

С. ЗАКИРОВ

КЫРГЫЗ
ЭЛИНИН МАКАЛ,
ЛАКАПТАРЫ



ФРУНЗЕ 1962

КЫРГЫЗ ССР ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ

С. ЗАКИРОВ

КЫРГЫЗ ЭЛИНИН МАКАЛ,
ЛАКАПТАРЫ

КЫРГЫЗ ССР ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫНЫҢ БАСМАСЫ
Фрунзе 1962

**Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын
Редакциялык-Басма сөз Советинин
токтому боюнча басылды**

Жооптуу редактор Иваналиев

КИРИШ СӨЗ

Ар кандай элдин оозеки чыгармасына көз жиберсек көздүн карегиндей сакталып укумдан-тукумга салттуу бай мурас катары берилип келе жаткан макал, лакаптарды көрөбүз. Макал, лакапта ошол элдин тарыхы, турмушу, кыялы, салт-санаасы, үрп-адаты, күлкүсү, кайгысы — кыскасы, бүткүл өмүрү орун алган. Адам оюнун, акылынын сонун үлгүлөрү кылычтан өткүр, хрусталдай таза боюнча макал, лакаптарда сакталган.

Кыргыз эли мээлегендей так, сүрөттөгөндөй образдуу айтылган макал, лакаптарга бай. Эл макал, лакаптарды жалаң гана көңүлүндөгү ойду элестүү айтууга, же сөздү кооздоо үчүн колдонушпайт. Башка элдер сыяктуу эле кыргыз эли макал, лакапты өз оюнун тууралыгын далилдөө үчүн «калыс акылман» катары баалашат. Орундуу айтылган макалды талкуулоого, талдоого эч кимдин акысы жок. Ал мурун элдин турмушунда далилденген, эми далилдөөнү талап кылбаган акснома.

Макал, лакаптар бир доордун продукциясы эмес, ал кылымдан-кылымга элдин турмушунун бардык жагы менен тутумдашып аларды өзүнө сиңирип келген оозеки тарых. Бирок, мындан да макал, лакап тапсыз, «жалпы элдик» чыгарма деген корутунду келип чыкпайт. Буржуазиялык окумуштуулар жалпы эле элдик оозеки чыгарманын таптык мүнөзүн жоготууга аракет кылышып «жалпы элдик» деген түшүнүктү кийиришкен¹. Буржуазиялык окумуштуулардын экинчи бир түрү эл массасынын маданий байлыкты түзүүгө жөндөмдүүлүгү жок катары далилдөөгө аракет кылышкан². Булардын мындай туура эмес көз караштарын марксизм-ленинизм классиктери өлтүрө сын-

¹ К. Бюхер, «Работа и ритм, перевод с немецкого С. С. Зайницкого. Изд. «Новая Москва», 1933.

В. С. Миллер, «Очерки русской народной словесности. Былины. Изд. Сытина, 1897, стр. 23—24.

² П. Н. Сакулин, «Первобытная поэзия, М., 1905.

дашты. Тап жана таптык коом жөнүндөгү тарыхый материалисттик көз караштан коомдун материалдык жана духтук байлыгын карапайым эл массасы гана түзүүгө жөндөмдүү экени далилденди. Ошондуктан, биз оозеки чыгармалардын, ачын ичинде макал, лакаптын пайда болушун жана өнүгүшүн изилдегенде методологиялык көрсөткүч катарында адабияттын жана искусствонун таптык мүнөзү, ар бир улутта эки маданияттын болушу жөнүндөгү марксисттик-лениндик жобону негиз кылып алабыз. Элде айтылган нерсенин баары эле элдик боло бербейт. Ар бир коомдогу үстөмдүк кылуучу тап да адабияттын, искусствонун саясий ролун түшүнүшкөн. Ошондуктан, өздөрүнүн идеяларын түрдүү жолдор менен сиңдирүүгө аракет кылышкан. Дал ошонун негизинде бир эле чыгарманын карама-каршы маанидеги варианттары келип чыккан. Эзилүүчү таптар: «Бай караган ачкадан өлөт, күн караган суукка тоңот» дешсе, эзүүчү таптар: «Бай караган ачкадан өлбөйт, күн караган суукка тоңбойт» дешкен. Ушул эле сыяктуу бийлөөчүлөр: «Кум жыйылып таш болбойт, кул жыйылып баш болбойт» дешсе, эл: «Кум жыйылып таш болот, кул жыйылса баш болот» дешкен. Мындай антитеза маанидеги макал, лакаптарды өтө эле көп келтирүүгө болот.

Тарыхый жактан алып караганда эзүүчүлөрдүн идеясын жактаган макал, лакаптардын пайда болушу жалаң гана элдик макал, лакаптарды бузуу жолу менен өнүгүп отурбастан, эзүүчүлөрдүн идеологдору тарабынан тикеден-тике, чыгарылгандарын да көрүүгө болот.

Кыргыз элинин элдик оозеки адабиятын жыйноо жана изилдөө иштери Улуу Октябрь революциясына чейин айрым адамдардын жеке демилгелери менен гана болуп келген. (Аларды да бармакты жумуп коюп саноого болот). Ал эми оозеки адабияттын айрым жанрлары, алардын ичинде макал, лакаптар да кол тийгизилбей калып калган.

Совет өкмөтүнүн жылдарында кыргыз элинин турмушунда жалаң гана материалдык негизинде бурулуш болбостон, бүтүндөй духтук, маданий турмушуна революциялык өсүш болду. Элдик бай мурастарды ырааттуу түрдө жыйноо иши колго алынды. Кыргыз элинин макал, лакаптарынын жыйналуу тарыхы 1922-жылдан башталат. Макал, лакапты жыйноо ишинде фольклорист Кайым Мифтаховдун эмгеги зор. Ал Кыргызстандын бардык бурчтарында болуп, кыргыз элинин өзүнүк деген макал, лакаптарды жазып алууга аракет кылган¹. Анткө-

¹ Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын коомдук илимдер бөлүмүнүн кол жазма фондусу, инв. № 433. «Макалдар», 76-бет, 1927-ж. жыйнаган К. Мифтахов.

ни, ал учурда окшош чыгарма жолугуп калса экинчи элден келген сыяктуу кароо мода болуп калган. Чындыгында окшош чыгармалар ар бир элде эки түрдө—башка жактан оошуу жолу менен же объективдүү чындыктын негизинде, адамдардын турмушундагы жалпылыктан келип чыгышы мүмкүн. Бул жөнүндө тереңирээк пикирди кыргыз элинин макал, лакаптарындагы фактыларга таянуу менен изилденген темаларда айтып өтүүгө аракет кылабыз.

Профессор К. К. Юдахиндин, Бүбү Керимжанованын кыргыз элинин макал, лакаптарын жыйноого жасаган эмгегин айрыкча көрсөтүп өтүүгө туура келет. Профессор К. К. Юдахин «Орусча-кыргызча сөздүккө»¹ көбүнчө тарбиялык мааниси күчтүү, элдик макал, лакаптарды киргизген. Сөздүктөн 700 гө жакын макал, лакапты табууга болот. Макал, лакаптарды өзүнчө жыйнак кылып түзүп чыгаруу мүмкүнчүлүгү биринчи жолу Бүбү Керимжанованын үлүшүнө туура келди. «Кыргыздын макалдары менен лакаптарынын»² кыскача жыйнагынын жарыкка чыгышы кыргыз элинин маданиятында зор кадам болуп эсептелет. Кийинчерээк бул жыйнактын толукталган түрү автор тарабынан кайрадан басылып чыкты³.

Профессор К. К. Юдахин, Кайым Мифтахов, Бүбү Керимжановадан башка кыргыздын макал, лакаптарын, активдүү жыйноочулардан болуп: И. Абдырахманов, Чекменев, Ашубаев, А. Убукеев, Ю. Н. Цылёвдор саналат. Бул көрсөтүлгөндөрдөн макал, лакаптарды жыйноо иши бир канча өркүндөгөнүн көрүүгө болот. Бирок, макал, лакапты жыйноо ишине салыштырганда, аны изилдөө маселелери таптакыр колго алынбай жатканын түшүнүү кыйын эмес. Ошондой болсо да кыргыз элинин башынан өткөн турмушунун макал, лакаптагы көрүнүшүн изилдеген алгачкы илимий монографиялык эмгек маркум Коноваловго тийиштүү⁴. Ал макал, лакаптардын чыгышы, мааниси, айырмасы жана классификациялоо принциби, лексикалык составы жөнүндө бир канча баалуу пикирлерди айтат. Биз Коноваловдун көз карашындагы баалуу жактарын тиги-бу деңгээлде өз ишибизде пайдаландык. Бирок Коноваловдун эмгегиндеги айрым мүчүлүштөрдү айтпай кетүүгө болбойт. Биздин оюбузча мындагы башкы объекти катарында орус

¹ «Русско-киргизский словарь» под редакцией проф. Юдахина, М., 1944.

² «Кыргыздын макалдары менен лакаптары» түзүүчү Б. Керимжанова, Кыргызмамбас, 1948-ж.

³ «Кыргыз элинин макал жана лакаптары», түзүүчү Б. Керимжанова, Кыргызмамбас, 1955-ж.

⁴ Коновалов, «Киргизские пословицы и поговорки», 1948 г. Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын коомдук илимдер бөлүмүнүн кол жазма фондусу, инв. № 798. Бул бүтпөй калган диссертациялык эмгек.

элинин макал, лакаптарына таянган, ошондуктан кыргыз элинин макал, лакаптарындагы улуттук спецификалык өзгөчөлүктөр толук ачылбай калган. Ырас, изилдөөчү көп учурларда салыштыруу максатында да алат, бул учурда да негизги изилденип жаткан материал экинчи планда каралып, башкы ачуучу маселелер бүдөмүк бойдон кала берет. Булардан башка макал, лакапты классификациялоо принцибинде жана көркөмдүк, эстетикалык жагын ачууда кээ бир жаңылыштыктарды кетирген. Макал, лакаптарды классификациялоо принцибинде Коновалов идеялык мааниси боюнча классификациялоону сунуш кылат. Мында негизги факты катары макал, лакаптын кыйыр жана тике мааниси боло турганына таянат. Буга кошумча айрым макал, лакаптардын кыйыр жана тике мааниге ээ боло турганы айтылат. Ошентип, макал, лакапты жалпысынан үч раздел боюнча классификациялоону сунуш кылат. Макал, лакаптардын кыйыр, тике жана кыйыр-тике мааниси бар экендигине эч ким каршы эмес. Ал түгүл айрым изилдөөлөрдүн далилдеген көз карашы боюнча макал, лакаптар контексте-карата бир канча мааниге өтө турганы — көп функциялуулугу көрсөтүлүп жүрөт¹. Эгерде биз Коноваловдун көрсөтмөсү боюнча классификациялай турган болсок, макал менен лакаптар үч разделге гана топтолгон болор эле. Чындыгында бул идеялык жактан классификациялоо болбостон, тике жана кыйыр, кыйыр-тике маанидегилерин өзүнчө топтоштуруп коюу болуп калар эле. Демек, ар бир разделде бири-бирине карамакаршы идеядагы макал, лакаптар топтоштурулган¹ болуп чыгат. Бул жөнүндө изилденип жаткан эмгектин макал, лакаптарды классификациялоонун мааниси деген разделде толук айтып өтүүгө туура келет. Макал, лакаптардын көркөмдүк, эстетикалык жагын ачууда Коновалов тилдик-морфологиялык, синтаксистик жагынан кеңири токтолот да, адабияттык жагы экинчи планда калтырылат. Биз бул пикирди айтууда изилдөөчү изилденүүчү предметти бардык жагынан бөлүп алып, анын тарыхый байланышын, тилдик түзүлүшүн, этнографиялык маанисин ачпастан өзүнчө, обочолонгон түрдө изилдөө керек деген максатты көздөбөйбүз. Марксизм-ленинизм классиктери дүйнөдөгү ар кандай нерсе бири-бири менен эң тыгыз бирдикте, байланышта жашап турганын көрсөтөт. Ошондуктан, изилдөөчү ар кандай нерсени бири-бири менен байланышта, бирдикте алуу милдети турат. Муну менен катар марксисттик-лениндик философия ошол изилденүүчүнүн эң башкы касиетин табууну, көрө билүүнү үйрөтөт. Ошондон улам тарыхчылар тарыхый жагын, тилчилер тилдик түзүлүшүн, адабиятчылар

¹ Г. Л. Пирогов, «Многофункциональность пословицы», М., 1946.

адабияттык өзгөчөлүктөрүн биринчи планда көрсөтүү милдеттери келип чыгат. Демек, ар кандай нерсени бирдиктүү, байланышта алган күндө да биринчи планга изилдөөнүн мүнөзүнө карата тандалып алынган жагы каралышы керек.

Коноваловдун эмгегинен башка кыргыз элинин макал, лакаптарынын айрым өзгөчөлүктөрүн ачкан көлөмдүү илимий эмгек жок. Бирок обзор мүнөзүндөгү макала¹ жана мектеп окуучуларына арналган² түшүндүрүүлөр бар. Бул көрсөтүлгөн макалаларда, эмгекте «эл турмушунун энциклопедиясы» дегенге татыктуу болгон макал, лакаптар бардык жагынан изилденип калды деп айтууга мүмкүн эмес. Макал, лакаптардын турмуштагы ордун бардык тараптан изилдөө үчүн бир канча илимий монографиялар жазылышы закондуу көрүнүш. Ошондуктан, изилдөөдө биз макал, лакаптын айрым өзгөчөлүктөрүн, касиеттери жана кээ бир зарыл деген маселелерди козгоого аракет кылабыз. Атап айтканда: макал, лакаптардын чыгышы, алардын бири-биринен айырмасы; ролу жана колдонуу шарттары; идеологиялык күрөштүн жүрүшү жана айрым өзгөчөлүктөрү; классификациялоо маселеси жана көркөмдүк эстетикалык баалуулугу жөнүндөгү маселелер. Бул маселелерди чечүүдө методологиялык негиз катарында марксизм-ленинизм классиктеринин эмгегинен башка советтик фольклористикадагы паремиология илиминдеги ийгиликтер пайдаланылды. Изилдөөнүн объектиси катары Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын коомдук илимдер бөлүмүнүн кол жазма фондусундагы 1922-жылдардан берки жыйналган макал, лакаптар, Б. Керимжанова тарабынан түзүлгөн жыйнактар, «Орусча-кыргызча сөздүктөгү» жана жалпы эле кыргыз адабиятындагы макал, лакаптар каралды. Буга кошумча орус элинин жана түрк урууларына кирүүчү бир канча элдердин макал, лакаптары пайдаланылды. Ушундай эле автор тарабынан Кыргызстандын ар түрдүү райондорунан жыйналган макал, лакаптар изилдөөгө көмөкчү жардамдарды берди. Изилдөөдө макал, лакаптын спецификалык өзгөчөлүгүнө байланыштуу айрым главаларды разделдерге бөлүүгө туура келди. Ошондуктан, айрым тыянактар главалар боюнча берилбестен разделдердин аягына гана берилди.

¹ Б. Керимжанова. «Кыргыздын эл мурастары жөнүндө». журн. «Советтик Кыргызстан» 1946 ж. № 7—8, 95-бет.

² Мусаев С., Таштемиров Ж. «Кыргыз адабияты» 1958 ж. Орто мектептин 8 кл. үчүн окуу китеби.

І Г Л А В А

МАКАЛ, ЛАКАПТАРДЫН ЧЫГЫШЫ ЖАНА ТУРМУШТУ БИЛҮҮДӨГҮ (ТААНУУДАГЫ) БААЛУУЛУГУ

Макал, лакаптын чыккан булактары

Элдик оозеки поэтикалык чыгармаларынын өсүп өнүгүшү адамдардын эмгек процесси менен эң тыгыз байланышта болот. Байыркы убакта адамдар эмгектин ар түрдүү шарттарын жеңилдетүү максатында үндүн ар түрдүү мелодиясын колдонушкан. Бара-бара иштин жүрүшүн тездетүү, жеңилдетүү маанисиндеги оозеки чыгармалар — эмгек ырлары пайда боло баштаган. «Искусство слова родилось в глубокой древности из процессов труда людей. Причиной возникновения этого искусства служило стремление людей к организации трудового опыта в словесных формах, которые наиболее легко и прочно закрепились в памяти — в формах двухстиший, «пословиц», «поговорок», Трудовых лозунгов древности»¹ — деп көрсөтөт Алексей Максимович Горький.

Адамдардын алгачкы убакыттагы аң-сезиминин эң начар абалда болушу, сөздөрдүн айрыкча обон менен айтылышы, иштин ритмине байланышса, эмгекти жеңилдетүүгө түрткү болот деген ишенимди туудурган. Бирок, синкретизм үстөмдүк кылып турган учурда сөздүн семантикалык жагы көмөкчү ролду гана аткарып, негизги ролду ритм жана үндүн ар түрдүү болуп чыккан музыкалык жагы ойногон. Адамдардын турмуштук тажрыйбалык байкоолору жана акыл органынын улам жогорулап өсүшү сөздөрдүн семантикалык жагынын таасирин күчөтөт. Турмуштун акырындап өсүп отурушу, синкретизмдин, б. а. бир эле адамдын музыканттын да, бийчинин да, акындын да ролун аткарышынын бөлүнө баштаганына алып келет. Кыргыз элинде синкретизмдин байыркы үлгүлөрүнөн болуп «так теке» оюну эсептелет. Адамдар кийинчерээк өз баштарынан өткөн кайгысын, кубанычын, турмуштун түрдүү көрүнүшүнө карата ой-пикирин кыска ыр түрүндө жана бир белгилүү окуяларды кучагына алган сюжеттүү көлөмдүү чыгармаларда,

¹ М. Горький. Об искусстве. Журнал «Наши достижения», 1935, № 5 стр. 3.

тарбиялык мааниси күчтүү чакан чыгармада бере баштаган. Ошентип, лирикалык, эпикалык, дидактикалык чыгармалар пайда боло баштаган. Дидактикалык чыгармалардын ичинде турмуштун көп кырдуу көрүнүштөрүн кучагына алып, адам баласынын эс-акылынын шандуу элесин бардык жерден жаркыратып көрсөтүп туруучу, «адам оюнун, акыл-эсинин энциклопедиясы» деп атоого татыктуу боло турган макал, лакаптар кирет. Макал, лакапка баа берүүдө, эл суктануу менен «сөздүн гүлдөрү», «адам оюнун каймагы», «сөз килеми» деп аташат. Бул аныктамалар көбүнчө, макал, лакаптардын формасына гана таң калуудан айтылбастан, идеялык жагынын негизинде турмуштун өзү—чындык жаткандыктан айтылат. «Все знание опирается в конечном счёте, на опыт — деп, көрсөтөт Ф. Энгельс — причем опыт двоякого рода; внешний и внутренний, внутренний опыт — это законы мышления и формы мышления; внешний мир — это природа и общество».¹

Бирок, чындык макал, лакаптарда жансыз, натуралисттик түрдө гана көрсөтүлбөстөн, ага карата адамдын түшүнүгүнүн, мамилесинин, оюнун сыноосу да болот.

Адамдар турмушту жөнөкөй гана байкоочу болбостон, аны кайра түзүүчү, активдүү күрөшүүчү болуп саналат. Алардын турмушка болгон көз караштарын күндөлүк тажрыйбалары далилдеп, тактап, байытып отурат.

Ушул турмушта жолугуучу себеп жана натыйжа, кокустук жана закондуулук адамдардын аң-сезиминде кайра иштелип чыккандан кийин шарттуу бир жыйынтыкка келет. Алар «Байдын түбү уурулук» экенин, «сопу сооган жебесин, жесе кабыгын да койбой коёрун» көрүшөт жана «жыртык үйдөн кыйшык түтүн чыгарын» байкашат. Бул жаратылыш жана коомдо жолугуучу иштерден, окуялардан башка да адамдар керт баштарынан психикалык таасирлерди: толкундоолорду, эңсөөлөрдү, ыйды, күлкүнү, сүйүүнү, кайгырууну өткөзүп турат.

Бул психологиялык таасирлер өзүнчө жарала калбастан, объективдүү материалдык дүйнөнүн аң-сезимге тийгизген, түзгөн шарттарынан келип чыгат. Ошондуктан, Карл Маркс мындай деп көрсөтөт: «Адамдардын аң-сезими алардын бытиесин белгилебейт, тескерисинче, алардын коомдук бытиеси алардын аң-сезимин белгилейт»².

Демек, адамдардын духтук турмушун көрсөтүүчү макал, лакаптардын негизинде материалдык турмуштун өзү жатат.

Жашоо шарттарында адамдар байлыкты жана жардылыкты, дыйканчылыкты жана малчылыкты, эрдикти жана коркок-

¹ Ф. Энгельс, «Анти-Дюринг» 1. Общие замечания, 1948 г., стр. 286—287.

² К. Маркс, Тандалган чыгармалар, 1 том, 269-бет.

жукту жана башка толуп жаткан көрүнүштөрдү өткөзөт. Дал ушул адамдар аралашкан жандуу күрөш, алардын эс-акылынын деңгээлине жараша корутундуланып оозеки көркөм чыгармаларда орун ала берген. Турмуш корутундуларынын орун алышы жагынан оозеки көркөм чыгармалардын бардык жанрына салыштырган күндө да макал, лакаптай бай, кенен жанрдын түрүн табуу кымбат.

«О том, как я учился писать» деген статьясында А. М. Горький: «Пословицы и поговорки образцово формирует в е с ь жизненный социально-исторический опыт трудового народа...»¹ деп көрсөтөт. Бирок, макал, менен лакапты эмгекчи элдин гана турмуштук опыты (тажрыйбасы) менен чектеп коюуга болбойт.

«Критические заметки по национальному вопросу» — деген статьясында В. И. Ленин: «В каждой национальной культуре есть, хотя бы не развитые, элементы демократической и социалистической культуры, ибо в каждой нации есть трудящиеся и эксплуатируемые массы, условия жизни которой неизбежно порождают идеологию демократическую и социалистическую. Но в каждой нации есть также культура буржуазная (а в большинстве ещё черносотенная и клерикальная) — притом не в виде только «элементов», а в виде господствующей культуры»² — деп көрсөтөт. Ошондуктан, өткөн оозеки чыгармаларга мамиле кылууда жалаң гана эмгекчи элдин турмуштук тажрыйбасынан пайда болду, демек, эмгекчи элдин гана адабияты, маданияты деп карабастан, ар бир коомдо карама-каршы эки таптын: эзүүчүлөрдүн жана эзилүүчүлөрдүн жашап турганын эсепке алып, ал таптардын жашоо шарттарына жараша оозеки чыгармаларга өзүлөрүнүн маданиятын кошконуна карата мамиле кылууну марксизм-ленинизм классиктери илимий түрдө далилдеп көрсөтүп келишкен.

Үстөмдүк кылуучу таптын идеясын бекитүүгө арналган макал, лакаптар да жүздөп саналат. Бул жөнүндө XVIII кылымдын 20-жылдарында түзгөн Паустун макал, лакап жөнүндөгү кол-жазмасын, Екатерина II тарабынан (1782) түзүлгөн «Выборные российские пословицы»³, А. С. Ермоловдун «Народная сельскохозяйственная мудрость в пословицах, поговорках и приметах», Мери-Ховинин «Русская народная философия» (1882), И. И. Иллюстровдун «Жизнь русского народа в пословицах и поговорках»⁴ дегендерден көрүүгө болот.

¹ А. М. Горький, «О литературе», М., 1953, стр. 329.

² В. И. Ленин, соч., т. 20, 1952 г. стр. 8.

³ «Русское народное поэтическое творчество», том. II, М.—Л., 1955, под ред. член-корр. АН СССР Д. С. Лихачева, стр. 508.

⁴ «Русское народное поэтическое творчество», М., 1954, под ред. профессора П. Г. Богатырева, стр. 194.

Кыргыз элинде «Кул менен жеген куймак кустурбай койбойт» деген кемсинтүү, «Жарды менен жолдош болгончо, бай менен барымталаш бол» деген үгүт, «Кудай кулум десе, Мухаммет үмөтүм дептир» деген насаат, «Жерде жафаа жок, кудайда ката жок», «Кур аякка бата жүрбөйт» деген түшүндүрүүлөр, «Шариятты укмак бар, куумак жок» деген догмалык тартуу, «Аккан арыктан суу агат», «Алма сабагынан алыс түшпөйт» — деген тукум куучулук теориясын бекитүүчү жана башка толгон макал, лакаптарды бийлөөчү таптын өкүлдөрү, идеологдорду чыгаргандыгына эч ким шек кылбайт.

Эмгекчи эл, үстөмдүк кылуучу таптын турмушта такталбаган, далилденбеген идеясынын туура эместигин көрсөтүп, өздөрүнүн турмуш тажрыйбаларынан алган корутундуларын алардын идеологиясына каршы коюшат.

Алардын сараңдыгын, ач көздүгүн көрсөтүп, «Бай союуга козу таппай, жардынын жалгыз улагын сураптыр», «Бай караган ачкадан өлөт, күн караган суукка тоңот», «Малды көрүп байгамбар жолдон чыгыптыр», «Акырын баскан молдодон сактан, ала чапан кождон сактан», «Сопу сооган жебейт, жесе кабыгын да койбойт», «Адалсынган молдонун үйүнөн алты камандын башы чыгыптыр»; деп, шылдыңдап күлүшкөн.

Биз бул мисалдардан макал, лакаптарды жайлаң гана эмгекчи масса чыгарбастан, үстөмдүк кылуучу таптын тикеден тике катышканын көрдүк.

Макал, лакаптын пайда болушу ошол элдин жашоо шарттарына, турмушуна жана ошонун негизинде психологиялык өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу болот. Адамдардын байыркы убактагы уруучулук-бытыранды турмушунан баштап азыркы коллективдүү чарбага чейин өсүшү, алгачкы мифологиялык түшүнүгүнөн баштап, дүйнөнү материалисттик түрдө таануусуна чейин көтөрүлүшү макал, лакапта орун алган.

Элдик оозеки поэтикалык чыгарманын пайда болушу жөнүндө (ошонун ичинде макал, лакап да) буржуазиялык окумуштуулар «безличности», «безыскусственности» теориясын жакташат да, элдик оозеки чыгарманын айрым адамдар тарабынан чыгып акырындап элге сиңип, автору белгисиз болуп, жалпы элдик кенчке айланып кетерин танышат.

Ошону менен бирге эле оозеки чыгармалардын пайда болушундагы адамдардын негизги ролун танып, табигый катарында пайда болот деп карашат да, мифологиянын негизинде гана туулат дешет¹.

Алар мындай максат менен карама-каршы эки таптын оозеки чыгармада алган ордун жоготуп, коомдо тап болбойт,

¹ Ф. И. Буслаев, Исторические очерки, т. I, 1861, стр. 1—7.

ошондуктан, маданият да «жалпы элдик» болот деп, оозеки поэтикалык чыгарманын надстройкалык мүнөзүн жоюуга-искусство эл үчүн эмес, «искусство искусство үчүн» деген идеалисттердин, — эзүүчү таптын кызыгын көздөгөн теорияны бекитүүгө аракет кылышкан. Булардын башкы жаңылыштыгы тарыхты идеалисттерче түшүнүп, эзүүчү таптын кызыгын көздөдөн келип чыккан.

Булар өздөрүнүн туура эмес идеясын жашырыш үчүн элдик оозеки көркөм чыгармалардагы жалпы мүнөздөгү түшүнүктөргө таянышкан. Башкача айтканда, объективдүү чындыктын негизинде түзүлгөн жалпы адамдарга тиешелүү кээ бир көз караштарга факты катары кайрылышкан.

Макал, лакаптардын алгебра же химия илимдери сыяктуу турмушта жалпы адамдарга тиешелүү такталган шарттарды көрсөтүштү, анын надстройкалык мүнөзүн ачууга кыйындык туудурат. Мисалы, төмөнкүдөй макал, лакаптардын идеялык багытын табуу кыйын.

«Билими күчтүү минди жыгат, билеги күчтүү бирди жыгат», «Акыл оошот, ырыс жугушат», «Акыл алтын, ой күмүш» «Тилден бал да тамат, уу да тамат», «Карга баласын аппагым дейт, кирпичи баласын жумшагым дейт».

«Түлкү ийнин карап үрбөсө котур болот»

«Эчки тууй албай жатып койго арачы болот» ж. б.

Бул сыяктуу макал, лакаптардын группасы өтө көп болгондуктан өзүнчө кароого туура келет.

Макал, лакаптарды айрым адамдар белгилүү бир мезгилде чыгарса да, хроникологиялык жактан тактоо кыйындык туудурат. Анткени, макал, лакаптын чыккан жылын сактап калуу практикалык зарылдыкты туудурган эмес.

Ошондой болсо да айрым макал, лакаптын мазмунуна карата кайсы мезгилге таандык экенин билүүгө болот. Ошондуктан академик Соколов мындай дейт: «Однако самый характер пословиц обычно достаточно, четко вскрывает их историческое происхождение»¹.

Мисалы, «Кул жеймин дейт куйрукту, кудаң билет буйрукту», «Кулда кулак жок деген» макал, лакаптар кул чыкканда пайда болгону белгилүү, бирок, кыргыз элинде кулду урунуу биздин эрага чейин эле болгондугу жана ал XIX кылымга дейре созулганы белгилүү. Демек, мындай макал, лакаптын чыккан жылы эмес, кайсы кылымда чыкканын тактоо кыйындык туудурат.

¹ Ю. М. Соколов, «Русский фольклор», М., 1941, стр. 382.

Элдик оозеки чыгармалардын пайда болушун жана өсүшүн буржуазиялык окумуштуулардын экинчи бир түрү диндин негиздерине байланыштуу чечет. Мындай пикирди айтууда эзүүчү таптын бирден-бир куралы болгон диндин «элдик мүнөзүн» актоого арналганын түшүнүү кыйын эмес.

Ф. И. Буслаев «Религия есть та господствующая сила, которая дает самый решительный толчок творчеству»¹ — деп динди оозеки поэтикалык чыгармалардын түзүлүшүнө чечүүчү ролду ойнойт, ал түгүл диндин негизинде гана пайда болгондой карайт.

Чындыгында, дин канчалык элдин мээсин ууландырбасын, элдик оозеки чыгарманын материалисттик, чыныгы турмуштук мүнөзүн жоё албайт. Себеби, элдин күндөлүк турмушу, практикасы диндин жалган экендигин далилдеп турат. Эл болсо: «Калп айтып пайда тап, акырында калаарсын уятка, чын айтып зыян тап, акырында жетерсиң муратка» дешет. Бирок, белгилүү даражада диндин элдик оозеки чыгармаларына тийгизген таасирин танууга болбойт. Динге байланыштуу макал, лакапты жалаң эле үстөмдүк кылуучу тап — эзүүчүлөр чыгарышкан деп кароо, адамдардын алгачкы мезгилиндеги жаратылыштын сыйкырдуу күчтөрүнө ишенгенин жана ошону негизинде кандайдыр бир күчтүн бардыгын мойнуна алышканын тангандык болот эле.

Ошондуктан, диндик түшүнүккө байланыштуу макал, лакаптарды эки түрдө кароого туура келет. а) Алгачкы убакта адамдардын табигаттын сырын туура түшүнбөгөндүктүн натыйжасында, дүйнөнүн жана ар нерсенин жашап турушун сыйкырдуу күчкө байланыштырып түшүнүшкөн. Ал убактагы анимизмдик, магиялык, тотемдик түшүнүктөрү кийинки мезгилдерге чейин жашап келгенин турмуш көрсөтүп турат. Мисалы, сууктун ээси Аяз ата өзүнүн алгачкы кабарчысын жиберип: «Өтүгү жокко өзүм барам, тону жокко салам дуба» дептир деп, бакытты, бактысыздыкты жандуу күчкө айландырып: «Бактылуу менен баалашпа, таалайлуу менен талашпа».

«Жакшы кушка, жаман куш,
Бабы менен тенелет.
Жакшы кызга, жаман кыз,
Багы менен тенелет».
«Качкан бакыт кайрылып келбейт»
«Бак да байга конот» дешкен ж. б.

б) Шаманизм жана ислам динине байланыштуу бир канча макал, лакаптар кирет. Дин духтук эзүүнүн күчтүү түрү болгондуктан, адамдардын эс-акылын ууландырат да объектив

¹ Ф. И. Буслаев, «Исторические очерки», т. 1, 1861, стр. 1—2.

дүү дүйнөнүн өзүнөн, практикадан туулуп жаткан материалисттик түшүнүктү, байыркы эс-акылдын анчалык өнүкпөгөн, дүйнөнүн жашырын сырларын, туюк заттарга толгон катарында кабыл алып жаткан мезгилине бурууга аракет кылат.

Адамдардын анимизмдик, тотемдик, магиялык түшүнүктөрү дин (өкүм сүрө баштаганда) чыкканда, анын жашап турушу үчүн маанилүү негиз болуп калат.

Шаманизмдин аялдарды адам катары баалабасын, ислам дини да колдогон. Ошонун натыйжасында: «Кырк катындын акылы бир тоокчо жок, тоокто акыл болсо жээр беле бок», «Катын өлсө камчы сап, кайра төшөк жаңырат», «Аялдын чачы узун, акылы кыска» ж. б. толгон макал, лакаптар чыгат. Бирок, элди диндик түшүнүк жана диндик эзүү канчалык кысса да, алардагы материалисттик түшүнүк солгун тартпастан; жандуу түрдө өөрчүп өсө берген. Алар, «Байлык мурат эмес, жоктук уят эмес», деп келечекке үмүттүү карап, «Аял жакшы эр жакшы», «Аялың жакшы болсо жакаң агараар, аялың жаман болсо чачың агарар» дешип аялдын ролуна туура баа беришкен.

Ошондуктан, А. М. Горький: «Очень важно отметить, что фольклору совершенно чужд пессимизм, невзирая на тот факт, что творцы фольклора жили тяжело и мучительно-рабский труд их был обесмыслен эксплуататорами, а личная жизнь — бесправна и беззащитна» — деп көрсөтөт¹.

Макал, лакаптардын мүнөзүн, мазмунун изилдөөдө адам коомунан, алардын басып өткөн тарыхынан бөлүп кароого болбойт. Таптык коомдогу кагылыштар, идеологиялык күрөштөр элдин оозеки чыгармасындагы чагылтылып кала берген. Ошондуктан макал, лакаптардын чыккан булактарын, көрсөтүүдөн мурда алардын мазмун тараптан бөлүнүшүн айтуу зарылчылыгы келип чыгат.

Макал, лакаптын берген мазмунуна карата болжол менен төмөндөгүчө бөлүүгө болот.

1. Мифологиялык макал, лакаптар, буларга адамдардын байыркы анимисттик, тотемдик, магиялык түшүнүктөрү, өкүм сүрүп тургандан баштап, шаманизм дини үстөмдүк кылганга чейинкисин кийрүүгө болот.

2. Саясы-социалдык мүнөздөгү макал, лакаптар.

Буларга эки таптын — дыйкандар менен кулдардын жана эзүүчүлөрдүн бир-бирине каршы күрөшүн көрсөткөн, ошону менен бирге кыргыз элинде күч болуп турган урууга каршы чыгарылгандарын кийирүү негиздүү.

3. Ар түрдүү социалдык-турмуштук макал-лакаптар.

¹ А. М. Горький, «О литературе», М., 1953, стр. 698.

Буларга чарбага, моралга, жоокерчиликке, билимге, ой-кыял, турмуш ж. б. жөнүндөгүлөрдү кийрүүгө болот.

4. Тарыхый макал, лакаптар.

Буларга адамдардын башынан өткөн турмушунда кезиккен көрүнүктүү окуялар, укук жана материалдык турмушуна кысым болгондо чыккандарын көрсөтүүгө болот.

Бул жогоруда белгилүү топко бөлүнгөн макал, лакаптардын ичинен эң азы тарыхый макал, лакаптар болуп эсептелет. Себеби, тарыхый макал, лакаптарды бирден-бир сактап жана тактап көрсөтүүчү жазма адабият, көрүнүктүү окуяларды сактап калган тарых болуп эсептелет. Ал эми жазма адабияты жана жазма тарыхы болбогон кыргыз элинде тарыхый макал, лакаптар сакталса да тактоо кыйындыкты туудурат.

Кыргыздын аксакалдарынын жана санжырачыларынын айтуусу боюнча таптакыр бир-бирине карама-каршы турган мезгилдер көрсөтүлөт. Кыргыз эли өзүнүн узак тарыхында бир канча тарыхый окуяларды өткөрүшү маалим. Бул жөнүндө элдик эпостор бир канча сонун маалыматтарды берет. Бирок эпостордо да жана башка элдик чыгармаларда да ал окуялардын жылы көрсөтүлбөстөн кала берген. Кыргыз элинин макал, лакаптарында бир гана—«Казак кайың саап, кыргыз. Кызарт ашканда» деген лакапты 1633-жылга таандык деп айрым санжырачылар айтып жүрүшөт. Бул мезгилде калмактардын күчтүү чабуулуна кабылган кыргыздар Кызартты ашып качууга аргасыз болгон.

Кыргыз элинин башынан өткөн турмушунун макал, лакаптагы көрүнүшүн жана макал, лакаптардын чыккан булактарын илимий жактан текшерген бир дагы монография көрө албайбыз. Бирок, обзор мүнөзүндөгү бирин-экин макалалар бар. Макал, лакаптардын чыгуу булактарынын эң башкысы турмуштун жүрүшүн адамдардын тынымсыз байкоо шартынан жыйынтыкталып берилгенин көрсөтүүгө болот. Бул жөнүндө Бүбү Керимжанова эң туура пикирди айтат. Ал: «Алардын көпчүлүгү (макал, лакап. — З. С.) чындыгында турмуштун чыныгы шарттарын Зайкоонун негизинде келип чыккан чындыктын корутундулары болуп эсептелет»¹ деп көрсөтөт.

Мындай макал, лакаптар тематикалык жактан эң көпкө бөлүнөт да, адамдардын турмушунун бардык көрүнүшүн кучагына алат. (Мында эзүүчү таптын да, эзилүүчү таптын да ою, мүдөсү, саясаты бүт орун алган). Чындык турмушту байкоодон келип чыккан макал, лакаптардан башка, айрым макал, лакаптардын чыккан белгилүү булактары болот. Бирок,

¹ Керимжанова, «Кыргыздын эл мурастары жөнүндө», «Советтик Кыргызстан», 1946-ж., № 7—8, 95-бет.

бул айрым белгилүү булактардан чыккан же пайда болгон макал, лакаптарды чындык менен айкалышпайт деп кароого болбойт. Ошол эле макаласында¹ Бүбү Керимжанова макал, лакаптын чыгуусунун экинчи булагы кылып тарыхый окуялардын болушун шарт кылат да, мисал катары «Элебай элге теңелет», «Урманбетхан өлгөн күн, он сан ногой бөлгөн күн» деген макал, лакаптарды келтирет.

Биздин оюбуз боюнча, бул пикир теориялык жактан аксайт.

Мүмкүн бул келтирилген мисалдар чын эле тарыхый макал, лакаптар болор, бирок, макал, лакаптын чыккан булагы менен, алардын берген мазмунун алмаштырууга болбойт.

Орус элинде тарыхый окуялардын негизинде пайда болгон «Пусто, словно Мамай прошел», «Вот тебе бабушка, и Юрьев день!», «Погиб, как швед под Полтавой», «На француза и вилы — ружье», «Пришел Кутузов, бить французов», «Голодный француз и ворону рад»² деген макал, лакаптар бар, бирок, булардын булагы деп болгон окуяларды көрсөтпөйт, себеби, жогорку көрсөтүлгөн макал, лакаптар тарыхый мазмундагылар гана болушат.

Эгерде биз макал, лакаптын берген мазмунун анын чыккан булагы менен айырбаштап алсак: «Ат эрдин канаты» деген макалдын булагы — ат (анткени, ат болбосо бул макал чыкпайт эле).

Бирок, мындай кароо системалуулукту жоготуп, чачкындуулукту гана күчөтөт. Экинчиден, макал, лакаптын турмушта алган ордун, ролун төмөндөтөт. Демек, Б. Керимжанованын тарыхый мазмундагы макал, лакаптарды анын чыккан булактарына айырбаштап көрсөтүүсү туура болбой чыгат.

Макал, лакаптын чыгышы жана алардын чыккан булактары жөнүндө «Кыргыз адабиятында»³ Мусаев Самар да кеңири токтолот.

Биздин пикирибиз боюнча, макал, лакаптын чыгышы жөнүндө автор туура эмес ой-корутундусуна келет.

«Чыгыш доору жактан макалдарга караганда лакаптар мурда чыккан болуш керек, — дейт да, автор төмөнкүдөй фактыга таянат» — «Себеби: лакаптарда турмушта учураган бир абалга, же шартка багытталган мүнөздүү окуя көрсөтүлгөнү менен, корутунду чыгарылбайт. Макалда болсо ушул сыяктуу жалпыга таандык, типтүү мүнөздүн же көп учурай турган иш-

¹ Керимжанова, «Кыргыздын эл мурастары жөнүндө», «Советтик Кыргызстан», 1946, № 7—8, 95-бет.

² «Пословицы, поговорки и загадки русского народа» под ред. проф. Розанова, М., 1948.

³ С. Мусаев, Ж. Таштемиров, «Кыргыз адабияты», Орто мектептин 8-кл. үчүн 1954-ж. 189-бет.

тин ж. б. мүнөздөмөсү берилүү менен корутундусу да чыгарылат. Демек, мындан бир көрүнүш эң мурун лакап катарында айтылып, андан кийин макал өсүп чыгарын көрөбүз.

Мисалы: «Өлгөн аттын такасын издеп, алты ай жер казган байча» — деген лакап бир байдын сарандыгын, ач көздүгүн көрсөтүп, тим болуу менен, корутунду чыгара албаса, «күн караган суукка тоңот, бай караган ачтан өлөт» деген макал, байлардын сарандыгын, ач көздүгүн да көрсөтүп, ал ач көздүккө корутунду да чыгарып турат¹.

Орус элинде: «Чужими руками жар загребать» — лакап, чужими руками жар загребать легко» — макал. Бул макал менен лакап мазмун жагынан да, форма жагынан да өтө жакын турат. Мындай учурда лакаптан такталуу жолу менен макалдын пайда болушу закондуу нерсе болуп саналат.

Бул идеяны профессор М. А. Рыбникова «Русская поговорка»² деген статьясында саналуу лакаптарды макалдын бир бөлүгү катарында көрсөтүп да тактайт.

Мисалы:

- а) Отчего сыр-бор разгорелся? — лакап.
1. б) Разгорелся сыр-бор — из-за сосенки — макал.
2. а) Чудеса в решете — лакап.
- б) Чудеса: в решете дыр много, а вылезти некуда — макал.
3. а) В ступе воду толочь — лакап.
- б) В ступе воду толочь — вода будет — макал.
4. а) И нашим и вашим — лакап.
- б) И нашим и вашим за копейку спляшешь — макал.
5. а) Шито-крыто — лакап.
- б) Шито-крыто, а узелок-то тут — макал.

Бул көрсөтүлгөн мисалдарда чынында лакапка караганда макал, айрым ачык маани берип жатат.

Бул сыяктуу формасы жагынан да, мазмуну жагынан да жакын турган лакаптан, макалдын чыгышы ишенимдүү.

Бирок, кыргыз элинин макал, лакаптарында мындай форма жагынан да, мазмун жагынан да эң жакын турган көрүнүш жок. Кээ бир мазмун жагынан үндөшө турган макал, лакаптын негизинде бардык «макалдарга караганда лакаптар мурда чыккан болуш керек» деген абсолюттук корутундуга келүүгө болобу? Албетте, жок. Чынында кээ бир лакаптар кээ бир макалдардан мурун чыгышы мүмкүн, бирок аны абсолюттук түрдө көтөрүүгө болбойт. Менимче, авто-

¹ Мусаев, Ж. Таштемиров, «Кыргыз адабияты», Орто мектептин 8-кл. үчүн 1954-ж.,

² Журнал «Русский язык в школе» № 4, 1939, стр. 47.

автордун жаңылыштыгы мына мында: лакаптын негизги спецификасын белгилеп турган, ойду бүтүрө айтпаган (чынында каймана түрдө ойду бүтүрө айтат) касиетин, макалдын ойду бүтүрө айткан спецификалык өзгөчөлүгүнө эволюциялык түрдө өсүп, акырындык менен такталат дегендигинде.

Экинчи жаңылыштык, бирин-экин мазмун жагынан үндөшүп турган, чынында эле макалдардан мурда чыккан лакаптардын негизинде бардык «макалдарга караганда лакаптар мурда чыккан болуу керек» деген абсолюттук корутундуга келүүсүндө.

«Манас» эпосунун негизинде пайда болгон «Чубактын кунундай чубалжып» деген лакапты эгер «Манас» эпосун экономикалык, культуралык жактан караганда феодализмдин өсүп калганына таандык кылып алсак, «кулдун кулак, мурдун кесе да ар-намыс менен иши жок» деген макал, кул чыкканда эле чыкканы белгилүү, демек, кээ бир макалдар лакаптардан мурун чыккан болуп чыгат.

Корутундулап келгенде, чыгыш доору жактан макалдарга караганда лакаптар мурун чыккан деп кароо туура болбойт, кээ бир макалдар лакаптардан мурун чыгышса, кээ бир лакаптар макалдардан мурда чыгышат. Ал эми макал, лакаптардын чыккан булактары жөнүндө С. Мусаев туура пикирди айтат¹.

Бирок, окуу китеби болгондуктан, макал, лакаптын чыккан бардык булагына толук токтолуп отурууга мүмкүнчүлүк болгон эмес, ошондуктан макал, лакаптын чыккан булактарын бүт кучагына ала албай калган.

Экинчиден, булардын айрымдары мисалдар менен далилденип берилсе, айрымдары мисалсыз эле берилип калган. Ошондуктан, макал, лакаптын чыккан булактары жөнүндө толугураак токтолууга туура келет.

1. Макал, лакаптын эң башкы булагы катарында, биз жогоруда көрсөтүп өткөндөй, адамдардын күндөлүк өтүп жаткан турмушун байкоонун негизинде, ошол шартты, кубулушту, окуяны так-таамай сүрөттөп көрсөтүүдөн пайда болгондору алынат.

Мындай макал, лакаптар сан жагынан өтө көп болуп турмуштун бардык жагы менен байланышкан. Мисалы, байлык жана жардылык жөнүндө.

Байдын иши барман менен,
Кедейдин иши арман менен.
Байдан май чыкса,
Кедейден туз чыгат.
Байдын малын аяба,

¹ «Кыргыз адабияты» 8-кл. үчүн 1954-ж. 189—190-беттер.

Суктун чайын аяба.
Сапарбайдын сан жылкысы көрүнбөй
Кулансарыктын кула тайы көрүнүптүр.
Бирөө кечерге кечүү таппай жүрсө
Бирөө пчерге суу таппай жүрөт.
Бай союуга козу таппай, жардынын жалгыз козусун
сураптыр.

Күн караган суукка тонот.
Бай караган ачкадан өлөт.
Мурду бучук болсо да, байдын уулу сүйлөсүн.
Жырткык үйдөн кыйшык түтүн чыгат.

Соодагерчилик жөнүндө

Алтыга сатып бешке алган, соодагердин адаты.
Суудан алып сууга куйду, босокордун неси кетти.
Дыйкандын түбү — кенч.
Соодагер түбү — борч.
Касапчы энесине сөөк сатат.
Соода сакал сыйпаганча.
Соодагерге мал кайгы
Оорулууга жан кайгы.

Бийлөөчүлөр жөнүндө

Бир жакшы бар—журттун камын жейт.
Бир жакшы бар—журттун малын жейт.
Өрдөк жокто чулдук бий.
Туура бийде тууган жок, туугандуу бийде ыйман жок.
Казанчынын эрки кайдан кулак чыгарса.

Дин жөнүндө

Кудайдын буйругу чачтан көп аны аткарган киши жок.
Кудай кулум десе, пайгамбар үмөтүм дептир.
Малды көрүп пайгамбар жолдон чыгыптыр.
Ала чапан кождон сактан.
Сопу сооган жебейт, жесе кабыгын да койбойт.
Дигеринди кудай алсын, бешиминди үйрөтчү.
Түрткүктү түртпөй билбейт, акы төлөбөсөң молдо
үйүнө кирбейт.

Мал чарбасы жөнүндө

Ат сыйлаган жөө баспайт, эр сыйлаган эшикке жатпайт.
Конуш алгыча, өрүш ал.
Баккан ээси жарашса, күйпүл күчүк сак болот.
Мал баксаң кой бак—каймак кетпейт чарадан, ит баксаң
сырттан бак—кой алдырбайт короодон.
Жаман атты жакшы бакса—тулпар болот.
Жаман кушту жакшы бакса—шумкар болот.
Айгыр болор кулундун жаак эти чоң болот,
Кочкор болор козунун мандай жагы дөң болот.

Дыйканчылык жөнүндө

Эксең эгин—ичерсиң тегин.
Эмгеги аздын—өкмөгү аз.
Эр эмгегин жер жебейт.
Мээнетин катуу болсо—татканың таттуу болор ж. 6.

Булардан башка, мекен, өлүм, өмүр, сүйүү, кесип, морал үй-бүлө турмушу жөнүндө төлгөн макал, лакаптарды кезиктиребиз. Анткени адамдардын турмуштук тажрыйбалары өтө эле ар түрдүү: бир жагынан материалдык турмуш менен байланышса, экинчи жагынан духтук турмуш менен байланышат. Адамдардын турмуштук тажрыйбаларынан пайда болгон макал, лакаптардан ошол элдин тарыхын элестете алабыз. Мында турмуш үчүн болгон күрөш—идеологиялык карама-каршылыктар, алдамчыны, сүткорду, мансапкорду жек көрүү, эмгекти, баатырдыкты, чындыкты, мекенди сүйүү—бүт орун алган.

Макал, лакаптардын, элдин турмуштук тажрыйбаларынан башка да, элдик оозеки чыгармалардын түрдүү жанрынан жана жазма адабияттан пайда болгондору бар. Андай макал, лакаптар кайсы жанрдан келгендиги, кээ бир спецификалык өзгөчөлүгүнө карата билинип турат. Экинчи макал, лакаптын чыккан булагы катары үгүт-насиат, терме ырларын көрсөтүүгө болот. Элдик оозеки чыгармалардын ичинде үгүт-насиат, терме ырлар макалдарга турмушту, адамгерчилик жөнүндө үй-бүлөлүк, коомдук, мамилелерди курч, элестүү сөздөр менен баяндап берүүдө эң окшош болушат. Ошондуктан булардын эң таамай айтылгандары макалга айланып кетет. Мисалы, терме ырлардан макалга айлана тургандыгын төмөнкү мисалдар далилдеп турат.

1. Аргымак аттын куйругу,
Бирде жибек, бирде кыл,
Адаматтын жакшысы,
Бирде мыраа, бирде кул.
2. Уста менен дос болсон,
Нар, кескенин аларсын,
Уруу менен дос болсон,
Бир балзак, каларсын.
3. Адашкандын айбы жок,
Кайтып үйүн тапкан сон.
Ачылгандын айбы жок,
Өзү билип жапкан сон.
4. Эр башына күн түшсө,
Өтүгү менен суу кечет,
Ат башына күн түшсө,
Ооздугу менен суу ичет ж. б.

Терме ырларынан пайда болгон сыяктуу эле, үгүт-насиат ырларынан макалга айланган учурларын көрүүгө болот. Мисалы:

1. Жабыгып жүрсө жигитти,
Жакырсын деп кордобо.
Ташыркаса бууданды,
Баса албайт деп болжобо.
2. Алтыр кушту мүнүшкөр,
Жакшы багып кушка сал.

- Акылың болсо, азамат,
Аштык айдап, бактын мал.
3. Жарды болсоң көбү бол,
Бай малынан түнүлсүн.
Жалгыз болсоң чоңоол бол,
Көп жанынан түнүлсүн.

Бул үгүт-насыят, терме ырлардан пайда болгон макалдар, ырдын формасын сактап 7 муундан сап түзбөстөн, макалдардын формасына баш ийип, үндүн тыныгуусу менен 14 муундан эки сапка бөлүнүп айтылат.

3. Кээ бир анекдот жомоктор лакаптын пайда болушуна негиз болот.

Эгерде биз «Апендинин коёнуун сорпосунун сорпосундай», «Өгүз болсо да сүт берсе болду» же «Ала байтай акылың болсо сууга тарт» (көлгө тарт деп да айтылат) «Шодокондун бүркүтүндөй жутунбай», «Мен го Маанаке, Маанаке болсом сакалым канаке, Маанаке эмесмин десем, кызыл өгүзүм мынаке» деген экен десек, бир сюжеттүү окуя бул лакаптан мурун болуп өткөнү билинип турат. Булардын чыгыш себебин чече келсек элдик тагынакай анекдоттор пайда болот.

Мисалы, Узун сакалдуу Маанаке деген адам болуптур. Анын жүрүш-турушу апенди чалыш, ак ниеттүү, тамашакөй, айрыкча жаш балдар менен тентушундай ойногон бала кыял неме экен. (Кээ бир жерде мактанчаак, калп кылып көрсөтөт). Балдар Маанакенин бирде тонун алакачып, бирде кызыл өгүзүн мине качып, ар түрдүү мамиле кыла беришет. Бир күнү Маанаке кызыл өгүзүн минип отунга жөнөйт. Балдар Маанакени шылдындаш үчүн артынан кошо барышат. Маанаке эки тең отун алып, өгүзүн узун кармап уктап калат. Андып жүргөн балдар Маанакенин сакалын кыркып, кетип калышат. Бир кезде Маанаке ойгонуп сакалын сыласа колуна урунбайт. Ал өзүнчө таң калып: «Мен го Маанаке, Маанаке болсом сакалым канаке, Маанаке эмесмин десем кызыл өгүзүм мынаке» — деген экен. Бул Маанакенин сөзүндө анекдоттун негизги өзөгүн белгилеп турган синтенциялык касиет бар. Ал жалаң гана ошол шартты курч көрсөтпөстөн, апендилик менен күлкү туудурат.

4. Жөө жомоктогу башкы каармандар тарабынан айтылган же ошол башкы каармандарынын иштеринин жүрүш-турушунун мүнөздүү жерин көрсөткөн курч сөз тизмеги макал, такапка айланып кетет.

Мисалы, «Таз менен кан кызы» деген жомокто, акылдуу вазиринин аркасында даңкы чыгып турган хан: «Мендей адилеттүү, акылдуу хан дүйнөдө болбос» деп мактана баштаганда анын алакеөдөн акылсыз экенин билген кызы, тартынбостан туруп: «Аял жакшы—эр жакшы».

«Базир жакшы — хан жакшы» деп жооп берет. Жомокто хандын кызынын айтканы далилденет.

«Казым ууру» деген жомокто. Казым байлардын малын уурдап, эч бир колго түшпөй койгон. Акыры, айыл аксакалдары барып: «Казым, карыганча уурулук менен жашадың, эми кой» дешет. Анда, Казым ууру: «Эт таттуулугун койсо мен уурулугумду коёт элем» — деп жооп берген экен.

«Уйдун тууруна күтүп, уузуна күтпөптүр» — деген лакап «Жанбакты» жомогунун жалпы сюжеттик линиясы менен чечилип, башкы-герою — Жанбактынын жүрүш-турушунан алынат. «Кирген из бар, чыккан из жок» («Түлкү менен Арстан») жомогунан ж. б.

5. Эпостук чыгармалардан т. а. андагы окуялардын негизинде макал, лакаптардын пайда болушу мүмкүн.

Мисалы «Манас» эпосунда чоң казатка аттанганда Чубак Коңурбайлар тарабынан өлтүрүлгөн. Ал эми Чубактын кунун алабыз деп улам жылкы тие берүү узак мезгилге чейин созулган. Ошондуктан «Чубактын кунундай чубалган иш» деп эл лакап кылып айтып калат. «Көз камандарча бычакташкан туугандар» — деген лакап да «Манас» эпосундагы окуянын негизинде пайда болот.

«Тай буурулдун тартуу болуп кеткени,
Семетейдин ажалынын жеткени» («Семетей»),

«Таздын көөнү жок болсо
Кыздын көөнү жок бекен» («Төштүк»)
«Кыргыз кызарт ашканда,
Казак кайың сааганда» («Кедейкан»)
«Өпкө боорун куйкалайт,
Өзөктөн күйгөн өрт жаман.
Өз ичинди талкалайт,
Өздөн чыккан жат жаман» («Курманбек»).

Бул көрсөтүлгөн макал, лакаптар илимий жактан тактоону, изилдөөнү талап кылбайт, себеби, эпостогу окуяларга алар тикеден-тике байланышкандыгы көрүнүп турат.

6. Кээ бир макал, лакапты текшерип келсек, табышмактардан пайда болгонун байкалат.

Табышмактар ар бир кубулуштун мүнөздүү өзгөчөлүгүн так-таамай көрсөтүүдө макал, лакапка өтө жакын келет.

Мисалы: «Мурун туулуп, кийин калган эмне?» — деген табышмакка жооп — кулак деп берилет, себеби, мурун туулса да мүйүздөн кийин калат.

Дал ушул табышмактын суроосу менен жообу компоненттешип «мурун чыккан кулактан, кийин чыккан мүйүз озуптур» деп лакапка айланып кеткен.

Экинчи бир табышмактар компоненттешпей эле табышмактык жана лакаптык, макалдык мааниге да ээ болуп турат. Биз алардын табышмактык мааниде экенин же макал, лакап катарында колдонулуп жатканын контекстке карата билебиз. Экинчиден, табышмактык мааниде болгондо сөзсүз суроо ирээтинде коюлат.

Мисалы, мындагы табышмактык мааниден макал, лакаптык мааниге өткөн төмөндөгүлөрдөн көрүүгө болот:

«Эл жатса да Элебай акем жатпайт». «Ачыла элек сандыкта бычыла элек күндуз бар», «Уядан эмне көрсө учканда ошону алат» ж. б. Бирок, мындай табышмактык мүнөзгө ээ болгон макал, лакаптар өтө аз кезигет.

7. Айрым адамдардын иштеген иштерин, жүрүш-турушунун өзгөчөлүгү, адаттары, макал, лакапка айланып кеткен учур болот. Мында адамдардын мифологиялык түшүнүктөрү катары көрсөтүлүүчү кээ бир адамдардын иштерин да көрүүгө болот. Мисалы; ар нерсеге ыгы жок кайгылана берген адамды «Асанкайгычыл» деп коюшат.

Чынында, элдин айтуусу боюнча айтылган мифте Асан деген адам жыланды буту жок сойлоп жүрөт деп катуу кейип, жадаса, чөптүн сынып калганына боору ачыган. Себеби, бардык өсүмдүктөрдүн турмушу да адамдардын турмушундай деп ойлогон. Асан жөнүндөгү мифологияда элдин анимизмдин түшүнүгү толук сакталганы көрүнөт.

Азыр Асан деген кишинин аты кайгычыл деген сөздүн маанисин тереңдетип гана, аттык (идеялык) ролун жоюп кеткен. Ушул эле сыяктуу «Карынбай малга тойгон жок,

Улукман жашка тойгон жок»,—деген макал да мифологиялык түрдө чечилет. Булардан башка кээ бир болгон эле адамдардын жакшы сапаттарын үндөө максатында макалдар пайда болот.

«Токтогулдай ырчы бол,
Толубайдай сынчы бол» —

эл бул макалды, кыргыз элинин үрп-адаттарында суу куйганда жаш балага берген батадан чыккан деп айтышат. Бул диндик батага караганда, элдин сүйгөн адамдарындай болууга үндөө, сөзсүз прогрессивдүү көрүнүш болгон.

Булардан башка да «Шаршенче кайталап», Апенди мүнөздүү», «Саалыке болгону калгансыңбы?», «Элебай элге теңелээр» ж. б. лакаптар бар

Айрым адамдардын мүнөзүнө, адаттарына, иштерине жарата пайда болгон лакаптарда рифма негизги ролду ойнобостон, башкы окшоштук гана негизги ролду ойнойт.

8. Айрым көрүнүктүү акын, жазуучулардын чыгармаларынын элестүү, көркөм, мааниси так сүйлөмдөрдү, ыр үзүндүлөрү эл арасына тарап макал, лакап катарында колдонулуп кетет.

Мисалы:

«Баланын көркү энеде,
Дайранын көркү кемеде».
«Жакшы аттын көркү жал менен,
Сулуунун көркү кыл менен».
«Ырыс алды ынтымак».
«Эбиң кетсе эчки бак» (Токтогулдан).
«Кара макмал жорголо».
«Муздом, үйгө жакын жүрөсүң
Соём деген кабар бар бекен?» (Тоголок Молдо).
«Улук болсоң кичик бол,
Сенден эч ким талашпайт.
Жакшы болсоң жатык бол,
Чындык сенден адашпайт.
Карапайым калыс бол,
Сени төмөн санашпайт».
«Келечекти гүлдөтүүчү,
Жалгыз гана эмгек,
Өмүргө тар карап,
Натыйжага шашуу керек» (Аалы Т.) ж. б.

Айрым акын, жазуучулардын чыгармаларынан пайда болгон макал, лакаптарды эки түрдө кароого туура келет. Биринчи түрүнө эски макалдын негизинде жаңы мазмун кошуп такталгандарын киргизүүгө болот.

Мисалы:

«Улук болсоң кичик бол,
Жакшы болсоң жатык бол» —

деген элдик макалдан Аалы Токомбаев:

«Улук болсоң кичик бол,
Сенден эч ким талашпайт.
Жакшы болсоң жатык бол,
Чындык сенден адашпайт,
Карапайым калыс бол,
Сени төмөн санашпайт» —

деп иштеп чыкты. Мында ар биринин экинчи сабы, биринчи саптын маанисин чечип түшүндүрүп, тактык гана киргизип жатат.

Экинчи түрүнө, мурунку элдик макал, лакаптын негизинен тышкары жаңы түзүлгөндөрү киргизилет.

Мисалы:

«Кара макмал жорголо», (Тоголок Молдо)
«Келечекти гүлдөтүүчү,
Жалгыз гана өмгөк.
Өмүргө тар карап,
Натыйжага шашуу керек» ж. б. (Аалы Т.)

9. Бир тууган элдердин макал, лакаптары кыргыз элинин макал, лакаптарынын байышынын негизги булактарынан болуп эсептелет.

Октябрь революциясынын жеңиши жазмасы жок, маданияты урап жоголуп жаткан кыргыз эли сыяктуу элдердин искусствосун, маданиятын түзүп берүүдө зор бурулуш жасады. Бир тууган элдердин макал, лакаптары кыргыз элине эки жол менен кирет.

а) Экономикалык соода катнашы, айрым саякатчылар, территориялык жакындык, байланыш аркасында. Буга байланыштуу макал, лакаптар Октябрь революциясынан мурун да, кийин да кирет.

б) Жазма адабияттан котормо аркылуу киргендери. Буга байланыштуу макал, лакаптар Совет бийлиги учурунда гана кирди.

Экономикалык соода катнашы, түрдүү байланыштар аркылуу бир элден экинчи элге кирген макал, лакапты текшерүү паремиология илиминин гана милдети болбостон, жалпы эл тил илимине да, тарых илимине да кызыктыч туудурат.

Кээ бир макал, лакаптар бир элдики менен экинчи элдикине форма жагынан да, мазмун жагынан да окшош келет.

Мисалы:

1. «Чымчыкты да кассап сойсун» (кыргыз.)
1. «Чимчикни хам кассоп сойсун» (өзб.)
1. «Айран ичкен кутулдутур,
Челек жалаган тутулдутур». (кыргыз.)
2. Айран ишкен кутылды,
Шелек жалаган тутылды». (каракалпак.)
1. Кярта баласын аппагым дейт,
Кярпи баласын жумшагым дейт». (кыргыз.)
2. Кярта баласын аппагым дер,
Кярпик баласын жумшагым дер». (каз.)
1. Темирди кызуусунда сок». (кыргыз.)
2. Куй железо, пока горячо. (орус.)

Мындай макал, лакаптар сан жагынан да бир топ жана буларды кескин түрдө бул элден, тигил элге кирген деп айтып коюу, илимий гана жаңылыштык болот. Макал, лакаптын чыгышына ошол элдин турмушу чоң роль ойнойт. Ошондой болсо да адамдардын ар түрдүү улуттан экенине карабастан тур-

муштук тажрыйбаларында да жалпылык болот. Ал жалпылык баарыдан мурда дүйнөнүн объективдүүлүгүндө көрүнөт.

«Объективными мы называем те данные опыта, — деп көрсөтөт В. И. Ленин, — которые имеют одинаковое жизненное значение для нас и для других людей»¹.

Демек, эки элдеги окшош макал, лакапты эки түрдө кароого туура келет.

а) Объективдүү опыттын негизинде, адамдардын турмушка карата көз карашынын жалпылыгы болгондуктан, бир мезгилде эле бирдей мазмундагы макал, лакаптар чыгышы мүмкүн. Мисалы, буга жогорку келтирилгендер далил болот.

б) Бир элден чыккан макал, лакаптар түрдүү себептер менен экинчи элдин фольклоруна кирип эки элде тең айтылып калышы ыктымал.

Мисалы:

«Жүз сомун болбосо да,
Жүз жолдошун болсун».
«Абийириңди жашыңдан сакта».
«Чындык күндөн жарык»
«Карышкырдан корккон токойго барбайт»,

деген макал, лакаптар орус элинин:

«Не имей сто рублей, а имей сто друзей»,
«Береги честь смолоду»,
«Правда светлее солнца»,
«Волков бояться — в лес не ходить»

—деген макал, лакаптарынан котормо аркылуу кирген.

10. Элдик үрп-адаттардан болгон кошоктун негизинде да айрым лакаптар, макалдар пайда болгон. Себеби, кошокту айтууда таланттуу адамдар тарабынан ошол шартты элестүү, таамай сүрөттөгөндөрү ооздон-оозго көчүп айтыла берет да, акырындап макал, лакапка айланып кетет. Кыргыз элинде кошоктун эки түрү бар: биринчиси, адам өлгөндөгү кошок, мында артында калган жакын адамдары, тарабынан ошол адамдын сынсыпаты, иштери, турмуштагы орду ашыра макталып, ый менен аткарылат. Кээ бир учурда тирүү кезинде ашын берип, өлгөн адам катары жаткызып, кошок коштуруп угуу шарты да болгон. Мындай шартты көбүнчө байлыгына чиренгендер, артына «атак» калтыруу үчүн иштешкен.

Бир жанбакты адам, өзүнчө оолугуп отуруп: мен да байлардай артыма «атак» калтырам деп, аялын кошок коштурууга аргасыз кылган. Анда аялы:

¹ В. И. Ленин, «Материализм и эмпириокритицизм», 1939 г. стр. 79.

«Төркүндөн алган кунажын,
Уй болгондо өлсөңчү.
Эки канат кереге,
Үй болгондо өлсөңчү.
Өлүгүңдү көрөйүн,
Сен, кудайды карап өлсөңчү» •

—деп, кошкон.

Бул, элдин көңүлүн ачуу үчүн колдонгон лакабына айланып кеткен.

Экинчи, кыз узатууда кошкон кошок. Мында, көбүнчө үгүт-насаат айтылып, кыздын жакшылыгын, аны ардакташкандыгын жана куда тараптын, айрыкча, кыздын күйөөсүнүн тарбиялап алуусун өтүнүшкөн. Ошону менен бирге турмушта жолугуучу нукура чындыкты да кыска көркөмдүү сөздөр менен беришкен.

«Алганын жакшы жолукса,
Алтындан чырга сүйрөтөт.
«Алганын жаман жолукса,
Алтындан чырга чаң болот».

Мындай так айтылган, ой-корутундулар элдик макал, лакапка айланып кеткен. Бирок, мындай үрп-адаттардын негизинде чыккан макал лакаптар өтө аз кезигет, ал эми элдик үрп-адаттарды көрсөтүүчү б. а. ошол мазмундагы макал, лакаптар жүздөп саналат.

Бул көрсөтүлгөн негизги булактарынан башка XVIII кылымдан баштап күчтүү өкүм сүрө баштаган ислам дининин жаңа кудайдын «негизги закону» катарында жазылган «Куран» аркылуу бир топ макал, лакаптар тараган.

Мисалы: «Кудай кулум десе, мухаммед үмөтүм дейт», — «Кожо кудайдын кулу, элдин уулу», «Кудай деген кур калбайт», «Мусулман бодмок аста-аста, капыр болмок бир паста» — мындай макал, лакаптар үстөмдүк кылуучу таптын идеологиялык күчтүү куралы катарында болуп келген. Эзүүчү тап жоголгондон кийин, мындай макал, лакаптар эзүү куралы болуудан калды.

* * *

Макал, лакаптын чыккан булактары жөнүндө сөз козгогондо; адамдардын материалдык турмушу, духтук турмушуна чечүүчү ролдо таасир көрсөтүшүн белгилеп өтүүгө туура келет. Бирок, буржуазиялык окумуштуулар элдин оозеки поэтикалык чыгармасын изилдегенде элдин материалдык, экономикалык шарттарын эске албастан, айрым өзүнчө мифтин негизинде туулган катары кырашат. Экинчиден, элдик оозеки чыгарма-

ны, жалпы адамдар биригип, кеңешип түзгөн катарында көрсөтүшөт¹. Алар мындай «түшүндүрүүлөр» менен коомдогу материалдык жактан да, укук жактан да, ою, көздөгөн максаттары жактан да карама-каршы турган эки тапты «элдештирип» бир жолдо кылып көрсөтөт жана ар бир улуттагы эки маданиятты жокко чыгарат.

Макал, лакаптын чыккан бутактарын текшерип келген күндө да, аларды жалпы эл биригип, кеңешип түзбөстөн белгилүү бир адам тарабынан чыгарылып, акырындап автору белгисиз болуп ооздон-оозго көчүп элдик кенч болуп калары көрүнүп турат. Ошону менен бирге эле макал, лакапта идеологиялык күрөштөр болгону — эзүүчүлөрдүн кызыгын көздөгөн жана эзилүүчүлөрдүн оюн көрсөткөн макал, лакаптар бар экени далилденет.

Макал менен лакаптын айырмасы

Көп учурда адамдар сүйлөө речинде макал менен лакапты синоним катары колдоно беришет. Макал менен лакап курулуш, түзүлүш жагынан да, мазмун жагынан да өтө жакын келишет. Чыгыш жагынан караганда да адамдардын турмуштук тажрыйбалары менен байланышта пайда болот. Булардын мындай, түрдүү жагына жакындыгы бир-биринин ордуна синоним катары колдонууга алып келген. Бирок, макал менен лакаптын өзүлөрүнө тийиштүү гана мүнөздүү өзгөчөлүктөрү болот. Дал ошол мүнөздүү, өзүнө таандык касиеттеринин негизинде биз, бирин макал, бирин лакап деп атай алабыз.

Макал менен лакаптын айырмасын В. Даль төмөндөгүдөй көрсөтөт: «Пословица — коротенькая притча; сама же она говорит, что «голая речь не пословица». Это — суждение, приговор; поучение, высказанное обиняком и пущенное в оборот, под чеканом народности»².

Макалга аныктама бергенден кийин анын түзүлүшү жөнүндө: «...полная пословица из двух частей: из обиняка, картины, общего суждения и из приложения, толкования поучения...»³ — дейт. Андан ары лакап жөнүндө: «Поговорка — окольное выражение, переносная речь, простое иносказание, обиняк, способ выражения но без притчи, без суждения, заключений, применения; это одна первая половина пословицы»⁴.

¹ Ф. И. Буслаев, Исторические очерки, т. 1, 1861.

² А. Афанасьев, Поэтические воззрения славян на природу, т. 1, М., 1865.

³ В. Даль, «Пословицы русского народа», М., 1957, стр. 18.

⁴ Ошонун өзүндө; 18-бет.

⁵ Ошонун өзүндө; 20-бет.

В. Даль макал, лакаптын айырмасы бир эле сөздү алып же кошуп коюуда эле турат деп көрсөтөт, да мисалга: «Он чужими руками жар загребает». — поговорка, (лакап), «чужими руками жар загребать легко» — пословица, (макал) деп алат.¹

В. Далдын көз карашы боюнча макал, лакаптын ички мазмунуна карата айырмасы макалда ой тике жана бүтүрө, толук айылганында, лакапта ой каймана мааниде жана бүтпөй калганында. Далдын өзү көрсөткөндөй: «Это (поговорка — С. З.) одна первая половина пословицы». Форма жагынан алганда макал эки бөлүктөн турса, лакап бир бөлүктөн гана турат. Жалпы эле макал, лакаптын айырмасын мындай бир жактуу чектөө айрым гана мисалдар менен чектелгендик болот. Чынында, макалда ой бүтүрө айтылып, лакапта ой бүтүрө айтылбай калган учурлар болот. Бирок, лакапта ойду бүтүрө айтылбай калган себеби, макалдын бир бөлүгү болгондуктан деп кароого туура келеби? Албетте, жок. Кээ бир лакаптардын форма түзүлүшү контекстке карата колдонууга негизделген жана сүйлөм тизмегинде ойду, кыйыр мааниде бүтүрө айтат.

Ю. М. Соколов Далдын макал менен лакаптын айырмасын көрсөткөнүн, тилдик-синтаксистик жактан айырмалап тактайт.

«Отличие поговорки от пословицы. Даль усматривает главным образом в том, что пословица представляет собой полное выраженное суждение, а поговорка лишь намекает на вывод, выражається намеком. При этом пословица, как будет видно ниже, всегда выражена синтаксическим предложением, а поговорка может быть только одной его частью. Например, выражение: «чужими руками жар загребать» есть поговорка, а если бы было дано полное суждение: «чужими руками жар загребать легко», то это было бы уже пословицей».²

Мындай лакапты макалдын бир бөлүгү катары көрсөтүүнү А. А. Кайев да колдойт.³

Орус элинин макал, лакаптарында макалдын бир бөлүгү катарында карай турган бир канча лакаптарды көрсөтүүгө болот. Бирок, мындай көрүнүш кыргыздын макал, лакаптарында жок.

Экинчиден, бир канча мисалдар менен бардык макалдар менен лакаптар ортосундагы башка айырманы көрбөй коюуга негиз жок.

¹ В. Даль, «Пословицы русского народа», М., 1957, стр. 20.

² Ю. М. Соколов, «Русский фольклор», М., 1941, стр. 200.

³ А. А. Кайев, «Русская литература», М., 1958, стр. 97.

Мисалы:

«Они — одного поля ягода»,
«Торчит коломенской верстой»,
«И мы пахали»

— булар орус элинде лакап катары колдонулат жана кыйыр мааниде айтылат. Бирок, буларды макалдын бир бөлүгү катары кароого болбойт. Анткени, булар толук маанини кыйыр түрдө түшүндүрүп жатат.

Экинчи макал менен лакаптын айырмасы катары караган, так айтканда, макалдар кыйыр мааниде колдонулбайт, лакаптар гана колдонулат деп чындыкка айкалышпайт. Себеби, кээ бир макалдар (булар бир топ саналат) кыйыр мааниде колдонулуп жана айтыла берет.

Мисалы:

«Тише едешь, дальше будешь»,
«Близок локоть, да не укусишь» —

буларды кыйыр мааниде колдонулгандыгы үчүн лакапка кошуп коюуга болбойт. Кыйыр мааниде колдонулгандыгы үчүн, биз буларды макал деп атабастан, белгилүү даражада сентенция, үгүт айтылып дидактикалык мааниси биринчи орунда тургандыктан макал деп атайбыз.

Макалдын жана лакаптын индивидуалдык өзгөчөлүгү жөнүндө профессор П. Г. Богатыреванын айтышы туура, объективдүүлүктөн келип чыгат.

Ал: «Пословица имеет двоякий смысл: прямой и переносный, так как она возникла путем наделения конкретного явления обобщающим значением»¹ — деп көрсөтөт.

Макал жалаң гана тике (прямой) мааниде айтылат деген жалган түшүнүккө каршы, кыйыр (переносный) мааниге да ээ болорун көрсөтөт.

Лакапты макалдын бир бөлүгү деп карабастан «поговорка — это только меткий, выразительный образ, ходовое фольклорное выражение»² — деп карайт.

Профессор П. Г. Богатыреванын көз карашын көрүнүктүү фольклорист В. И. Чичеров да кубаттайт. В. И. Чичеровдун көз карашы боюнча макалдарга кыйыр жана тике маанилүүлүк мүнөздүү, ал түгүл кыйыр маанилүүлүк үстөмдүк кылат. Ал эми лакаптарда болсо макалдын бир бөлүгү болгондуктан ойду бүтүрө айтпай калат деген ой корутунду чыкпайт. Лакап-

¹ П. Г. Богатырева, «Русское народное поэтическое творчество», М., 1954, стр. 197.

² Там же, 197 стр.

тарда ойдун бүтпөй айтылышы анын спецификалык өзгөчөлүгүн белгилейт¹.

Лакапты мындай макалдан чыккандай же анын бир бөлүгүндөй карабоо максатка ылайыктуу болот. Анткени, булар түзүлүш жана маани жагынан бир-бирине жакын турган менен өзүнчө спецификалык өзгөчөлүктөргө ээ. Кыргыз совет адабиятында макал, лакапка илимий көз жүгүртүү б. а. жаңыдан гана көңүл бөлө баштоо 1940-жылдарда гана башталганы белгилүү.

Бирок, кыргыздын макал, лакаптарын жыйноо иштери 1922-жылдардан башталат. Макал, лакапты жыйноо ишинде Кайым Мифтаковдун эмгеги зор. Ал Кыргызстандын бардык райондорунда болуп, көбүнчө кыргыз элинин өзүнүкү деген макал, лакаптарды жазып алууга аракет кылган.

Профессор К. К. Юдахиндин кыргыздын макал, лакаптарын жыйноого жасаган эмгегин айрыкча көрсөтүп өтүүгө туура келет. Профессор К. К. Юдахин «Орусча-кыргызча сөздүккө»² көбүнчө тарбиялык мааниси күчтүү элдик макал, лакаптарды киргизген. Кыргыз макал, лакаптарын которууда ал макалга, же лакапка маанисин бузбай берүүчү эквиваленттерди табууга аракет кылган.

Мисалы: «Кыз боозуп энесин коркутат»³ дегенди, сөзмө-сөз — «дочь забеременев, мать свою пугает» — деп которбостон «С больной головы на здоровую» деген эквивалент менен которот, же «И на старуху бывает проруха»⁴ дегенди кыргыздын «Сакалдуу киши да жоого түшөрбү» деген эквиваленти менен берет.

Сөздүккө кыргыз элинин 700 гө жакын макал, лакабы кирген.

Профессор К. Юдахин, Кайым Мифтаховдон башка кыргыздын макал, лакаптарын активдүү жыйноочулар болуп Бүбү Керимжанова, Абдурахманов, Чекменев, Ашубаев, Убыкеевдер саналат.

Макал, лакапты өзүнчө жыйнак кылып бастырып чыгаруу мүмкүнчүлүгү 1948-жылдарда гана болду. «Кыргыздын макалдары менен лакаптарынын»⁵ кыскача жыйнагынын жарыкка чыгышы кыргыз элинин маданиятында зор кадам болуп эсептелет.

¹ В. И. Чичеров, «Русское народное творчество», изд. Московского университета, 1959, стр. 310.

² «Русско-киргизский словарь» под ред. К. Юдахина. М., 1944.

³ Там же, стр. 142.

⁴ Там же, стр. 689.

⁵ Б. Керимжанова, «Кыргыздын макалдары жана лакаптары» Кыргызмамбас, 1948-ж.

Ошондой болсо да, бул жыйнакта макал менен лакаптын айырмасы жөнүндө айтыла турган практикалык зарылдык эске алынбай калган.

Бүбү Керимжанова макал, лакаптын сырткы композициялык түзүлүш жагын эске алуу менен, ички, перифрактикалык мазмунун кошуп айырмасын көрсөтүүгө аракет кылат. Мындай аракет теориялык жактан туура кадам болсо да, практикада ишке ашпай калган.

Ал: «Макал көп учурда белгилүү бир түйүндүү пикирди айтып, кыска-кыска, кээде уйкалышып сүйлөнө турган болсо, лакап, көбүнчө сөздүн сырткы сулуу, кооздугуна карап бир нерсени таалим катарында калтыруу үчүн айтылат. Мындайча айтканда, лакап терең маанилүү; кыска-кыска уйкалышып айтылуучу сөз, лакапта көп учурларда эки сүйлөмүнүн башкы сөздөрүнүн биринчи тамгалары окшош болуп түшөт»¹ — деп көрсөтөт.

Мында негиздүү айрыма катары макалга—түйүндүү пикирди айтыш, жаңа кээде болуучу уйкаштык таандык.

Лакапта—уйкаштык, терең маанилүү эки сүйлөмдүү түзүлүш спецификасын белгилейт. Чынында бул кээ бир өзгөнөлүгүн көрсөтсө да алмашылып, берилип калган. Лакапта көп убактарда, ритм рифма негизги ролду ойнобой, троптуу, образдуу сөз тизмектери жаңа эки сүйлөмдүү түзүлүш эмес, бир сүйлөмдүү түзүлүш таандык.

Макалга аллитерация, ассонанстардан башка да рифма, ритмдин күчтүү өнүгүшү жана эки сүйлөмдүү түзүлүш мүнөздүү.

Академик Ю. Т. Соколов: «Пословицы в большинстве случаев являются двухчленными по своему композиционному строю, но нередко встречается и трехчленное деление, и даже многочленное»² — деп көрсөтөт.

Бул орус элинин макал, лакаптарынын композициялык түзүлүшү жөнүндөгү мүнөздөмө кыргыз элинин макал, лакаптарынын композициялык түзүлүшүнө көп учурда туура келет:

Маани жагынан алганда лакапка караганда макал жогорку тепкичте, дидактикалык күчтүү мааниге ээ болгондугу менен да айрымаланат. Макал, лакаптын маанисин салыштырып келип орус эли: «Поговорка—цветочек, а пословица ягодка» — деп коюшат.

¹ Б. Керимжанова, «Кыргыздын макалдары менен лакаптары», Кыргызмамбас, 1948-ж., 10-бет.

² Ю. Т. Соколов, «Русский фольклор», М., 1941, стр. 212.

Б. Керимжанова макал, лакаптын айырмасын көрсөтүп келип мисалга: «Ойноп айтсаң да, ойлоп айт» — лакап, «Өнөр атды кызыл тил» — макал¹ — деп көрсөтөт.

Бул алынган мисалдар форма жагынан да, мазмун жагынан да макалдын талаптарына айкалышат б. а. «Ойноп айтсаң да; ойлоп айт» лакап болбостон, макал болуп эсептелет. Демек, алынган мисал туура болбогондон кийин, дал ошол мисалдын негизинде айырмачылыкты белгилөө закондуу түрдө туура эмес корутундуга алып келет.

Макал, лакаптын бири-биринен мүнөздүү өзгөчөлүктөрү жөнүндө орто мектептин 8-классы үчүн окуу китеби болгон «Кыргыз адабиятында»² кеңири токтолгон.

С. Мусаев, макал, лакаптын спецификалык өзгөчөлүгүн көрсөтүүдө фактынын негизинен келип чыгат. Ошондуктан макал, лакаптын айырмасын туура көрсөтө алган. Бирок, башталыш жеринде макал, лакаптын спецификалык өзгөчөлүгүнөн башка жакындыгын бир жактуу «форма жактан макал менен лакап бири-бирине жакын. Көп учурларда аларды ажыратуу да кыйын»³ деп, форма жактан жакындыгын белгилөө менен, мазмундук жакындыгын белгилеген эмес.

Чындыгында, макал менен лакаптагы жакындык жалаң гана формасы эмес, мазмунунда да болот. Эгер жалаң гана формада болсо, анда ажыратуу эч кандай кыйынчылыкты талап кылбайт.

Макал менен табышмактар көп убактарда формасы, көркөмдүк түзүлүшү жактан жакын келишет, бирок алардын мазмуну окшобогондуктан ажыратуу жеңил.

Мисалы: төмөнкү табышмак менен макалга көңүл бөлүнүз.

Табышмак:

Ай астынан өткөн жигит,
Алтын чоор тарткан жигит.
Күн астын өткөн жигит,
Күмүш чоор тарткан жигит.

(Каркыра-Турна)

Макал:

Аскар, аскар, аскар тоо,
Аягы келип жат болот.
Атадан аялтоо туулса,
Сыйлашпаса жат болот.

¹ Б. Керимжанова, «Кыргыздын макалдары менен лакаптары», Кыргызмамбас, 1948, стр. 80.

² Мусаев С., Таштемиров Ж. «Кыргыз адабияты», 1954.

³ Ошонун өзүндө 187-бет.

Бул келтирилген мисалдан макал менен табышмактын форма жагынан жакындыгына карабастан биринчи окуганда эле айырмаланып турганын көрүүгө болот. Ал эми макал менен лакапты окуганда мындай жеңил гана ажырата коюуга мүмкүн эмес. Ал түгүл макал менен лакаптын айырмасы бир эле сөздү кошууда же алып таштоодо экенин жогору жакта орус элинин макал, лакаптарынан келтирген мисалдан ачык көрүнүп турат.

Айрым изилдөөчүлөрдүн көз карашы боюнча макал, лакаптар жанрдык жактан бир-бирине коошпойт. Ал түгүл лакаптардан элдин дүйнөгө болгон көз карашын көрүүгө болбойт деген пикирди айтат¹. Мындай көз караш өтө эле аша чабуу экени макал, лакаптын табигатына таанышкан ар бир адамга ачык эле көрүнүп турат. Ырас, лакаптардын ичинде айрымдары турмуштук көрүнүштүн окшоштугуна карата курч сүрөттөө менен айтылып калгандары бар. Алар үлгү катары же шылдын мүнөзүндө каймана гана айтылат. Бирок булар сан жагынан өтө эле аз. Ошондуктан лакаптарга мүнөздүү кылып, алардын спецификасын белгилөөчү көз караш катарында айтууга болбойт. Ошондой эле лакаптарга мүнөздүү эмес айрым мисалдар менен экинчи жанрга кошо коюуга болбойт. Ар кандай көркөм чыгарманы жанрдык жактан аныктаганда анын бир гана өзгөчөлүгүн негиз кылбастан, бардык айрымачылыгын чогуу алуу зарылчылыгы келип чыгат. Демек, макал, лакаптарды жанрдык жактан аныктаганда айрым макалга же лакапка негиздеп ала койбостон, ар бирин өзүнчө чогуу, бирдиктүү караганда гана туура аныктоого болот. Биз булардын жалпы өзгөчөлүктөрүн изилдегенде макал менен лакап өзүнчө жанрдык бөлүмдөрдү түзбөстөн, бир эле жанрга жата турганы көрүндү. Бирок булар бир жанрга-дидактикалык жанрга кирген күндө да бири-биринен айырмаланып туруучу айрым өзгөчөлүктөр бардыгын айтпай өтүүгө болбойт. Орус жана башка элдердин адабият таануу илиминде макал, лакаптар бир эле жанрдагы чыгармалар катары каралып жүрөт. Кээде эл арасында макалдатып сүйлөө деп макал менен лакапты бирге алган учурларын жолуктурабыз. Макалдын өзүнө тиешелүү конкреттүү маанисинен башка кең мааниси бардыгын айрым окумуштуулар далилдүү көрсөтүшкөн.²

Макал менен лакаптын форма жана мазмун жактан жакындыктарына карабастан бири-биринен айрымалап туруучу мүнөздүү өзгөчөлүктөрүнө төмөнкүлөр кирет:

¹ Р. И. Музафаров, «Татарские народные пословицы». Издательство Казанского Университета, 1959, стр. 6.

² В. И. Чичеров, «Русское народное творчество», 1959, стр. 310.

1. Макалда адамдардын турмушка болгон көз караштары жана объективдүү чындыкты ачуу тике же кыйыр түрдө болсо да аягына жеткире айтылат.

Тике маанидеги макалдар:

- а) Киши болор жигиттин — киши менен ишн бар.
Киши болбос жигиттин — киши менен неси бар?
- б) Илим — окуу булагы,
Билим-өмүр чарагы.
- в) Чып айтып, зыян тап, акырында жетерсиң муратка.
Калп айтып, пайда тап, акырында каларсың уятка.
- г) Байлык мурат эмес, жоктук уят эмес.

Кыйыр мааниде колдонулуучу макалдар:

- а) Ат-баспаймын деген жерин үч басат.
- б) Жерде жаткан жумуртка,
Асманда учкан куш болот
- в) Абийирдүү жигитке ажалдуу кийик жолугат.
- г) Эр азыгы — элден, бөрү азыгы — жолдон.

Лакаптарда айтылуучу ой ошол шартка байланыштуу кыйыр мааниде айтылып угуучудан өзүнчө болгон иш, болуп жаткан окуяга байланыштуу корутунду, чыгарышын шарттайт.

Мисалы:

- а) Мындан кийин эркек төрөмөй
Эсте болсун дептир.
- б) Дүйнөнү сел алса, өрдөк менен каздын тыйын-
кайгысы жок деген.
- в) Мурун чыккан кулактан кийин чыккан мүйүз өзүптүр.
- г) Тамак үчүн асмандагы куш, торго түшүптүр.
- д) Шодокондун бүркүтүндөй жутунбай.

Лакаптар кыйыр мааниде ойду бүтүрө айтса да, ошол шартка карата угуучуну өзүнө корутунду чыгарууга түрткөндүктөн көп убактарда өткөн чак катары айтылып: дептир, деген кошулуп же салыштыруу иретинде «болбой», «окшобой» деген сөздөрдүн жана «-ган», «-дай» мүчөлөрүнүн жардамы менен айтылат.

2) Макалдарда адамдардын турмуштук тажрыйбалары топтолгондуктан, дидактикалык күчтүү мааниге ээ болот. Адамдардын башынан өткөн турмуштары жана алардын дүйнөгө болгон көз караштары бүт макалдарда орун алган.

Лакаптар болсо кээ бир көрүнүктүү окуянын же айрым типтүү жүрүш-туруштун, мүнөздүн жыйындысынан корутундуланып-сентенциялангандыктан, дидактикалык мааниси макалга салыштырганда көп учурларда ылдый турат.

Макалдардын дидактикалык маанисинин күчтүү болушу энциклопедия катары турмуштун бардык тармагы боюнча маалымат берүүсүнөн да көрүнөт.

Мисалы:

- а) «Алгыр болсо тайганың, алтындан алып каргытак, Акылдуу болсо алганың кулпундуруп жакшы бак».
- б) Ачыкканга казан астырба,
Ушүгөнгө от жактырба.
- в) Душманга кекти кетиргенче,
Денеден башты кетирген артык.
- г) Жел менен жарышпа,
Көлөкөндү кууба.
- д) Кайрылып ичер ашыңа какырба да, түкүрбө.
- е) Бирөөгө өлүм тилегенче, өзүнө өмүр тиле.
- ж) Ач кадырын ток билбейт,
Оору кадырын соо билбейт.

Көрсөтүлгөн макалдар түрдүү мааниде турат. Бул сыяктуу турмуштун түрдүү тарабына байланышкан макалдардан эң көп келтирүүгө болот. Кээ бир жыйноочулардын макал, лакапты тематикалык принцип боюнча жайгаштырууда кандай гана тема койбосун ар биринде бир канчадан бар экени, ал түгүл тема тардык кылганы байкалат. Буга «Пословицы русского народа»¹, «Жизнь русского народа в его пословицах и поговорках»², «Кыргыздын макалдары менен лакаптары»³, «Пословицы и поговорки киргизского народа»⁴ толук далил боло алат.

Лакаптар болсо сан жагынан да, турмушту кучагына алуу жагынан да макалга салыштырганда эң аз.

Айрым макал, лакаптар боюнча чыккан жыйнактарда, аларды атайын классификациялап түзбөгөндүктөн, сан жагынан жана сапат жагынан кандай даражада тургандыгы билбейт. Кыргыздын макал, лакаптары боюнча чыккан жыйнакта да макал менен лакаптар айрым классификацияланып берилген эмес.

3. Макал менен лакаптын ортосундагы дагы бир айрымамына мында турат: макалдардын айтылып калуучу себептерин түшүндүргөн тарыхы болбойт, тескерисинче, лакаптардын айтылып калуу тарыхы болот. Мунун себеби, макал бир нерсенин турмуштагы ролун, маанисин турмуштук тажрыйбанын негизинде курч көрсөтүшүндө пайда болгондугун, лакап бир окуянын негизинде же өзгөчө жүрүш-туруштан келип чыкканынан көрүнүп турат.

¹ В. Даль. «Пословицы русского народа», М., 1957.

² И. И. Иллюстров, «Жизнь русского народа в его пословицах и поговорках», М., 1915.

³ Б. Керимжанова, «Кыргыздын макалдары менен лакаптары», Кыргызмамбас, 1948-жыл.

⁴ Н. С. Чекменев, «Пословицы и поговорки киргизского народа», Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын коомдук илимдер бөлүмүнүн код жазма фондусу, инв. № 489.

Мисалы:

макалда «Айыл жатканча отурсан,
Күн чыкканча тынбайсың»

— деп турмуштук тажрыйбасынан чыгып, күндүз иштелбей калган ишти (өзү иштебей койсо) түнкүсүн иштөөгө аргасыз боло турганын же «Акыл—тозбоочу тон, илим—жоголбоочу кен» деп акыл менен илимдин турмуштагы ролун ачык көрсөтсө, лакапта—«Ала байтал, акылың болсо, сууга тарт дегендей» же «Сен кызыңды кетип калат деп ыйлап жатсаң, мен келип калат деп ыйлап жатам дептир» — деп, бир окуянын юмордук сүйлөмдөрү аркылуу ошол окуянын өзөгүн көрсөтүп турат.

«Ала байтал» жөнүндөгү окуя кыргыздын көп жеринде айтылат. Бирок, географиялык шартына жараша бир жерде «сууга тарт» десе, бир жерде «көлгө тарт» делет.

Бул лакаптын тарыхы элдин айтуусу боюнча мындайча түшүндүрүлөт: Момукул деген келесоо чалыш адам камыш оруп алуу үчүн талаага барат. (Бир варианты боюнча көл жээгине келет). Камышты артып алгандан кийин, семиз, ойноок ала байтал камыштын жалбырактарынын шуудураганынан үркө баштайт. Момукул көп ойлонуп турбай шуудураганды жоготуп «тегиздеп» коюу жөнүндө ойлойт да, куурап турган камыштын жалбырагына өрт коёт. Жалындан жаны чыгып, ала байтал ала качып жөнөйт. Момукулдун шаштысы кетип: «Ала байтал, акылың болсо сууга тарт» — деп кыйкырат. Мурунку учурларда мындай лакаптарды көбүнчө бир урууну шылдыңдоо үчүн колдонгон. Кийин «Эсин барда этегинди жап» деген лакапка үндөшүп, турмушта жолугуучу ар түрдүү маанилеш шартка карата кыйыр мааниде айтылат. Бул лакаптын өзөгүндө юмор жатат. Бирок, ал колдонуу шартына жараша курчуп да, мокоп да түшүшү мүмкүн. Кээде муну тамаша иретинде да колдонушат.

4. Макалдар менен лакаптар көп убактарда форма түзүлүшү жагынан да айырмаланат. Макалдарда айтылуучу ой жеткире, курч айтылуучу сүйлөмдөрдөн гана турбастан, алар рифмалашып жана ритмдешип да түшөт.

Мисалы:

«Эл четине жоо келсе, жан аяган жигитпи,
Жакшы көргөн досунан, мал аяган жигитпи»

— деген макалда бир сөз тизмеги «жан аяган жигитпи», «мал аяган жигитпи» — рифмалыкты уюштуруп жатса, кээ бир макалдарда бүтүндөй бир сабы экинчи сабына рифмалашып түшөт.

«Жаман болор жигиттер, жакынына кас болот.
Жарды болор жигиттер, дөөлөтүнө мас болот».

«Жакшы ката кетирсе, өзүн жемелейт,
Жаман ката кетирсе жолдошун жемелейт».

Макалдарда рифма, ритмден башка да ички уйкаштыктар күчтүү өнүккөн.

«Эр эмгегин, жер жсбейт».
«Ырыс алды — ынтымак» ж. б.

Ал эми лакаптарда рифмага көп көңүл бурулбастан, образдуулук үстөмдүк кылат. Образдуулуктан башка ассонанс, аллитерация көрүнүктүү орунга ээ болот.

Мисалы, төмөндөгү лакаптарга көңүл буруңуз: «Ачка отургандан көрө айранга нан сындырып жеген жакшы экен», «Этиң турмак, табагыңды таап ал», «Кыз чагында баары эле жакшы, жаман аял кайдан чыгат?» ж. б.

Лакаптардагы кыйыр-маанинин күчтүүлүгү анын форма түзүлүшүнө таасир тийгизген. Ошондуктан, лакаптар башка сүйлөмдөр менен ыкташууга ылайыкталып түзүлүп, контекстке карата ачык маани берет.

5. Макал, лакаптардын дагы бир айырмасы орто мектептин VIII классы үчүн түзүлгөн окуу китебинде туура көрсөтүлгөн. Анда: «...макал эң көп турмуш-тажрыйбаларынын жыйынтыгы болот да, турмушта учураган бир нече иштердин, же окуялардын дайым кайталанышы, далилдениши натыйжасында пайда болот. Ал эми лакап бир гана мүнөздүү иштин, же окуянын натыйжасында боло берет»¹ деп көрсөтүлгөн.

Адамдардын турмушка болгон катнашы бир гана жактуу болбостон, эң көп кырдуу болот. Ошондуктан, жалпы объективдүү дүйнө берип турган чындыктан башка да, ар бир адамдын аң-сезимине, темпераментине жараша, кээ бир турмуш-тажрыйбалары карама-каршы мааниде корутундуланып, макалдардан, лакаптардан орун алгандыгы көрүнөт.

Мисалы:

«Жигит болсоң шок бол,
Шок болбосоң жок бол»

— деп, адамдагы кызуу кандуулукту жактап, «Жамандын бир аты-жоош болот» деп флегматик адамдарга каршы чыкса, экинчи бирөө: «Азаматтын жакшысы азыраак сүйлөп, көп тыңдайт», «Жакшы болсоң жердей бол, баарын чыдап көтөргөн», деп флегматик адамдарды жактайт. Бул карама-каршы эки

¹ С. Мусаев, Ж. Таштемиров, «Кыргыз адабияты», VIII кл., 1954, 188-бет.

ойдун бири туура, экинчиси туура эмес деп кароо-негизсиз. Анткени, турмуш корутундуларынын бардыгы тең ар кандай шартка шартташа бербейт.

Макалдарды турмушта учураган бир нече бир типтеги иштердин кайталанып далилденишинен пайда болгондон кийин абсолюттук түрдө чындык болуп кала берет деп түшүнүү жаңылыштыкка алып барат.

Мисалы, «Жаман жарманын кызуусу менен черүүгө аттаныптыр» же «Жамандын сөзүн талашып, жакшы менен араз болбо» — деген макал, лакаптардагы «жаман» деген сөз эзүүчүлөр үстөмдүк кылып турган мезгилде букара-кедейлерге тиешелүү болуп, «жакшылар» деп аксөөк-эзүүчүлөрдү аташкан.

Кийин бул «жаман», «жакшы» адамдагы байлыкты жардылыкты билгизбестен, сапатты билгизүүчү сөз болуп кабыл алынат.

Лакаптар көрүнүктүү бир окуянын же мүнөздүн негизинде пайда болгондуктан, дал ошондой окуя же мүнөз кайталатканда гана колдонулат деп кароо максатка ылайыктуу болбойт. Мисалы: Апендини эл сүйөт, анын эч кимден жеңилген жери болбойт, ханды маскаралайт, ач көздөрдүн айыбын ачат, курч сөздүүлүк да, күлкү да, кээде макоолук да анын тегерегинде. Бирок, ал Апендидей адамды гана «Апенди чалыш» деп атабастан, бир мүнөзү окшоп калса, «Апенди чалыш адам» деп атай берет.

6. Лакаптар чыккан булагына байланыштуу макалдардан территориалдуулугу менен да айырмаланат. Кээ бир лакаптар бир гана райондо же айылда колдонулуп, башка жерде колдонулбайт. Макалдарда мындай көрүнүштөр жок.

Мисалы: Тоң районунда мүрзөнүн казган жеринен таш чыгып, кеч казылса: «Атакандын мүрзөсүндөй болсо керек» деп коюшат. Же Калинин районунда бир айылда Саяк деп койсо, «Саяк десең, саяк болуп кал» деп юмордук лакап менен жооп берет. Бул лакаптар башкаларга түшүнүктүү болбосо да ошол территориядагыларга түшүнүктүү. Себеби, жергиликтүү элдер мындай лакаптын айтылып калуу себептерин билишет. Макалдарда мындай территориялык кысылуулар болбойт, анткени, ал кыйыр мааниде же тике мааниде болсо да ойду жеткире айтат. Экинчиден, чыккан булагы бардык адамдарга тиешелүү турмуш корутундусу болуп эсептелет. Макалдардын дидактикалык маанисинин лакаптардан өйдө экенин бир негизи ушундан экени да көрүнөт. Территориялык лакаптарды бардык жерден жолуктурууга болот.

Мисалы: Жети-Өгүз районунда: «Дөөлөс төрүн бербейт, өлсө көрүн бербейт» деген, же «Салмаке болгону калганын»

бы?» («Ак-Дөбө» колхозунда) деген лакаптар айтылса, Покровка районунда: «Калыйбайдын тайганындай калтырап» деген лакап айтылат. Булардын кээ бирөө акырындап жалпы элдик болуп кетет.

Жалпысынан макал менен лакаптын спецификасын белгилей турган мүнөздүү өзгөчөлүктөрү жогорку көрсөтүлгөндөр болуп эсептелет. Макал, лакаптын мүнөздүү өзгөчөлүгүн билгенден кийин төмөнкүдөй деп аныктама берүүгө туура келет:

Макал—деп, коомдук турмуштун бардык жагын кучагына алуучу, адамдардын турмуштук тажрыйбаларынан алынган жана алардын дүйнөгө карата көз караштарын билдирип турган, тарбиялык мааниси терең, курч сөздүү, рифма жана ритмге ээ болгон, ойду бүтүрө айткан кыска, поэтикалык сүйлөмдөрдү айтабыз.

Лакап—деп, кандайдыр бир окуянын негизинде же адамдардын жүрүш-турушунун, мүнөзүнүн өзгөчөлүгүн жыйынтыктап, так, элестүү кылып берилген, өзүнчө чечилүүчү тарыхы бар, көбүнчө каймана мааниде айтылып, контекске карата мааниси чечилүүчү, кыска, образдуу сүйлөмдөрдү атайбыз.

Макал, лакаптардын форма жана мазмун жагынан жакындыгын айрым окумуштуулар айрым сөздөрдү кошуп же алып коюшунан жана тике, кыйыр мааниде колдонулушунан деп карашканы байкалат. Чындыгында да мындай фактыларды макал, лакаптардан кеңири жолуктурууга болот. Ошого карабастан буларды бири-биринен айырмалап туруучу мүнөздүү өзгөчөлүктөрү бар экендиги—алар мазмун, форма жана чыккан булактары, колдонуу шарттары жагынан айырмалана турганы көрүнөт. Макал, лакапты изилдөөчүлөрдүн айрымдары мындай айрым өзгөчөлүктөргө таянуу менен өтө эле аша чапканы—макал, лакаптарды айрым жанрдагы чыгарма катары карап ошого карата классификациялоону сунуш кылганы байкалат. Бул учурда изилдөөчү¹ жанрдын түргө бөлүнүшүн жанрдын жанрга бөлүнүшү катары карап жатканын түшүнүү кыйын эмес. Макал, лакаптардын чыккан булактарын, айырмасын изилдегенде булардын бир эле жанрга жата турганын билүүгө болот. Булар бар болгону бир жанрдын эки түрү болуп саналат.

Макал менен лакаптын спецификалык бөтөнчөлүктөрүн так, жеткире текшерип үчүн паремнология илиминин алдында негиздүү милдеттер турат. Ар кандай элдин адабияттаануу илими, ошол элдин адабияттык чыгармасынын фактысынын

¹ Р. И. Музафаров, Татарские народные пословицы, изд. Казанского Университета, 1959, 6-бет.

негизинде түзүлүш керек. Ошол элдин чыгармасындагы тилдик жана турмуш шартына жараша ойлоо формаларынын өзгөчөлүгү адабият теориясында эске алынат. Ошондуктан, кыргыз элинин адабият теориясынын түзүлүшү биринчи иретте фактынын болушун талап кылат. Бул болсо элдин адабияттык чыгармасын жыйноого жана аны текшерүүгө алып барат.

Макал, лакап боюнча факты, так айтканда, элден жыйналган макал, лакаптар, кыргыз элинде азырынча эң аз. Жыйналган макал, лакаптар да белгилүү даражада илимий түрдө иштелбей жатат. Биринчи иретте эң көп сандагы (негизгиси) макал, лакаптар жыйналгандан кийин, ал элдин макал, лакаптары экинчи элдин макал, лакаптарынан кандай спецификалык бөтөнчөлүктөр менен айрымалана турганын салыштырып көрүп жана макал, лакаптардын өз ара классификациясын так, илимий жактан иштеп чыгуу мүмкүнчүлүгү алда турат.

Макал, лакаптын ролу жана аларды колдонуу шарттары

«Что за роскошь, что за смысл, какой толк в каждой поговорке нашей! Что за золото!»

А. С. Пушкин.

Макал, лакаптардын ролу жөнүндө сөз кылганда марксизм-ленинизм классиктеринин искусство жөнүндөгү мүнөздөмөсүн негиз кылып алабыз, анткени оозеки көркөм чыгарманын белгилүү элементи болгон макал, лакаптар да адамдардын чындык дүйнөгө болгон катынаш, мамиле, тажрыйбасынын негизинде келип пайда болот жана искусствонун башка түрлөрү сыяктуу эле коомдун экономикалык базисине байланыштуу өсүп отурат. Макал, лакаптар таптык коомдо карама-каршы эки таптын бир-бирине болгон мамилесин, идеологиясын, турмуштагы ордун, күрөшүн, дүйнөгө болгон көз карашын көрсөтөт. Оозеки көркөм чыгармалардын ичинен көркөмдүк түзүлүштөт. Оозеки көркөм чыгармалардын окуяларды, тажрыйбаларды, адамдык сапатты эң кыска, так көрсөтүшү менен макал, лакаптар өзгөчө орунга ээ. Бир эле макалдын же лакаптын мааниси көрүнүктүү бир окуяны айтып бергенге тапктуу. Себеби, булар адамдардын турмушунда жолугуучу көрүнүктүү окуялардан, адамдардын сезимин козгоочу нуккура чындыктан, иштелген иштин себептеринин натыйжага өтүшүнөн такталып, сентенцияланышынан пайда болот. Көп убактарда «Эки кырчангы бир токойдо кезигишет», «Чулдурдун

1 Пушкин в воспоминаниях современников. Л., 1950 г. стр. 455.

тилин энеси билет», «Качкан да кудаи деит, кууган да кудаи дейт, кудаи кимисинин камын жейт?! «Адалсынган молдонун үйүнөн алты камандын башы чыгыптыр», «Обу жок катын орсок уй саайт», «Ала байтал ақылың болсо сууга тарт», «Мен го Маанаке, Маанаке болсом сакалым канаке, Маанаке эмесмин десем кызыл өгүзүм мынаке» ж. б. прониалуу түзүлгөн макал, лакаптарды көңүл ачууга гана чыгаргандай кароого болбойт. Мындай макал, лакаптар чындыкты сатиралык түрдө баяндап бир чети күлкү туудурса, экинчи жагынан аллагориялык түрдө чындыкты ачат. Макал, лакаптар ошол элдин салт-санаасын, үрп-адаттарын, психикалык өзгөчөлүктөрүн түшүндүрүүгө да чоң роль ойнойт.

Орус элинин макал, лакаптарын талыкпастан жыйнаган көрүнүктүү энциклопедист В. Даль макал, лакаптын сюжети жөнүндө мындай дейт: «Сборник же пословиц—свод народной опытной премудрости и сиемудрия, это стоны и вздохи, плач и рыдания, радость и веселие, горе и утешение в лицах; это цвет народного ума, самобытной стати; это житейская народная правда, своего рода судебник, никем не судимый»¹. Демек, макал, лакаптардан элдин башынан өткөн турмуштарынын бардык издерин көрөбүз. Ал эми элдин башынан өткөн азап-мундарын толук билүү коммунизмдин мыкты күрөшүүчүлөрүнөн болууга шарт түзөт.

В. И. Ленин «Жаштар союзунун милдеттери» деген речинде пролетардык маданияттын өсүү негизин көрсөтүп: «Пролетарская культура не является выскочившей неизвестно откуда, не является выдумкой людей, которые называют себя специалистами по пролетарской культуре. Это все сплошной вздор. Пролетарская культура должна явиться закономерным развитием тех запасов знания, которые человечество вырабатало под гнетом капиталистического общества, помещичьего общества, чиновничьего общества»² — дейт. Ар бир элдин өткөндөгү маданияты, искусствосу ошонун ичиндеги макал, лакаптар коомдук көрүнүштүн формаларынын түрлөрүнө кирет да тигил же бул таптын кызыгын сактоого кызмат кылат. Ошондуктан өткөндөгү маданияттын рационалдуу данын алууда жана анын учурга карата ролун баалоодо элдик болушу биринчи орунда турат. Эл болсо миң жылдар бою өзүнүн сүйгөн чыгармаларынын үлбүрөгөн назиктигин, аңкыган жытын, таң калтырган кооздугун сактап, укумдан-тукумга өлбөс-өчпөс мурас катары калтыра берет. Ошол элдин сүйгөн чыгармаларынын бири катары сакталып, ооздон-оозго көчүп, абсолюттук

¹ В. Даль, «Пословицы русского народа», М., 1957, стр. 18.

² Ленин, «О литературе», М., 1941, стр. 212.

чындык катары каралып (таанылып) элдин өткөндөгү турмушунан фактылуу кабар берүүчүлөрдөн болуп макал, лакаптар саналат.

Макал, лакаптарга марксизм-ленинизм классиктеринен тартып орус элинин даңктуу жазуучулары М. В. Ломоносов, А. Н. Радищев, И. А. Грибоедов, А. С. Пушкин, Н. В. Гоголь, А. М. Горький зор маани-берип өзүлөрүнүн чыгармаларында кыска жана көркөм берүү үчүн колдонушкан.

К. Маркс, Ф. Энгельс макал, лакаптарды тарыхтын күбөсү катары айрым фактыларды далилдөө үчүн колдонушкан. К. Маркс орус элинин «Дело не велико, но воевода крут, свой мочальный прут» деген макалын колдонсо, Ф. Энгельс, дыйкандар падышаны жердеги кудай катары санашат деп ал оюн далилдөө үчүн элдин «Бог высок, царь далек» — деген макалын келтирген¹.

Ушул сыяктуу эле К. Маркс орустун хитмиги Энгельсгардын эмгектериндеги орус элинин макал, лакаптарынан алып дыйкандардын дүйнөгө болгон көз карашын белгилеген. Анда: «Вози навоз, не ленись, хоть богу не молись», «навоз и у бога крадет», — деген макалдарды келтирген. Ушул эле сыяктуу «Конь везет не кнутом, а овсом», «молоко у коровы на языке» — деген макалдарды терең маанилүү макалдар деп атаган².

В. И. Ленин Далдын түзгөн сөздүгүндөгү макалдарга эң жогору баа берип, анын авторитетин сыймыктануу менен баалагандыгын В. Д. Бонч-Бруевич өзүнүн эстелигинде ачык көрсөтөт³.

В. И. Ленин Сибирде жүргөн мезгилинде ошол жергиликтүү элдин бир канча курч, таамай айтылган макалдарын укканда мындай деп жооп берген экен: «Великолепно, великолепно! Вот где надо учиться нашим писателям, одной фразой наповал бьет... Необходимо составить большой сборник. Вот будет клад для беллетристов и ораторов»⁴.

Макал, лакаптын турмуштагы ролу В. И. Лениндин бул көрсөтмөсүнөн ачык көрүнүп турат. Элдин турмушун жазган жазуучулар биринчи иретте макал, лакап менен терең таанышта болуш милдеттүүлүгүн түшүнүүгө болот, анткени, ошол элдин макал, лакабына толук таанышкан жазуучу элдин башынан өткөн кайгы-мунун күрөшүн, оюн, мүдөөсүн, психологиялык өзгөчөлүгүн, чарбасын, үрп-адатын ачык ажыратып

1 К. Маркс, Ф. Энгельс, Сочинения, т. XV, стр. 262.

2 Журн. «Вопросы философии», 1948, № 1, стр. 82.

3 Журн. «Читатель и писатель», 1928, № 2, стр. 2.

4 Журн. «Литературный современник», 1940, № 1, стр. 10.

жана ал эл үчүн баалуу чыгарма бере алат. Элдик макал, лакаптарга терең таанышкандан кийин Н. В. Гоголь, макалдарды элдик поэзиянын эң жеткире иштелген түрү катарында баалап, элдик акылмандуулуктун бардык касиети менен адамдардын психологиясын жандуу ачууга жетише ала турганын көрсөткөн.¹

В. И. Ленин макал, лакаптарга жогору баа берүү менен өзүнүн эмгектеринде кеңири колдонгон. В. И. Лениндин эмгектериндеги макал, лакаптарды изилдеген А. Т. Жигулевдун эсеби боюнча миңден ашык макал, лакаптарды колдонгонун байкалат.²

В. И. Ленин макал, лакаптарды ар түрдүү шарттарда, ар кандай көз караштарды ачык, элестүү берүү үчүн пайдаланган. Социализмдин душманы, эсерчил публицист Надеждинанын эки жүздүүлүгүн көрсөтүш үчүн мындай деген: «Русская пословица говорит: не плюй в колодец, — пригодиться воды напиться. Но есть люди, что не прочь напиться из такого колодца, в который уже наплевано».³

Элдик макал, лакаптарды өкмөт башчылары мамлекеттик ишмерлер да кеңири колдонушат. Н. С. Хрущев чет өлкөлөрдүн журналисттеринин суроолоруна жооп бергенде жана ар түрдүү өлкөлөрдүн эмгекчилеринин алдында сүйлөгөн речтеринде брус элинин элестүү макалдары менен так, кыска гана түшүндүргөнүн көрүүгө болот. Н. С. Хрущев ГДРнин Лейпциг шаарынын жумушчуларынын алдында сүйлөгөн сөзүндө эки элдик — Советтер Союзу менен Германиянын Демократтык Республикасынын достугун көрсөтүүдө: «Так дружат, что и водой не разольешь»⁴ деген макалды келтирген. Ал экинчи бир сөзүндө милитаристтердин эмгекчи массаны эзип жатканын көрсөтүп, алардын башкы принциби: — «Хоть и нагишом, да с палашом».⁵ деген лакаптын мааниси менен үндөшө турганын көрсөтөт. Мындай элдик макал, лакаптарга карата улуу адамдардын баасын жана өздөрүнүн эмгектеринде, речтеринде кеңири колдонушун өтө эле көп көрсөтүүгө болот.

Макал, лакаптар жалаң гана көркөмдүк жактан элдик поэзияда көрүнүктүү роль ойнобостон, мазмун жактан терең маңыздуу так, ачык көрсөтүшү менен да айырмаланат.

¹ Н. В. Гоголь, полное собрание соч., том VIII, изд. Академии наук СССР, М.—Л., 1952, стр. 369.

² А. Т. Жигулев, «Пословицы и поговорки в произведениях В. И. Ленина», М., 1951.

³ В. И. Ленин, соч., том 5, стр. 470.

⁴ Н. С. Хрущев, «За прочный мир и мирное сосуществование», М., 1958, стр. 160.

⁵ Н. С. Хрущев, «Мир без оружия — мир без войн» М., 1960, том I, стр. 35.

«Именно пословицы и поговорки, — деп жазат А. М. Горький, — выражают мышление народной массы в полноте особенно поучительной...»¹.

Макал, лакаптарды өткөндүн бай мурастары катарында карап, элдин турмушун, басып өткөн жолун көрүүгө гана пайдаланып этнографтык ролдо болбостон, жаштарга коммунисттик тарбия берүү үчүн да пайдаланабыз.

Башка коомдук көрүнүштүн формалары сыяктуу эле макал, лакаптар да шартка карата өзгөрүп түрдүү аракетке өтөт.

Кээ бир макалдар, мисалы, «Аккан арыктан суу агат», «Кийиз кимдики болсо, билек ошонуку», «Алма сабагынан алыс түшпөйт», «Аялдын чачы узун акылы жок», «Алган катын, аткан ок кайда калбайт», «Күн караган суукка тоңбойт, бай караган ачкадан өлбөйт» жана башка дагы ушу сыяктуулар эзүүчү таптардын жоголушу жана жоюлушу менен жалпы эле өздүк маанисин жоготту. Кээ бир эмгек, кесип, билим, адамдык сапаттар, турмуш, үй-бүлөөнүн ынтымагы, достук, сүйүү, родинаны сүйүү-патриотизм жөнүндөгү макал, лакаптар, мисалы: «Аракет кылсаң берекет болор», «Күз күрөш, жаз жарыш», «Эр эмгегин жер жебейт», «Жаздыктан өлгөн жаманат, жоодон өлгөн салтанат», «Жигит өлөр жерине күлүп барат», «Эр жигит үйдө туулат жоодо өлөт», «Досундун бычагы менен мүйүз кес, душманыңдын бычагы менен кийиз кес», «Акыл-алтын, ой күмүш», «Илим албай мактанба, өнөрлүү болбой баптанба», «Эр жигит эл четинде», «Өз жериң өлөң төшөгүң» жана башкалар толук маанисин сактап, саясы-коомдук, тарбиялык күчтүү мааниге ээ болуп калды. Кыргыз элинде макал, лакаптардын ролу жана анын баалуулугу жөнүндө азыр бир дагы изилдөө эмгектер жок. Кыргыз эли макал, лакапка өтө жогору баа берип аксиома катары карашып сүйлөө речинде өз оюнун тууралыгын далилдөө үчүн колдонушкан. Эл арасынан макал, лакапты билбеген жана аны сүйлөө речинде колдонбогон адамды табуу кыйын, бул болсо элдин макал, лакапты кандай сүйгөндүгүн, баалагандыгын көрсөтөт. «О некоторых местных пословицах и поговорках нижегородской губернии» деген статьясында Н. А. Добролюбов макал, лакаптарды ардактап колдонгон төмөнкү эл массасы экенин айтат, ошону менен бирге эле элдин турмушуна байланыштуу текшербей макал, лакаптарды мифологиянын негизинде өстү дегендиги үчүн Буслаевди адилеттүүлүк менен күнөөлөйт².

¹ М. Горький, «О литературе», М., 1953, стр. 328.

² Н. А. Добролюбов, полн. собрание сочинений, том I, изд. 1934, стр. 493.

Макал, лакаптарда элдин жазма адабияты чыкканга чейинки практикада текшерилип такталган-илимдери да өнүктүрүлгөн. Элдин медициналык көз караштары белгилүү даражада макал, лакаптарда да орун алган. Адамдар ден соолукту жогору баалап «Дени соонун жаны соо», «Биринчи байлык ден соолук, андан кийин ак жоолук», «Дени соолук—зор байлык» — деп, ага карама-каршы: «Эки оору бир келсе, ажалыңдын жеткени, эки доочу бир келсе, амалыңдын кеткени», «Бечелге жөтөлдүн кереги жок». «Оорунду жашырсаң өлүмүн ашкерелейт», «Сыныктан башка бүт жугуштуу» экенин айтышып, оорунун себептерин ачууга аракет кылышкан, «Котурколдон, жоор-жондон», «Кирсиз жүрсөң-оорусуз болорсуң», «Дүлөй болбос үчүн кулагыңды сакта» — дешкен.

Бул жагынан алганда макал, лакаптардын баалуулугу жалаң гана адамдын сүйлөө речинин маанисин тереңдетип, кооздугун арттыруу үчүн болбостон, турмуштун жүрүшүндө такталган кээ бир эксперименталдык маселелерди адамдардын жашоо турмушунда туура пайдаланууга түрткөнүндө турат. Айрыкча, жазма адабияты болбогон элдерде макал, лакаптын ролу өтө күчтүү болгон. Анткени, алар өздөрүнүн ойлорун такташ үчүн такталган илимге таяна алышкан эмес, ошондуктан алар факт, катары макал, лакаптарды колдонушкан. Эмгекчи элдин таянган фактысы турмуштук-практикадан чыккан макал, лакаптар болсо, эзүүчүлөрдүкү биринчи иретте диндин негизинде чыккандар, экинчиден, турмушта туура такталган нерселерди кыйыр мааниге өткөрүп адам коомунда-практикада туура эмес боло турган нерселерди бекитүүгө колдонушкан. Эзүүчү таптардын колдонгон: «Жараткандын эрки—кайдан булак чыгарса, казанчынын эрки—кайдан кулак чыгарса», «Кудай» «кулум» десе, Мухаммед «үмөтүм» небеске чарасы жок», «Аялдын чачы узун, акылы кыска», «Кырк катындын акылы бир тоокчо жок, тоокто акыл болсо жээр беле бок», «Куру аякка бата жүрбөйт» ж. б. макал, лакаптар диндик идеологияны тике көрсөтүп турган биринчи типтегилерине кошулса, «Аккан арыктан суу агат», «Алма сабагынан алыс түшпөйт» ж. б. макал, лакаптар кыйыр мааниде колдонулуп, турмушта туура эмес идеяларды бекитет.

Азыр биз экинчи тибиндеги макал, лакаптарга азыраак көңүл бурабыз. «Аккан арыктан суу агат»; «Алма сабагынан алыс түшпөйт» — деген макалдардын тике маанисин алсак турмушта такталган идеяны бекиткени, тактап айтканда, мурун суу агып жүргөн арыкка сууну бурса ага турганын же алма сабагынан үзүлүп кетсе алыс түшпөстөн ошол эле тегерегине түшөрүн түшүнгөн болор элек. Бирок булардын кыйыр

мааниде адам коомундагы иштерге—тукум куучулук идеясын бекитүүгө колдонулушу диндик схоластиканы, догманы тикеден-тике бекитүүгө алып келет, башкача айтканда, кулдан кул, бийден бий чыгат, эзилүүчү эзилүүчү бойдон, эзүүчү эзүүчү бойдон жүрүп отурат жана ал өзгөрбөйт деген идеяны берет. Ошентип эзүүчү таптын идеологиясы турмушта айрым такталган көз караштарды кыйыр мааниде колдонуу менен экинчи таптакыр тескери идеяны бекитүүгө аракет кылышкан. Буларга карама-каршы эмгекчи элдин турмуштук тажрыйбаларынан пайда болгон макал, лакаптар колдонулган. Макал, лакаптардагы идеологиялык күрөштүн жүрүшү жөнүндө кийин кеңири токтолобуз.

Эгерде макал, лакаптын турмуштагы ролу күчтүү болсо, анда аны колдонуунун зарылдыгы да келип чыгат. Кыргыз элинин көрүнүктүү демократтык акындары Токтогул, Тоголок Молдонун баштап, кыргыздын жазма адабияты менен кошо өсүп чыккан Аалы Токомбаев, Мукай Элебаев, Жусуп Турусбеков, Касымалы Баялинов, Касымалы Жантөшев, Түгөлбай Сыдыкбеков, Темиркул Үмөталиев, Кубанычбек Маликов, Жоомарт Бөкөнбаев жана башкалар, макал, лакапты элдин бай мурастары катары карап, өздөрүнүн чыгармаларында кеңири колдонушкан.

Биз макал, лакаптардын колдонуш шарттары жөнүндө сөз кылганда белгилүү рамкаларды көрсөтүп, макал, лакаптар түз сызык боюнча белгилүү бир тартип менен колдонулат деп айткыбыз келбейт. Бирок маселенин экинчи жагы бар, эгерде коомдун материалдык турмушу кандай болсо, андагы идеялар да ошондой болорун, одоно айтсак, адамдардын турмуш шарты кандай болсо, алардын идеялары да ошондой болорун марксизм-ленинизм классиктеринин көрсөтмөлөрүнөн билебиз. Демек, макал, лакаптар да «ойдун тикеден-тике чындыгы болгон тилдин» фазасында айтылат да, ошол ойдун ээсинин жалпы турмушка карата көз карашын тактоо куралы катары пайдаланат. Мындан эзүүчү таптардын идеясын бекитип, алардын «акылмандулугун» көрсөтүүчү жана эзилүүчүлөрдүн мүдөсүн бекитип, турмуш тажрыйбаларынан корутундуланган кыска, көркөм сөз тизмегинин макал, лакаптардын колдонуу зарылдыгы белгилүү бир турмуштук шарттан чыга турганы көрүнөт.

Ошондуктан, макал, лакаптар орунсуз эле туш келди колдонула бербестен, адамдардын психологиясын, турмушка карата көз карашын түшүндүрүүдө чоң роль ойной турганын эске адууга туура келет. Кыргыз совет жазма адабиятында колдонулган макал, лакап жөнүндөгү фактылардын кээ бир өз-

гөчөлүктөрүнө токтолуп өтөбүз. Макал, лакаптын колдонуу шарттарынын кээ бир өзгөчөлүгү жөнүндө сөз кылганда контекстке карата бир эле макал же лакаптын эки түрдүү маани берип калышы жөнүндөгү шарттарын көрсөтүүгө болот. Макалдардын контекстке карата өзгөрүлүшү жөнүндөгү маселени биринчи көтөргөн Шахнович мындай деп жазат: «Художественная литература дает пословицы и контексте, чем указывается их социальная функция»¹.

Макал, лакаптарды колдонууда акындар менен жазуучулар ортосунда көрүнүктүү айырма бар. Элдик акындар көбүнчө макал, лакаптын дидактикалык маанисин биринчи орунга коюп өздөрүнүн терме, санат-насият ырларында алардын маанисин ачып, тереңдетип берүүгө аракет кылышат. Акындардын санат-насият, терме ырларындагы баштапкы дидактикалык элементи макал, лакаптан алына турганын айрым изилдөөчүлөр туура көрсөткөн². Бирок, мунун тескерисинче, макал, лакаптардын байышынын негизги булагы болуп санат-насият, терме ырлары жатат. Тактап айтканда, санат-насият, терме ырлардагы адамдын жүрүш-турушуна, кулк-мүнөзүнө, турмуштагы ар түрдүү көрүнүшкө карата кырч, таамай айтылгандары акырындап макал, лакапка айланып кетет.

Ал эми жазуучулар болсо көп убактарда чыгармасындагы башкы каармандарынын ички дүйнөсүн, турмушка карата көз карашын, кызыкчылыгын, мүдөсүн, оюн, оң-терс геройлорунун күрөшүн көрсөтүүгө пайдаланылат. Бирок мындан жазуучулар макал, лакаптардын дидактикалык маанисине көңүл бурбайт деген келип чыкпайт. Орус элинин улуу педагогу К. Д. Ушинский макал, лакаптарды жаштарды тарбиялоонун негизги каражаты, куралы катары карап, элдин өткөн турмушу бардык өзгөчөлүктөрү менен макал, лакаптарда сакталып каларын көрсөтөт³.

Макал, лакаптын маанисин үстүртөн гана түшүнбөстөн, анын кооз көрпөсүнө басылып жаткан терең маанисин ачуу, макал, лакаптын ролун баалоого чыныгы шарт түзгөн бодор эле. Т. Сыдыкбеков өзүнүн сүйгөн геройлору аркылуу макалдын терең маанисин издеп апа өтө жогору баа берет.

Ал айрым макалдын маанисин чечмелеп көрсөтөт: — «Душманың суу берсе досундай көр» — дейт. Бул макал неликтен айтылды экен! Сөзүнүн маанисине карасаң-душманың болсо

¹ Журн. «Советский фольклор», № 4—5, 1936, стр. 354.

² Труды ИЯЛИ, выпуск 1, 1944, стр. 93. Статья М. Богдановой «К вопросу о происхождении жанров киргизского фольклора».

³ К. Д. Ушинский, «Избранные педагогические сочинения». Учпедгиз, 1945, стр. 392.

да, адамга кара санаба деп жеңил түшүндүрөт. Терең түшүнсөң мааниси андай эмес. Тилиң оозуңа батпай каның кургап, көзүң тунарып, өлүп баратканында, жаныңда душманың туруп, оозуңа суу тамызып, өзүңдү ажалдан алып калбас. Эгерде аны аткарса, ал душмандык болбойт. Достук эмеспи! Андай болсо душманың саа, суу да бербес. Андайда суу бергенди өзүң да душманың дебессиң...»¹.

Мындай терең маанилүү калк казасы өткөн замандарда адамдар ортосундагы чатакты басууга кеңири пайдаланылган. «Алдына келсе атандын кунун кеч», «Атанды өлтүргөнгө эненди бер», «Таш менен урганды аш менен ур» деген салттуу макал, лакаптар кара кылды жара билген калыстын ролун аткарган. Кыргыз элинин кээ бир үрп-адаттарына байланыштуу ар дайым колдонулуучулары да бар. Мисалы, кызды көргөнү келгенде «Кызды ким көрбөйт, кымызды ким ичпейт», «Кызды көргөнгө бер, кымызды ичкенге бер» — деген макалдар менен сөз баштоо салт болуп калган.

Адамдардын психологиясын ачууга макал, лакаптар күчтүү түрткү берет жана ал көп сүрөттөп отуруунун түшүндүрмөлүү ыктардын ордуна колдонулат. Ошондуктан, жазуучулар өз чыгармаларында макал, лакапты кеңири колдонушат. Т. Сыдыкбеков «Тоо арасында»² романында башкы каарман катары катышкан Шооруктун (бай) башталыш эле жеринде «Тай туйлап такка чыккан бар беле, байтал чуркап байге алган бар беле (5-бет) деген каарданган сөзүн угуп, ал адамдын турмуштагы ролу, кайсы идеяны көтөрүп жатканы жана дүйнөгө көз карашы кандай экенин эч сүрөттөөсүз, комментариясыз түшүнө баштайбыз. Ал андан кийин:—«жаман теңирин тааныбайт» (6-бет), «Ит кутурса ээсин кабат, кул кутурса, байын талайт» (136-бет).

«Алдына аш келсе, атандын кунун кеч» (144-бет) деген макалдарды колдоно баштайт. Бул макалдар Шооруктун кимдигин ачык көрсөтөт. Бирок, «Жаман теңирин тааныбайт» — дегендеги «жаман» деген сын атоочтук мааниде адамдагы сапаттарды билгизип турбастан, заттык мааниде колдонулуп, төмөнкү таптардан (ээилүүчү) чыккандарга үстөмдүк кылуучу таптын саркынды өкүлдөрүнөн кемсинтүү маанисинде колдонулуп жатканын түшүнүү кыйын эмес. Ушундай эле мааниде Бердибай: «Жа кышы сөзү менен сооротот, жаман токмогу менен ыйдатат» дегенди колдонот (8-бет). Макал, лакаптарды эзүүчү таптын өкүлдөрү, белгилүү шарттарда, «сылап сыйпап», алдоо үчүн да, пайдаланышкан. Бердибай өзүнүн ма-

1 Т. Сыдыкбеков, «Темир», Кыргызмамбас, 1946, стр. 76.

2 Т. Сыдыкбеков, «Тоо арасында», Кыргызмамбас, 1955.

лайы Курманды «бир тукумданбыз», «бир аргымактын кулу нубуз» деген жойпу сөздөрүн баштап: «Иштегениң мен үчүн болсо, үйрөнгөнүң өзүң үчүн» («Тоо арасында», 45-бет) деп жазса, «Каныбек» романында¹ Айдарбек датка Каныбекти алдап баласы Карабекти бошотуп кетиш үчүн: — «Көсөөнүн акылы түштөн кийин», (138-бет) «Колдо бар алтындын баркы жок» (138-бет), «Ийгиликтин кечи жок» (138-бет), «Кудай билсең өзүң бил, короого кирсең өзүң кир» (139-бет) деген макалдарды колдонот. Ал эми «Каргаша»² драмасында Турдубай (кулак) Пармандын (кедей) кулактардын бетин ачкан аялын алдап өзүнө өлтүртүш үчүн: «Байтал чуркап байге албайт» (119-бет), «Тууган күйдүрө айтат, душман сүйдүрө айтат» (120-бет) ж. б. макалдарды колдонот.

Бул колдонууларда макалдар айтуучу адамдын бузук оюн жашырууга кызмат кылып жана угуучуга «далилдүү» ишеним берип, тез ынанууга түртөт.

Мындай убактарда көркөм адабияттарда түшүндүрмө берилет да, окуя кайсы тарапка өнүгүп бара жатканы көрүнүп турат.

Кээ бир убактарда бир эле макалды эки таптын өкүлү колдонот жана ал контекске карата эки түрдүү маани берет. Мисалы, төмөнкү фактыларга көңүл буруңуз: («Тоо арасында» романында:

Соке (кедей) «Аккан арыктан суу агызып» (13-бет).

Бердибай (бай) «Аккан арыктан суу агат» (228-бет).

Өмүр (кедей) «Карга карганын көзүн чукумак беле» (13-бет).

«Сакалдуулар» «Карга карганын көзүн чукубайт» (95-бет).

Соке (кедей) «Көп түкүрсө көл болот» деген (162-бет).

Шоорук (бай) «Көп түкүрсө көл болот» (курулат) (242-бет).

Бул макал, лакаптар формасы, мазмуну жактан айрым турганда бир болсо да контекске карата бир-бирине тап-такыр карама-каршы ойду бекитет. Мындай бир эле макалдын колдонуу шартына жараша өзгөрүп кетиш—көп функционалдуулугу, надстройкадан кээ бир өзгөчөлүгү менен ажырай турганы көрүнөт. Бул жөнүндө кийинки главада кеңири токтолуп өтөбүз.

Макал, лакаптарды колдонуу профессияга да байланыштуу экенин көрөбүз, анткени, молдолор көп убактарда диндик макал, лакаптар менен өз оюн бекитүүгө аракет кылат.

Мисалы: Барты: (молдо) («Тоо арасында» романында)

¹ К. Жантөшев, «Каныбек», 2-китеп, 1941-ж. Кыргызмамбас.

² Ж. Бөкөнбаев, том II, 1954-ж. Фрунзе, Кыргызмамбас.

«Жылуу, жылуу кеп укса, жылан ийинден чыгат
Катуу, катуу кеп укса, мусулман динден чыгат» (8-бет).

Асан: (молдо) («Каргаша»)

«Мусулманчылык аста-аста,
Капыр болмок бир паста» (125-бет).

«Алтын баштуу катындан,
Бака баштуу эр артык» (130-бет).

«Катын өлсө камчы сап,
Кайра төшөк жаңырат» (131-бет).

Мындай макал, лакаптарды жалаң гана молдолор колдонот да башка адамдар колдонбойт деш туура эмес, эгерде молдолор диндик түшүнүктүү бекитүү үчүн колдонсо, эмгекчи массасы алардын оюн ачууга колдонушат. Бирок, көпчүлүк учурда реакциялык маанидеги макал, лакаптарды эзүүчү таптын өкүлдөрү колдонушарын жана ал макалдар алардын турмуш-шартынын, коомдогу ордуна, дүйнөгө көз карашынын ыңтайына негизделгенин эске тутуу негиздүү болот. «Жел бөлбөй чөп башы кыймылдабайт» эмеспи.

Макал лакаптардын ар түрдүү маанилүүлүгү түрдүү шарттарда колдонууга ыңтайланган. Макал, лакаптар аркылуу, чексиз сүйүүндү, кайгыңды, таарынычыңды, кытмырдүү шылыңды, кордоону, урматтоону, кошоматтоону, өкүнүчүңдү жек көрүүңдү билгизе аласын.

Бир эле макалды айтуу менен адамды түрдүү психикалык процесске өзгөртүүгө, күлдүрүүгө же өкүнтүүгө болот. Ошондуктан макал, лакаптын башка оозеки чыгармалардын түрлөрүнө караганда турмушта колдонуу жагы адамдын турмушунун бардык убагында колдонууга жарамдуулугу менен айырмаланат. Оозеки көркөм чыгармалардын башка жанрларынын түрлөрү; лирикалык ырлар, — эмгек ыры, бекбекей, шырылдаң, кошоктор, керээз ырлары, угузуу, жоктоо, арман, эпикалык жанрлар: жөө жомоктор, эпостор, дидактикалык чыгармалардын ичинен: — тамсил, табышмак, калптар жана анекдоттор адамдын турмушундагы белгилүү шарттарды талап кылат, ошол шартта ал бардык маңыздуулугу менен көрүнө алат.

Мисалы, эмгек ырларына кирген «Оп майда» же «Бекбекейди» алсак, «Оп майда» эгин бастырганда гана айтылган, анткени, алгачкы убактагы адамдардын аң-сезиминин эң төмөнкү мезгилинде бул ырды айтуу менен эмгек процесси жеңилдейт деп ойлошкон. Кийин, ал адат катары эгин бастырганда ырдалып калган.

Ушул эле сыяктуу «Бекбекей» да жай мезгилинде «короо кайтаруу» убагында түнкүсүн (көп учурларда) келин, кыздар тарабынан аткарылган.

Мындай жанрдын түрлөрү турмуштун бир шартына тикеден-тике байланышкандыктан жана ошол шарттын негизинде келип чыккандыктан башка шарттарда колдонууга жарамсыз.

Макал, лакаптын да көрүнгөнүн алып ар түрдүү шартта колдоно берүүгө болбойт, бирок макал, лакапта адамдардын турмушунун түрдүү шартына ылайык келе тургандары бар. Экинчиден, макал, лакаптын көлөм, форма жактан адамдардын ой-пикирин алмашып турган жөнөкөй сүйлөмдөрдүн формасында болушу сүйлөмдөр ортосунда колдонууга жеңилдик туудурат.

Макал, лакаптар туруктуу сөз тизмектерине ээ болот да ой жагынан бирдиктүүлүктү сактап бир нерсени көрсөтүүгө арналат. Ошондуктан лингвисттер идиома сыяктуу макал, лакаптарды фразеологиялык айкашууларга кошуп текшерешет. Кыргыз совет жазма адабиятындагы кээ бир фактыларга таянганда бул фразеологиялык айкашуулар (сочетания) эки түрдүү жол менен колдонула турганы байкалат. (Биз макал, лакап жөнүндө гана айтмакчыбыз).

Биринчи түрүнө туруктуу сөз тизмегинин эч ассимиляцияланбастан белгилүү маанисин сактап ошол учурдагы шартка карата колдоно бериши кирет. Мындай бузулбай колдонулган макал, лакаптар эки түрдүү — бирде өзүнө таандык кылып, сүйлөөчүнүн өзү чыгаргандай кылып колдонулса, бирде ошол колдонуп жаткан макалына же лакабына «деген» жардамчы сөздү кошуп бөтөн сөз катары көрсөтүп колдонуу шарттуу.

Мисалы: «Каныбек» романын 1-китеп.

Каныбек: 1. «Кайда барса мамайдын көрү» (27-бет).

2. «Кулдун жаны иттин жаны менен тең» (208).

3. «Эр жигит эл четинде, жоо бетинде» (268 б.).

4. «Ашты сурап бергенче уруп бер» деген (168).

Жолой: 1. «Укпайт деп ушак, билбейт деп ууру кылба» (64-бет).

2. «—Көптү көргөндөн сөз оку,

Көөнөрбөс кылып бөс току» (64-бет).

3. «Отуз өлчөп бир кес». (64-бет).

«Биздин замандын кишилери»¹ романынан

Гүлнар: 1. «Ажал жолу чилдин арышынан кыска,

Кырсык деген каш кабакта» дешет тура (40-бет).

Акия: 2. «Өлбөгөн адам алтын аяктан суу ичет» деген ушул (370-бет).

Акман 3. «Арстан алганына кубанбайт, чалганына кубанат». (80-бет).

¹ Т. Сыдыкбеков, «Биздин замандын кишилери» Кыргызмамбас, 1948-жыл.

Чаргын: 4. «Уят өлүмдөн күчтүү» (169-бет).

«Темир» романынан

Элден: 1. «Душманың суу берсе досундай көр» дейт (79-бет).

2. «Эки тоо кошулбайт, эки киши көрүшөт» (40-бет).

3. «Элүү жылда эл жаңы» дейт (92-бет).

Макал, лакапты мындай колдонуу жазма адабиятта болсун, оозеки сүйлөшүүдө болсун мүнөздүү. Анткени сүйлөгөн же колдонуп жаткан адам сөз ортосуна кошуп койбостон, ошол учурдагы шартка карата айтайын деген оюн бекитиш үчүн далил катары келтирет. Макал, лакаптарды бардык адам сүйлөө речинде бирдей пайдалана бербейт, себеби, бир адамдын сөз байлыгы көп болсо, бирөөнүкү аз болот. Адамдын сөз байлыгын арттырууда мындай туруктуу сөз тизмектери эң негизги ролду ойной алат.

Экинчи түрүнө маани жактан тутумдашкан, туруктуу формадагы макал, лакаптардын бузулуп-диссимиляцияланып бир толук маани диалог берилиши же адамдар тарабынан мааниси берилип формасы өзгөртүлгөндөрү кирет. Мындай макалдардын маанисин жоготпой оозеки (сүйлөшүү) речинде ыктуу колдонуу Т. Сыдыкбековдун чыгармаларында күчтүү орунду ээлейт. Ошондуктан канчалык көп колдонсо да алардын ашыктыгы сезилбестен каармандарынын оюн толук ачууга шарт түзгөн. К. Жантөшев макал, лакаптын мазмунун да, формасын да сактап, элдик сүйлөшүү речинде түрдүү формада колдонуларын эске албагандыктан, «Каныбек» романында көп учурларда макал, лакаптар ашык сезилип, каармандары зордук менен айткансып турат.

Түгөлбай Сыдыкбеков «Тоо арасында» романына 100 макал, лакап кийирген. Ал эми макал, лакап толук калгандай көрүнгөн «Каныбек» романынын 1-китебинде—64, 2-китебинде—67 гана макал, лакап бар.

Жоомарт Бөкөнбаев «Каргаша» драмасын жазууда атайы макал, лакап менен жазууну максат кылып койгону көрүнүп турат жана ашык колдонгону сезилет. Мисалы, Т. Сыдыкбеков «Темир» романында 36 макал, лакап колдонсо, Ж. Бөкөнбаев «Каргаша» драмасында (10 баракка жетпейт) 20 макал, лакап колдонгон.

Биз бул салыштыруулардан макал, лакапты кандай колдонуу негиздүү боло турганы жөнүндө пикирди айтмакчыбыз. Макал, лакапты колдонуудагы негизги максат өз сөзүн кооздоо үчүн эмес, айтайын деген оюн терең, далилдүү, кыска түшүндүрүү болуп саналат. Сөздүн эң ачык далилдүү, кыска болушу сүйлөөчүнүн речинин кооздугун да көтөрөт. Эгер сүйлөөчү жалаң гана кооздук үчүн аракет кылса, айтайын деген оюн бере албай калышы мүмкүн. Мындай макал, лакаптардын

кооздугуна берилип кетип топ-тобу менен колдоно берүү орус элинде «Пустобайки» деп аталат да, акинай, сакинай, үмсунай, култунайлар да кирип кетет. Макал, лакапты «бузуп» колдонуудан аларды бузуу келип чыкпайт. Анткени, макал, лакаптар айрым адамдардын тобуна гана белгилүү болуп ошолордун бузуп сүйлөшү менен бузулуп калбастан, жалпы элге белгилүү болуп такталган формада таанылып кабыл алынган.

Биз азыр кээ бир макалдардын формасын диалогдо колдонууга ылайыктап мазмунун жоготпой берген кээ бир мисалдарга көңүл бурабыз.

«Темир» романынан

Калыбек:— Умсунай маа, адеп келгенде кара катын болучу; эми ак катың болду.

Тойтук: — Мен тарбыялап киши кылдым десең эми!?

Калыбек: — Алган эринин жарашкандыгынан (23-бет).

Биз буд жерде Калыбек тарабынан «Алган эри жарашса, кара катын ак болот», деген макалдын айтылганын көрдүк.

«Тоо арасында» романында:

— Оорусун жашырат да,

— Мейли, өлүмү ашкере кылат (139-бет).

Бул диалогдон биз «оорусун жашырса, өлүмү ашкерелейт» деген макалдын айтылганын түшүндүк.

Автор макал, лакаптарды айрым адамдардын монологунда сүйлөөчүнүн речинин стилине да багындырат.

Мисалы: Соке — «Аккан арыктан сууну агызып;

Саадат чолок оозду мактайт» (13-бет).

Автор: Шоорук айткандай музоо кезинде сүздүргөн.

Өмүр: «Айран ичкендер кутулуп, челек жалагандар тутулат экен го?!» (39-бет).

«Эки дөө жөөлөшсө ортосунда кара чымын букара» (176-бет). Саадат, жылуу сүйлөп, жыланды да ийнинен чыгарып алат. (278-бет).

Мындай айрым макал, лакаптарды адамдын сүйлөө речинин стилине багындыруу айтайын деген оюн берүүгө негиз болот. Экинчиден, катышкан кармандарын зордуктап колдонуудан тазалайт да турмушка окшош болуп чыгат.

Корутундулаганда, макал, лакаптын турмуштагы ролу окуяны курч, таамай ачып, көркөм беришинде гана эмес, ошол элдин башынан өткөн азаптуу турмушун, кайгысын, ыйын, өкүнүчүн, тилегин, салт-санаасын, таптык күрөштөрүн, жаркыраган үмүттөрүнөн кабар берүүсүнөн да көрүнөт. Ошону

менен бирге кул ээлеринин феодалдардын астында жанчылып жаткан эмгекчи элдин көз жашынан пайда болуп миң жылдар укумдан-тукумга өтүп, элдик акылмандар тарабынан иргелип бай мурас катары жашап келген маданият кенчи пролетардык маданияттын өсүшүнө негиз болот.

Макал, лакапты элдин өлбөс-өчпөс маданий кенчи катары карап марксизм-ленинизм классиктери эң жогору баалашкан жана элди терең билүү үчүн жазуучулар биринчи иретте ошол элдин макал, лакабы менен таанышуу керек экенин көрсөтүшкөн.

Орус элинин көрүнүктүү жазуучулары макал, лакапты жогору баалап, өздөрүнүн чыгармаларында кеңири колдонушкан.

Макал, лакаптар башка коомдук көрүнүштөрдүн формалары сыяктуу эле коомдун өзгөрүшү менен өзгөрүп кээ бирөөлөрү архаизмге айланса, кээ бирөөлөрү жаңы мааниге өтөт.

Кыргыз эли макал, лакаптын ролун өтө жогору баалап ар убакта такталган илим катары далил келтирип, оюнун тууралыгын далилдешкен. Алар сүйлөө речинде макал, лакапты белгилүү максатка негиздеп шартка жараша колдонушкан.

Макал, лакапты колдонуу алардын турмуш шартына да байланыштуу болгон, анткени, тилдин фазасында жашап турган макал, лакап адамдын ою менен тикеден-тике байланышта болот. Ал эми адамдын эси алардын бытиесин белгилебестен, алардын бытиеси эсин белгилей турганын марксизм-ленинизм классиктеринин түшүндүрмөлөрүнөн билебиз.

Кыргыз элинин көрүнүктүү жазуучулары макал, лакапты чыгармасындагы башкы каармандарынын психикасын ачууга кеңири пайдаланышкан. Макал, лакапты колдонуу эки жол менен: фразеологиялык айкалышууларын сактоо жана элдин сүйлөө речине ыңтайлаштыруу аркылуу өнүктүрүлгөн.

Кыргыз совет жазма адабиятында макал, лакапты таптардын күрөшүн ачууга кеңири пайдаланылганы байкалат. Эзүүчү таптар жоюлгандан кийин алардын саркындылары Чегиртке¹ сыяктуулар, реакциячыл маанидеги, буржуазиялык жеңил моралды жактоочу макал, лакапты өлүп баратып колдонгону көрүнөт. Макал, лакапты ыктуу колдонсо адамдын ички дүйнөсүн ачууга негизги курал болот жана тил байлыгын өстүрүүдө да чоң роль ойной алат.

¹ Чегиртке — «Биздин замандын кишилери» романындагы терс каарман. Ал төмөнкү макалдарды колдонот: 1. «Аткан ок, алган катын кайда калбайт» (279-б.). 2. «Дүйнөнү сел алсын кара башым соо калсын». 3. «Кудай кулум десе, пайгамбар үметүм дебеске чарасы жок». (276-бет).

II ГЛАВА

МАКАЛ, ЛАКАПТАРДАГЫ ИДЕОЛОГИЯЛЫК КҮРӨШ ЖАНА АНЫН КЭЭ БИР ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Идеологиялык күрөштүн макал, лакапта чагылышы

Ар бир элдин оозеки көркөм чыгармасын текшерүүдө ошол элдин психикалык өзгөчөлүктөрүн гана эске албастан, биринчи иретте алардын жашоо шарттарын, басып өткөн жолун, материалдык турмушун эске алуу негиздүү.

Анткени, марксизм-ленинизм классиктеринин көрсөтмөлөрү боюнча коомдун духтук турмушунун өнүгүшүнө жараша анын негизги мүнөзүн белгилөөгө бирден-бир чечүүчү таасирди коомдун материалдык турмушу көрсөтөт.

«Заттардан куралган, сезим менен сезилүүчү жана биз өзүбүз да ошого тиешелүү болгон дүйнө бирден-бир чыныгы дүйнө болот... — дейт К. Маркс, — Биздин эсибиз жана ойлообуз канчалык сезимден тышкары болуп көрүнсө да, ал заттын, денеден куралган органдын, мээнин продуктусу болот. Материя духтун продуктусу эмес, духтун өзү материянын жогорку продуктусу гана болот»¹. Марксисттик философиялык материализмдин бул жобосун мүнөздөп келип В. И. Ленин мындай дейт: «Материализм жалпы, эске, сезимге, тажрыйбага көз каранды бөлбогон чыныгы бытиени (материяны) объективдүү түрдө тааныйт. Эс... бытиенин чагылып көрүнүшү гана, эң жакшы дегенде анын болжол менен дурус (адекваттуу идеялуу, так) чагылып көрүнүшү болот»². Демек, коомдун духтук турмушунун идеологиялык негизин түзгөн искусствонун бардык түрлөрү жана адабият да анын ичиндеги макал, лакаптар белгилүү бир коомдун материалдык турмушунун продукциясы экени маалим. Бирок, өндүрүш күчтөрүнүн жана өндүрүштүк мамилелердин жеке менчикке, негизделген коом милдеттүү түрдө материалдык теңсиздикке алып келет. Ошондуктан өндүрүш куралдарына ээлик кылуучу эзүүчү тап жана ага иштөөгө аргасыз болгон эзилүүчү таптар пайда болот. Ал эми таптык коомдо коомдук идеялар, теориялар, саясий көз караштар,

¹ К. Маркс, Тандалган чыгармалар, 1 том, 332-бет.

² В. И. Ленин, XIII том, 266—267-беттер.

саясий мекемелер сөзсүз таптык мааниге ээ боло турганын марксизм-ленинизм классиктери бир канча жолу көрсөтүп өткөн. Демек, ар бир коомдо эки маданият, эки адабият бардыгы далилденет. Мындан адабияттагы идеологиялык күрөштүн жүрүшүнүн мүнөзүн изилдөө зарылдыгы келип чыгат. Биз элдин оозеки көркөм чыгармасында көрүнүктүү орунду ээлегү макал, лакаптардагы идеологиялык күрөштүн жүрүшүн көрсөтүүгө аракет кылганда ар бир коомдогу макал, лакаптарды бөлүп-бөлүп карабастан, жалпы, бүтүн бир бирдикте алып карайбыз. Себеби; биринчиден, макал, лакаптарды таптык коомдун өсүшү боюнча бөлүүгө мүмкүн эмес, экинчиден, таптык коомдун өнүгүш жолунда эзүүчү эзүүчүнүн, эзилүүчү эзилүүчүнүн идеясын кубаттап андан ары өнүктүрүп, тактап, толуктап жүрүп отурушкан. Ошондуктан жалпы таптык коомдо эзүүчүлөрдүн бетин ашкерелеген эзилүүчүлөрдүн адабияты жана ага карама-каршы мүнөздөгү эзүүчүлөрдүн адабияты пайда болгон. Макал, лакаптар башка оозеки чыгармалар сыяктуу эле ошол элдин тарыхы менен тыгыз байланышта болот. Ошондуктан Алексей Максимович Горький: «Эмгекчи элдин оозеки чыгармасын билбей туруп, анын тарыхын билүүгө болбойт» — деген. Адамдардын жашоо шарттарындагы үрп-адаттары, таптык жек көрүү сезимдери, дүйнөгө карата практикадан чыккан көз-караштары, турмуштарына байланыштуу чарбалык иштер жөнүндө, адамдардын кулк мүнөзүнө байланыштуу так жоболору макал, лакаптан көрүнүп турат.

Кыргыз элинин салттык үрп-адаттары жөнүндө, социалдык укукка, илимге, этика, динге, коомдук түзүлүшүндөгү феодалдык-патриархалдык мезгили макал, лакапта поэтикалык түрдө нукура чагылтылган. Коомдун түзүлүшүндөгү эң татаал мамилелер да, уруу курулушунун, — аксакалдардын бийлигинин калдыгы, натуралдык чарбанын, сооданын өнүгүшү менен талкаланып урап жатканы макал, лакаптан байкалат. Бирок макал, лакаптар чыгуусу жагынан жана ошол социалдык шартты көрсөтүшү жагынан да жалаң гана феодалдык-патриархалдык түзүлүш мезгили кучагына албастан, адамдардын жашоо турмушундагы түрдүү мезгилде, түрдүү шарттарда туулуп, өсүп, колдонулуп байып отурат.

«В действительности же, — деп көрсөтөт академик Соколов, — пословицы различны и по времени своего происхождения и по народностям, их создавшим, и по социальной среде, в которой они возникали или по крайней мере, пользовались особым спросом, и по источникам, давшим материал для создания того или другого изречения»¹.

¹ Соколов, «Русский фольклор», М., 1941, стр. 201.

Коомдо жашап турган карама-каршы эки таптын эзүүчү жана эзилүүчүлөрдүн турмуш шарттарына байланыштуу идеялык жактан бири-бирине каршы күрөшү жана ошол турмуш шартына байланыштуу моралды, этиканы жана башка турмуштук көрүнүштөрдү түшүнүү, кабыл алуу башкача болгонун «социалдык тажрыйбаны үлгүлүү формировать эткен»¹ макал, лакаптан терең түшүнөбүз. Бул жагынан алганда макал, лакапты изилдөө жалаң гана адабиятчыларга зарылдык туугузбастан, тарыхчыларга, этнографтарга, лингвисттерге негизги милдеттерди коёт. Макал, лакап элдин турмушуна тыгыз байланышта чыккандыктан археологдордун билишине да зарылдык туудурат. «Макал, лакаптарды кеңири талдап карасак, биз алардан элибиздин башынан өткөргөн кайгылуу, шаттуу жана түрдүү турмуш шарттарын, салт-санаасын, дин-адатка байланыштуу болгон жорук-жосун, жоболорун, табигый курулуштарга карата элибиздин стихиялык материалисттик көз карашын, илим-билимдин акыл-ойдун, мааниси жөнүндөгү ой пикиринин реалисттик корутунду, туюнмаларын көрөбүз»² — дейт Бүбүй Керимжанова. Ал макал, лакаптар коомдо жашаган адамдардын турмушуна тикеден-тике байланыштуу экенин эң туура көрсөтөт.

Кыргыз элинин коомдук-социалдык өсүш жолун, дүйнөгө карата көз карашынын өзгөрүшүн жана адамдардын алгачкы убактагы анимизмдик, магиялык түшүнүгүн текшерүүдө макал, лакаптар бай материалдарды берет. Бирок, макал, лакапты тарыхый жана семантикалык жактан текшерүүдө көп кыйынчылыктар турат: —ал баарыдан мурда кулчулук доорунан тартып ар бир коомдук формацияда эзүүчү жана эзилүүчү тап болгондугу, ал тап экинчи формацияда эзүүчү эзүүчүнүн идеологиясын, көз карашын жактап жаңы материалдык шартта өзгөртүп отурушунда көрүнсө, экинчиден, адамдардын практика менен байланышта болушу алгачкы туура эмес түшүнүктөрдү жаңы далилденген корутундулар, туюнтмалар менен толуктап отурушунда турат. Ошондуктан, Карл Маркс: «Материалдык турмушту өндүрүү жолу жалпы алганда турмуштук социалдык, саясий жана духтук процесстерине шарт бодот. Адамдардын бытиеси алардын эси белгилебейт, тескерисинче, адамдардын коомдук бытиеси алардын эсин белгилейт»³.

¹ М. Горький, «Адабият жөнүндө», 1937-жыл, 221-бет.

² Б. Керимжанова, «Кыргыз элинин макал жана лакаптары» Кыргызмамбас, 1955-жыл 3—4-бет.

³ Карл Маркс. «Критика политической экономии», Госиздат, 1930, стр. 86.

Коомдогу өндүрүш күч менен өндүрүштүк мамиле бир орунда токтоп калбастан тынымсыз өсүү абалында болот да, ал бүтүндөй коомдун өзгөрүшүнө алып келет. Кыргыз элинин макал, лакаптарында макал менен лакаптардын бир канча варианттары кезигет. Мисалы: «Бай караган ачкадан өлөт, күн караган суукка тоңот» — деген макалга каршы экинчи вариантты: «бай караган ачкадан өлбөйт, күн караган суукка тоңбойт» деп айтылат. Бул макалдын варианттарынын айтылып калышы закондуу түрдө коомдогу эки таптын карама-каршылыгынан келип чыгат. Үстөмдүк кылуучу тап-эзүүчүлөр өзүлөрүнүн саясатын, идеологиясын бекитүү үчүн, баарыдан мурда эмгекчилерди экономикалык жактан көз каранды кылып байды карап ага жалданса ачкадан өлбөсүн» түшүндүрсө. экинчи эл практикалык турмушунан байдын малы өзү үчүн экенин, жыргалчылык кедейлерге берилбей турганын көрүп: —«бай караган ачкадан өлөт» — деп түшүнүшөт. Эксплуатациялоочу таптын идеологдору» жесе да май жакшы, жебесе да май жакшы, берсе да бай жакшы, бербесе да бай жакшы» — деп сыймыктангыла, унчукпагыла, «Аккан арыктан суу агат», «Алма сабагынан алыс түшпөйт», деп «Жапалак менен ташты урса да жапалак өлөт, таш менен жапалакты урса да, жапалак өлөрүн» эскертишип, кедей-букараларга экинчи жол — эркиндик жолун табууну куру кыял катары карап, идеялык жактан жанчууга аракет кылышкан. Оор турмушта эзилип жаткан кедей-букараларды: «Тай туйлап такка чыкмак беле!», «Кудай «кулум» десе, Мухаммед дың этпейт», («үмөтүм» дейт) адам мандайга жазган турмуштан алыс кетпейт: «Жакшы болсо—бийден, жаман болсо—кулдан» деп, ал түгүл эксплуатацияланып жаткан тап өзүлөрүнүн турмушка жөндөмдүүлүгү жоктон, акылсыздыгынан гана ошондой оор турмушка туш келишкен катары карап: «Адам жүрүшүнөн кул болот, ат жүрүшүнөн пул болот», «Жакшыны жакшы билер сымбатын, жаман кайдан билсин адамдын арзан менен кымбатын», «Бай байга куят, суу сайга куят», «Жаман өзү болб албас, болгонду көрө албас» дешет. Мындай идеология баарыдан мурда өндүрүш каражаттарын жеке менчикке бекитүүгө негизделип, эл массасын өмүр боюнча кулдукта кармоого аракеттенүү натыйжасында пайда болгон. Эзүүчү тап—бай, манап, бийлер эмгекчи элдин турмушуна кысым киргизип, идеялык жактан жанчууга аракет кылуу менен гана чектелбестен; аларды кордоо, кемсинтүү аркылуу турмуштагы ордуна да баа беришкен.

Мисалы:

1. Жаман жайын айтам деп, баарын айтат.
2. Жаман жигиттин атасын сураба.

3. Жаман киши кузгунга жем, чийки тамак курсакка дем.
4. Жаманга жакшылык кылсаң жаман кылат.
5. Жаманды мактасаң камаң чалып өлтүрөт.
6. Жаман жарманын кызуусу менен черүүгө аттанат.
7. Жамандын миң сөзү, жакшынын бир сөзүнө татыбайт.
8. Жамандын колуна тес тийсе ондурбайт.
9. Жамандын жанын сактаганча, жакшынын даңкын сакта ж. б.

Биз бул макалдарды семантикалык жактан анализдөөгө аракет кылганда тилдин коомдук көрүнүш экенин жана ал коомдун өзгөрүшү менен байып толукталып, кээ бир сөздөр коомдун керектөөсүнөн чыгып архаизмге айланып же жаңы мааниге өтүп кетерин эске алышыбыз керек. «Жаман» деген сөз өзүнүн морфологиялык категориясы жагынан сын атоочко жатса да, кээ бир убакта субстанцияланышы менен заттык маани бериң калат.

Кыргыз элинде узак мезгилдер уруу мамилелеринин калдыктарынын үстөмдүк кылышы жана акыркы мезгилдеги феодалдык түзүлүш учурунда үстөмдүк кылуучу таптар өзүлөрүн «жакшылар» деп эмгекчи—букараларды «жамандар» деп атап келишкен. Көп убактарда аксөөк (бийлөөчүлөр), карасөөктөр (эзилүүчү тап) деп да аташкан.

Биз жогору жакта келтирген мисалдардагы «жаман» деген сөз сын атоочтук мааниде адамдардагы сапатты ажыратуу үчүн колдонулбастан, сын атоочтон субстанция жолу менен заттык мааниге өтүп кедей-букаралардын—«кем» жаралышы жөнүндө «жобо» берет. Бирок, эзилүүчү жана эзүүчү таптар жашап турганга чейин б. а. Совет өкмөтү орногонго дейре «жаман», «жакшы» деген сөздөр сын атоочтук маанисин жоюп заттык мааниде гана колдонулуп калды деп айткыбыз келбейт жана гарантия да бере албайбыз. Мисалы: «жаман жарманын кызуусу менен черүүгө аттанат» деген макалда жаман деген сөз жаман кедей же букара жармага тоюп оолугуп, өлүмгө чейинки ишке кете берет деп мыскылданса, «жаман жолдош жоого алдырат, жаман сөз доого калтырат», же «жакшы (киши) ката жиберсе, өзүн жемелейт, жаман (киши) ката жиберсе, жолдошун жемелейт» деген макалдарда «жакшы», «жаман» деген сөздөр адамдагы сапатты гана билдирип өз маанисинде турат. Ушул эле сыяктуу «жетесизге кеп айтсаң, беттен алып аркырайт», «тегиз жерден тегирмен жүрөр, тексиз жерден бий чыгар» деген реакциячыл таптын өкүлдөрү чыгарган макал, лакаптардагы «жетесиз», «тексиз» деген сөздөр семантикалык жагынан караганда, өткөн убактарда көбүнчө бийлөөчү таптар тарабынан кемсинтип кедейлерге жана кулдарга карата колдонулган. Биздин оюбузча бул сөздөрдүн этимологиясын карасак «жетесиз» деген сөз баарыдан мурда кедей-бука-

раларга, малай болгондорго айтылып, «тексиз» деген кулдарга айтылышы ыктымал.

Себеби, бул макалдардан башка элде «жетесинде жетпеген», «жетесинде тойбогон», «жетесинде көрбөгөн» деген түрүктүү салыштыруулар айтылат да «жетесиз» деген «өмүрүндө» дегендин маанисин берет. Бул сөздүн экинчи мааниси (өтмө мааниде колдонулушу) эч нерсеси жок же материалдык жактан кол жууган, же акыл тараптан алсыз адамдарга арналат. Ал эми жетесиз адамдар реакциячыл таптын өкүлдөрүнүн түшүнүгү боюнча жалаң гана кедей-букаралардан чыгуусу мүмкүн. «Тексиз» деген сөздүн кулдарга гана карата колдонулушунун себеби, кулдар сатса пулсуз, өлсө кунсуз, акы доолабас, итче ирегенден тамак ичип, мал сыяктуу короого түнөгөн, аң-сезимдүү айбан ордуна кызмат кылып көрүнгөн байларда жүргөн. Кул урунган адам, кулду куурчакка кызмат кылдырып, ат чабышта баш байгеге сайса да өзү билген. Кул болуп жүргөндөрдүн тегин сураштырып билүүгө же табууга эч мүмкүн болбогон. Анткени, кул көбүнчө жоортулдан колго түшүп же ат чабыштан байгеге, кыздын калыңына, өлгөн адамдын кунуна келип, тек-жайы дайынсыз болуп калган. Ошондуктан кулдарды көбүнчө «тексиздер» деп кемсинтип атай берген. Ал түгүл элде айтылып жүргөн «жети атасын билбеген кул болот» деген бекеринен пайда болгон эместир.

Кыргыз элинде кул ээлөөчүлүк түзүлүш биздин заманга чейинки III кылымдан башталып, биздин эранын V—VI кылымына чейин созулганы бизге белгилүү¹. Бирок, марксизм-ленинизм классиктеринин бир формациянын калдыктары, — пережиткалары жаңы коомдук түзүлүштө да жашап, коомду артка тартуучу реакциячыл күч катары кызмат кылышы жана бир дагы таза формация болбойт деген түшүндүрмөлөрүн эске алууга туура келет. Дал ушунун негизинде тарых илимдеринин доктору Л. П. Потапов уруу общинасынын калдыктары узак убакытка чейин жашап келгенин көрсөтөт. Ал: «В течение многих столетий, начиная с глубокой древности (от гуннов, усуней, жужаней и т. д.), местами, вплоть до начала XX в. (казахи, киргизы), родовая форма строения общины удерживалась у различных народностей, ведущих кочевое или полукочевое скотоводческое хозяйство, несмотря на то, что экономическая сущность ее стала иной»² дейт.

¹ Материалы научной сессии, посвященной истории Средней Азии и Казахстана в дооктябрьский период. Изд. АН Узбекской ССР, Ташкент, 1955, стр. 452.

² Ошондо эле 25—26-беттер.

Ушин жашап келгенин факт көрсөтөт. Биз мунун негизинде кул-күндөр жөнүндө чыккан: «Бай менен байбиче урушта болсо, кул менен күн куймакта», «Кул жеймин дейт куйрукту, кудай билет буйрукту», «Кул кутурса кудукка кайырмак салат», «Күнгө күлө карасаң ыштандык бөс сурайт» деген макал, лакаптарды реакциячыл таптын «көрсөтмөлөрү» жалаң гана кулчулук доорунда чыгарбастан, кулдардын жашап турушунун бардык шарттарында чыгарып жана колдонуп келишкенин түшүнөбүз. Бирок бул сыяктуу макал, лакаптардын кулдар жоюлган биздин өлкөдө жашап турушуна кандай негиз бар?

Тарыхта турмуш үчүн зарыл болбогон нерсе өзүнүн өмүрүн токтотот да колдонуудан чыгып калат. Айрыкча адамдардын катнаш куралы болуп турган тил коомдук зарылдыктын негизинде гана жашап турат, ал качан адамдардын керектөөсүнөн чыкканда архаизмге айланып кетет. Дал ушул тилдин базасында жашап турган жогорку көрсөтүлгөн макал, лакаптардын жашап турушунун зарылдыгы баарыдан мурда ошол элдин башынан өткөн тарыхын түшүндүрүүдө билдирүү (познавательный) мааниге ээ болсо, экинчи жагынан турмушта кезигүүчү башка аналогиялык иштерге кыйыр мааниде колдонууга жарамдуу болушунан көрүнөт. Жогору жакта келтирген макал, лакаптар, азыр өткөндөгү тике маанисин жоготуп кыйыр мааниде гана колдонулуп калды. Бирок макал, лакаптын жаратылышынан контекске карата функциясы өзгөрүп, бир эле макал же лакап эки түрдүү мааниде колдонулуп калышын үнүтпөө керек.

Адамдардын турмушка карата көз карашы алардын экономикалык, материалдык шарттарынын негизинде формировать этилерин жана жашоо шарттарында кабыл алуу, мамилелер ошол эле негизинде жүрүп тап кызыкчылыгына багындырыла турганын билебиз. Кыргыз элинин тарыхында аялдарды мал катары сатып алып, мал катары урунганы белгилүү.

Кыргыз элинде шаманизм дининен кийин, эмгекчи букара-
лардын практикалык—стихийный материалисттик идеясына
күчтүү таасир берип, «тиги дүйнө» жөнүндө ойлонтууга ара-
кет кылып, эксплуатациялоочу таптын чыныгы куралы катары
ислам дини үстөмдүк кыла баштаган.

Ислам дининин идеологиясы чыныгы дүйнөнү—танууга гана арект кылбастан, адамдарды «тагдыр», «жазмышка» баш ийдирип фатализмге түрткөн. Эркектердин аркагы болгон аялдар жөнүндө адамды азгырып кетүүчү шайтандык «мифти»:

ойлоп таап, аялдарды жек көрүү жана адам катары баалоодон баш тартууга үндөп, кемсинткен. Исламдын идеологдору—кожо, молдо, эшен, калпалар аркылуу жалпы элге—мусулмандарга тараган мындай деген азаатты учуратабыз:

«Эгерде кеңешкиң келсе, акылды атандан сура. Атан жок болсо — агаңдан сура. Агаларың жок болсо—акыл айта турган досун табылар. Эркектердин арасында акыл айтуучу киши табылбаса — зайбың менен кеңеш да, анын айтканындай кылбай, тескери кылгын». Ислам динин аялдар жөнүндөгү эң маскаралык жобосу дал ушул айтылганды негиз кылат. Бул азаат оозеки көркөм чыгармаларга да күчтүү таасир берип, феодализмдин түзүлүшүн бекитүүгө, идеологиясын чындоого түрткү берген. Бул идея үстөмдүк кылган таптын өкүлдөрү тарабынан макал, лакаптан да кеңири орун алган.

Мисалы: «Алтын баштуу аялдан, бака баштуу эр ийги», «Аялдын чачы узун, акылы кыска» ошондуктан, «аялга сырыңды айтпа, ооган менен дос болбо» — деп аялдарды бардык чарбалык, үй-бүлөлүк, коомдук турмуштан четтетип, акыл-эсинин «артта» өнүккөнүн айгинелейт. Кээде бул сатирикалык түрдөн сарказмге өтүп: «кырк катындын акылы бир тоокчо жок, тоокто акыл болсо жээр беле бок» — деп эң күчтүү түрдө гиперболизациялап аялдарда ойлоо органы—мээ жок катары субъективдүү түрдө «далилденген». Мындай түшүнүктөр кыйыр түрдө, каймана ирээтинде: «Тай туйлап такка чыкпайт», «Байтал чуркап байге албайт» деп бекитилген.

Ислам дининин идеологиясы жалаң гана аялдарды адам катары көрбөөгө үйрөтпөстөн, эзилүүчү таптардын аң-сезимдүү ойлошуна каршы туруп, оор турмуштун себептерин жеке менчиктен, эзүүчү—бай, манап, бийлерден көрбөстөн «алланын амырынан» издөөгө үндөгөн.

«Таалайыңа эмнени жазса ошону көрөсүң», «Кудай» кулум» десе, Мухаммед «үмөтүм» дейт». кынк этип баш көтөрүп, сезимге багынып ичиркенбе, «Падышаң каапыр болсо, амырың тут», «Жараткандын эрки, кайдан булак чыгарса, казанчынын эрки кайдан кулак чыгарса». Кимдин кандай турмушу кудайдын буйругуна байланыштуу. «Кудайдан буйруксуз, күмурсканын буту сынбайт». Мындай идеология феодалдардын үстөмдүгүн, оор турмушта жанчылып жаткан калың букаларга сиңирүүгө негиз болгон. Көп убактарда адамдар макал, лакаптарды айрым адамдар тарабынан түзүлүп акырындап элге сиңип, тарап кетишин ойго албастан, өзүнчө мазмун тараптан чындыкты гана кучагына алып «төрөлгөн» катары көрүшөт. Ал эми макалды же лакапты түзгөн адам коомдо жашап турган карама-каршы эки таптын бирине жатарын жана

анын кызыгын жактай турганын эстен чыгарууга болбойт. Демек, макал, лакап сөзсүз таптын куралы болот. Үстөмдүк кылуучу таптын идеологдору өзүлөрүнүн дүйнөгө карата көз карашын, турмуштук сезүүлөрүн, өзүлөрүнүн турмуштук шарттарына багындырып, өз кызыкчылыгын сактап калууга пайдаланышкан. «Господствующие» мысли представляют не что иное, — деп көрсөтөт Маркс, — как и идеальное выражение господствующих материальных отношений, представляют выражение в виде мыслей господствующие материальные отношения, т. е. отношения, которые и делают один какой-нибудь класс господствующим, т. е. представляют мысли его господства»¹.

Демек, мындан материалдык шарт күнөлүү деген келип чыкпайт, кайта адамдардын материалдык турмушу менен духовный турмушунун бирдиги, адамдардын эсин анын бытиеси белгилей турганы ачык көрүнөт. Октябрь революциясына чейин кыргыз элинде доорон сүрүп келген уруу мамилелери, патриархалдык үстөмдүк, феодалдардын тартиби баарыдан мурда адамдарды жек көрүү, индивидуализмге түшүү болгон. Мындай индивидуализмге түшүү жеке менчиктин — айрым төбөлдөрдүн кызыгын сактоодон келип чыккан. Бул жолду диндик схоластика тикеден-тике колдогон.

Диндин «ар ким өзү үчүн, бир кудай бардыгы үчүн» деген принциби таптык коомдогу эзүүчүлөрдүн моралынын негизин түзгөн.

«Жаштар союзунун милдеттери» деген речинде В. И. Ленин бул принциптин маскаралык негизин ачып көрсөтөт. «Старое общество — дейт ал, — было основано на таком принципе, что либо ты грабишь другого, либо другой грабит тебя, либо ты работаешь на другого, либо он на тебя, либо ты рабовладелец, либо ты раб. И понятно, что воспитанные в этом обществе люди, можно сказать, с молоком матери воспринимают психологию, привычку, понятие либо рабовладелец, либо раб, либо мелкий собственник, мелкий служащий, мелкий чиновник, интеллигент, — словом, человек который заботится только о том, чтобы иметь свое, а до другого ему дела нет»².

Бул принцип бийлөөчүлөрдүн идеологдору аркылуу оозеки көркөм чыгарманын бардык тармагында өнүккөн.

Эзүүчүлөрдүн турмуштук «философиясынын» негизин көрсөтүүдө көрүнүктүү роль ойногон макал, лакаптарда да бул принциптин жеткире иштелгени байкалат.

Алар: «Пайданы башыңа кыл, башыңан артса досуңа кыл»,

¹ Маркс и Энгельс об искусстве, М., 1933, стр. 30.

² В. И. Ленин, соч., т. 31, стр. 269.

«Дүйнөнү сел алсын, кара башым соо калсын» — деп эгоизмди өнүктүрүп, адамды жек көрүүгө үндөгөн: «Мал арыгын семиртсең ооз майлайт, киши арыгын семиртсең төбө кандайт», «Жакшылыкка жакшылык эшектин иши». Жеке менчиктин өндүрүш каражаттарына жана өндүргүч күчтөрүнө мамилеси. «кара башынын» мартабасын көтөрүп, алтындын салтанатын курууга негизделген. Ошондуктан экономикалык жактан такай көз каранды кылуу үчүн «адамдардын арыгын» (алсыз, начар маанисинде кароого болот) жана өзүнүн малдарынын семиз болушун каалап, бул идеяны элдик кылып көтөрүүгө аракет кылышкан. Кээ бир убактарда караңгычылыктын туманында жаткан эл массасы белгилүү даражада «Берсе да бай жакшы, бербесе да бай жакшы, жесе да май жакшы, жербесе да май жакшы», чын эле «Алма сабагынан алыс түшпөйт» тура, «Аккан арыктан суу агып» жатпайбы, «жакшылыкка жакшылык» жок көрүнөт деген ишенимде болушкан. Бирок мындай мүгдүрөө, пессимизм, эмгекчи элдин жалпы дүйнөгө карата көз карашына салыштырганда тамчыдай гана бөлүгүн түзүп, шаңдуу обондун астында жиксиз жок болуп калган. Өткөндөгү түзүлгөн маданиятты жалаң гана үстөмдүк кылуучу таптын жаратканы, түзгөнү катары карап эзилүүчү таптын маданиятынын өнүгүшүнө негизги шарт жок болгон деп кароого болбойт.

Анткени, марксизм-ленинизм классиктери: «В классовом обществе культура развивается на базе классовых противоречий и служит орудием борьбы классов. В этой борьбе классы используют средства культуры — школу, науку, печать, искусство и т. д. — для достижения своих классовых целей»¹ деп үйрөтөт.

Демек, өткөндөгү элдин турмушу менен эң тыгыз байланышта өнүккөн макал, лакаптар да коомдогу жашап турган карама-каршы эки таптын кызыгын көздөп, келишпес күрөң жолу менен өнүгөрү шексиз. Макал, лакапты жыйнаган жана изилдеген окумуштуулардын бардыгы — дээрлик макал, лакапка аныктама берүүдө «турмуш корутундулары» — деп бекеринен айтышпайт. Эмгекчи эл массасы турмуштун практикалык чындыгын корутундулап үстөмдүк кылуучу төбөлдөрдүн жеке менчигин сактап калууга негизделген маданиятына каршы коюшкан. Бирок эмгекчил элдин бул оюн бүдөмүктөтүү үчүн буржуазиялык социологдор коомдо жашап турган карама-каршы таптардын болушун танат да, маданияттын таптык мүнөзүн жокко чыгарышат. В. И. Ленин булардын жалган,

¹ «Краткий философский словарь» под ред. М. Розенталя, П. Юдина, 1954, стр. 262.

чындыкка жатпаган көз караштарынын тескери жактарын көрсөтүп келип мындай деп жазат: «Марксизм дал руководящую нить, позволяющую открыть закономерность в этом кажущемся лабиринте и хаосе, именно: теория классовой борьбы. Только изучение совокупности стремлений всех членов данного общества или группы обществ способно привести к научному определению результата этих стремлений. А источником противоречивых стремлений является различие в положении и условия жизни тех классов, на которые каждое общество распадается»¹.

Биз эмгекчи эл басып өткөн зар замандарда түзүлгөн оозеки поэтикалык чыгармаларды анализдеп карасак элдин канын соруп семирген мителердин кылдат чүмбөттөлгөн беттерин тартынбастан айгинелеген нукура чындыктарды жолуктурабыз. Ал чындыктардын эң тике, курч, көп кырдуу айтылышы макал, лакаптарда экени көрүнөт. Эмгекчи—букаралар күндүр-түндүр иштесе да чекеси жылып тамакка тойбой, үстү бүтөлүп кийим кийбегенге, бардыгы ошол учурда үстөмдүк кылып жаткан тар заманда деп билишкен.

«Азуулуга бар заман, бечарага тар заман», «Жоктун жону катуу, өгүздүн мойну катуу» — мындай туманда адашуу алгачкы убакта кудуреттин иши катары каралса да, кийин «байдын түбү уурулук» экенин түшүнүшүп: «Байдын уулу назары ач, ыймандуу пенде андай кач» алар ач көз, «Бай союуга козу таппай, жардынын жалгыз улагын сураптыр» деп сатиралык мыскылдоо менен бөйрөгүн бүлкүлдөтүп тымызын күлүшкөн. «Бирөө кечээрге кечүү таппай жүрсө, бирөө ичерге суу таппай жүргөн» заманда эмгекчи элдин жол көрсөткүч маягы күндөлүк турмуштагы тажрыйбалары болгон. Алар «оозу кыйшык болсо да байдын уулунун сүйлөгөнүн», «бий экөө болсо, доо төртөө болорун», «өлөңдүү жерде өгүз, өлүмдүү жерде молдо» семире турганын көрүштү. Эмгекчи элдин дүйнөгө карата көз карашы, эзүүчүлөргө каршы күрөшү турмуштун түрдүү тармагы боюнча жүргөн. Анткени, эзүүчүлөрдүн «гармониялашкан» эзүүсү да түрдүү формада болгон. Кыргыз элинде байлар эмгекчи—букараларды саан же күч унаа берип өзүнүн белгилүү жумуштарын кылдырып жана аларды жалчы кылып алып малдарын бактыруу жолу менен эмгек акысынын эң аз бөлүгүн гана төлөп турса, манаптар эмгекчилерди эзүүнүн бул методдун бүт колдонуу менен түрдүү кошумча чыгым чыгарып, болбос жерден күнөөлөп айыпка жыгып штраф алууга укуктуу болгон. Ошону менен бирге манаптар жерди ээлеп «отмай», «туяк-пул» дегендерди алып турган. Соодагерлердин элди кандай жол менен эзгенин элдин кичине, жөнөкөй макалы

¹ В. И. Ленин, том 21, стр. 41.

так, нукура сүрөттөйт: «алтыга сатып, бешке алган — соодагердин адаты» — болгон.

Элдин мээсин айландырган диндин ээлери: кожо—молдо, эшен—калпалар диндик чыгымдарды: «Ушур», «секет», «битир», булардан башка «куран түшүрүү», «жаназасын окуу», «дооронго туруу» аркылуу (өлгөн адамдын) элди эзип турушкан. Ошондуктан эмгекчи—букаралар идеологиялык күрөштүн жүрүшүндө байлардын ач көздүгүн, сарандыгын, манап, — бийлердин калыссыздыгын, кожо-молдолордун алдамчылыгын тайманбастан ачышкан.

Эмгекчилердин кекенүүсү күчтүү түрдө өнүгүп: «Байдын уулу—айраның, айраның көп болбосо, чыгарар элем ойронун» деп жаалданса, көп убактарда жек көрүү сезимдерин макалдардын туруктуу формаларынан болгон параллелизм түрүндө айтышкан.

Мисалы:

1. Байдан май чыкса, кедейден туз чыгат.
2. Байды балакет басса, жортуул баштайт, бээни балакет басса кулун таштайт.
3. Байлык не дедирбейт, жоктук не жедирбейт.
4. Жардынын жаны ардактуу, байдын малы ардактуу.
5. Күн карагай суукка тоют, Бай караган ачкадан өлөт.
6. Сапарбайдын сан жылкысы көрүнбөй, Кулаңсарыктын кула байталы көрүнөт.
7. Чөпкө бергис такыр бар. Байга бергис жакыр бар.

Мындай макалдарда параллель менен коюлган эки бөлүгүнүн тең чындык менен тике айкалышы болот да айтылуу шартында негизги бөлүгүнүн маанисин кубаттоо үчүн экинчиси көмөкчү ролду аткарат. Бул параллель менен коюлган эки бөлүктүн негизгиси учурдагы шартка, сүйлөмдүн контекстине карай ажыратылат. Бирок, бул макалдар жеке, айрым турган күндө эмгекчи элдин байга карата жек көрүү сезимин билдирет. Эл массасы канчалык эзилip жатса да үстөмдүк кылуучу-эзүүчү таптардын «жыргалдуу» турмушун түбөлүктүү мурас катары караган эмес. «Ачтын тогу, арыктын семизи бар», «байлык мурас эмес, жоктук уят эмес», «жаш кары болор, бай кедей болор» — бул макалдар элдин дүйнөгө оптимисттик көз карашынын негизин түзгөн. Уруу курулушундагы мамилелердин өзгөрүшүнө сооданын өнүгүшү күчтүү сокку урган. Сооданын өнүгүшү менен жан-дим болгон соодагерлер бирөөнүн тебетейин экинчисине кийгизе баштаган. Булардын митаамдыгын көргөн эл: «Суудан алып сууга куйду, бозокордун неси кетти», «касапчы энесине сөөк сатат», «соодада достук жок», деп алардын түрдүү мамилелерине баа берип, ошону менен

чыныгы «таман акы мандай тер» болбогондуктан «соода сакал сыйпаганча» жоголуп «дыйкандын түбү-кенч, соодагердин түбү—борч» болорун айтышкан.

Эмгекчи элдин идеологиялык күрөшүнүн эң курч, сатирикалык түрдө өнүгүшү дин ээлерине карата багытталган. Дин ээлери — кожо-молдо, эшен-калпалар биринчи ирээтте адамдардын практикалык-материалисттик түшүнүгүнө каршы «дүйнөлүк духтун», «абсолюттук идеянын «ченемдүү» законун, мистикалык мифтерди көтөрүшкөн. Алар элди аскетизмге үндөп гана тым болбостон турмуштун жаралышын, дүйнөнүн пайда болушун, коомдогу түрдүү мамилелерди, теңсиздикти, өлүм, өмүр жөнүндөгү ой жорууларды идеализмдин негизинде чечкен. Бул жөнүндө М. П. Баскин: «Религия есть грубый идеализм»¹ деп туура көрсөтөт. Элди биз тубаса материалист десек жаңылышпайбыз, бирок, алардын дүйнөнү түшүнүүдөгү материалисттиги наивный реализмдин негизинде пайда болгондуктан илимий-материалисттик көз караштан (дүйнөнү таанууда) алда канча артта турат. Ошондуктан эмгекчи масса диндин тарыхый тамырларын чечүүгө аракет кылбастан, дин ээлери тике шылдыңдап алардын алдамчылыгын ачкан. Алар: «Акырын баскан молдодон сактан, ала чапан кождон сактан», «Ат азгыны жорго, адам азгыны—молдо», «Эки молдо бир киши, бир молдо жарым киши» — деп молдолорду нормалдуу адам катары баалабай, «Түркүктү түртпөй билбейт, акы төлөбөсөн молдо үйүнө да кирбейт», «Жээриңе келгенде жети кабат бөрү элең, жебесиңе келгенде жин окуган молдо элең». «Жинди садага менен тойгуза албайсың; пайгамбарды ырасим менен тойгуза албайсың» дешкен. Элдин мындай түшүнүгү молдолордун түрдүү шылтоо менен акысыз бата кылбасын, баскан кадамы акча, ойлогон ою өлүм жөнүндө боло турганын көрүүдөн пайда болгон. Бул идеяны «өлөндүү жерде өгүз семирет, өлүмдүү жерде молдо семирет» деген элдик макал да ырастайт. Эл жаман көргөндөрүн көп убактарда өгүзгө, эшекке салыштырган. «Өлүмдүү жерде молдо семирет», дегенде «өлөндүү жерде өгүз семирет» дегенди бекиринен параллель койгон эмес. Мында белгилүү даражада кээ бир касиеттери жагынан молдону өгүзгө жакын деген салыштыруу бар. Буга төмөнкү макал да далил болот:

«Тентек молдо — телмирген өгүз».
Көп убактарда каймана ирээтинде:
Эси кеткен адамга эшек асанчы»
«Эски мечитке күкүк асанчы».

болорун айтып, молдону эшекке теңеген.

¹ М. П. Баскин, «Материализм и религия», Госполитиздат, 1955, стр. 13.

Мусулман дининде көп диндик үрп-адаттар адамдын ден соолугун начарлатууга багытталып, түрдүү оорулардын чыгышына себеп болгон.

Мисалы, орозо кармоо мезгилинде адамдар түрдүү ич ооруларга жолугуп, ден соолугун жоготушат. Башка убактарда молдолор, сопулар адамдарды көп түрдүү оокаттардан тамактанууга болбойт деп, сопусунтууга, адылсынтууга үндөгөн. Эл булардын жалган көз караштарына каршы чыгып, сатиралык түрдө юмор туудуруп: «Адалсынган молдонун үйүнөн, алты камандын башы чыгыптыр», «Сопу согон жебейт, жесе кабыгын да койбойт» — деп шылдындашкан.

Бул макалдагы троптуу маанилер айтылган ойду жалгандыкка (чыгарбастан) алпарбастан, тескерисинче, сатирикалык сюжет берүү үчүн образдуулукту, конкреттүүлүктү күчөтүп турат. Макал, лакаптагы идеологиялык күрөш жалаң гана карама-каршы эки таптын бири-бирин жек көрүүсү, шылдындоосу менен бүтпөстөн, турмуштагы башка мамилелерге, ар нерсенин ролун баалоодо, моралды, этиканы кабыл алууларында да болгон. Эмгекчи масса, сөз тийгизүүгө болбой турган ыйык-кудай жөнүндөгү динчилердин жобосун жана кудай тарабынан түзүлгөн «закон» катары курандын турмушка сиңишине каршы: «Кудайдын буйругу чачтан көп, аны аткарган киши жок», «Кудайга ишенген жөө калат», «Тагдыр, жазмыштагыны көрөм деп отура берүүгө болбойт», «Аракет кылбай, берекет жок», «Кыш койгон кышын, таш койгон ташын алат» дешкен. Бул макалдар адамдар турмушта пассивдүү катышуучу болбостон, активдүү күрөшүүчү, аны жаңыртуучу күч боло алат деген элдин фонун ойлорун көрсөтөт. Элдин материалисттик, атеисттик көз карашынын негизинде гана адамдык чыныгы сапатка татыктуулук, максатка жетүүгө талап жана аракетти көрсөтүүчү макал, лакаптын пайда болушу мүмкүн. Аялдарга мамиле кылуу жана алардын чыныгы жанын түшүнүү жагынан эмгекчи эл массасы үстөмдүк кылуучу таптын эзүүчүлөрдүн ойлоруна, түшүнүктөрүнө таптакыр карама-каршы турган. Эзүүчү таптардын аялдарды коомдук—саясий, чарбалык иштерден четтетип, азгырат, акылсыз деген жоболорун четке кагат. Эмгекчи элдин аялдарга туура баа берүүсү жалаң гана макал, лакаптарда иштелбестөн оозеки поэтикалык чыгарманын бардык түрүндө, айрыкча жомоктордо, эпостордо өтө күчтүү сүрөттөлгөн. Эпостордогу аялдардын образы бардык байлыгы менен терең билгичтиги курч акылдуулугу таза сүйүүгө татыктуу болуп, эркектер сыяктуу эле бардык ишке жөндөмдүүлүгү менен көрүнөт. Биз буга Каныкейдин, Айчү-

рөктүн, Жаңылдын, Канышайдын ж. б. образый мисалга келтиребиз. Макал, лакапта аялдардын адамдык сонун сапатка татыктуулугун үй-бүлө жана коомдук турмушта эркектер сыяктуу эле мамиле кыла турганын кыска, так мүнөздөмөлөр менен көрсөтөт. Мисалы:

1. «Аял жакшы эр жакшы»
2. Атка бергис кунан бар, алтындай асыл жубан бар».
3. «Жакшы катын жарым ырыс».

Бирок, эл аялдарга баа бергенде эзүүчү таптардай бир жактуу карап «жаман» деген сөздү туруктуу эпитет кылып алгандай, аялдарга «жакшы» деген гана мүнөздөмө бербестен, алардын эркектердей эле жакшы, жаман сапатка ээ болорун көрсөтүп жана ошого карата турмушка терс же оң таасир берерин образдуу салыштыруу менен ачат.

Мисалы: 1. «Жакшы катын жаман эрин эр кылат, жаман катын жакшы эрин жер кылат».

2. «Алганың жакшы болсо — жакаң агарат, алганың жаман болсо сакалың агарат».

3. «Жакшы болсо алганың, жаркылдаган кушка окшойт, атыр жыттуу гүлгө окшойт. Жаман болсо алганың, алдыңан өткөн сызга окшойт, каңтардагы музга окшойт». Эл бул макал, лакаптарда үй-бүлө турмушунда аял жакшы болсо эркек жакшы болот, аял жаман болсо, эркек жаман болот дегенди абсолюттук түрдө карап эркектердин аялдарга таасирин жокко чыгарган эмес. Муну туура түшүнүү үчүн макал, лакаптагы өтмө маанилерди, жандандыруу, күчөтүүлөрдү эске алуу керек. Мында тарбиянын күчтүү ролу көрүнөт. Биз жогору жакта эзүүчү таптардын моралы эгоизм, индивидуализмге түшүү экенин көрдүк. Ал эгоизм духунда тарбиялоого тартуу алардын түшүнүгүндө кокусунан боло калбастан, тикеден-тике жеке менчикке негизделген турмушунан чыга турганын марксизм-ленинизм классиктеринин түшүндүрүүлөрүнөн билебиз. Бирок, өндүрүш каражаттарынан тап-такыр кол жууган, ал түгүл өз баштарына да белгилүү даражада ээ эмес, эмгекчи-букаралардын моралды түшүнүүсү эгоизмдин жолунда өнүгүүгө негиз бар беле? Албетте, жок. Мораль коомдук ээтин көрүнүштөрүнүн формаларына киргендиктен коомдун экономикалык структурасы өзгөрүшү менен кошо өзгөрөт. Ал эми таптык коомдо мораль таптык мүнөзгө ээ болот. Ошондуктан марксизм-ленинизм классиктери: «Нравственность не абстракция, а историческая категория»¹ — деп көрсөтөт. Демек, эмгекчи элдин моралды түшүнүүсү бийлөөчү таптардын

¹ «Краткий философский словарь», 1954, стр. 336.

түшүнүгүнө карама-каршы болгон. Алар өзүлөрүнүн экин жаткан «төбөлдөрдү» жек көргөн менен чыныгы адилет адамдарды, сүйгөн жана ардакташкан. Мисалы:

1. Киши болор кишинин киши менен иши бар, киши болбос кишинин киши менен неси бар».
2. «Жакшы адам элди өргө сүйрөйт, Жаман адам элди көргө сүйрөйт».
3. «Акылдуу элге тартат, Акмак тууганына тартат».
4. «Ата баласы болбостон, эл баласы бол».
5. «Элдүү түлкү ачка өлбөйт».
6. «Көп түкүрсө көл болот, көл толкуса сел болот».
7. «Эл мазар, элден кеткен азар».
8. «Эрден ашмак бар, элден ашмак жок».

Бул макал, лакаптар эмгекчилердин адамдык жакшы сапат деп эмнени түшүнүү керек экенине далил болот. Мында коллективизмге үндөө, элди сүйө билүүгө чакырыш угулат. Демек, тескерисинче; эгоисттерди жек көрүү келип чыгат. Ошону менен бирге бул макал, лакаптарда улуттук мүнөз, түшүнүктөр да көрүнөт. Кыргыз элинде патриархалдык бийлик Октябрь революциясына чейин үстөмдүк кылып келгенин тарых көрсөтүп отурат. Элдин сүйлөшүүлөрүндө жакшы чыккан баланы «ата баласы» деп энесин тартпастан, атасын тарткандыгы үчүн өйдө турат деген мааниде айтышкан. Бул тике эле патриархалдык үстөмдүктүн негизинде пайда болгон. Чынында эл, ата баласы болуудан да, эл баласы болууну жогору баалаган жана жаштарга таалим, тарбия берүүдө насыят катары: «ата баласы болбосон да, эл баласы бол» — дешкен.

Өткөн заманда уурулардын чыгуусуна негизги булактар: турмуштун жетишпегендиги, адамды жек көрүү сезимдеринин курчушу, күчтүү эзүү болсо, аларды (ууруларды) атайы урунуу үчүн эзүүчү таптардын таяныч болушу да негиз болгон. Ууру-бийлөөчү таптардын эмгекчи-букаларды жашырын эзүүнүн бир куралы болгон. «Конок тандап конуп, уруу басынтып уурдаган». «Таянган тоосу бийик болуп, ыргыткан ташы алыс түшкөн». Ошондуктан эл: Ууру күчтүү болсо ээсин доого жыгат», «Ээси теңдикке көнсө да ууру теңдикке көнбөйт» — деп теңсиздик заманга наалат айтышкан жана уурудан оодак жүрүүгө үндөп, аларды жек көрүүгө чакырган: «Казанга жакын жүрсө көөсү жугат, ууруга жакын жүрсө чуусу жугат».

«Ууру байыбайт, сук койбойт».

«Уста менен дос болсоң нар кескен аларсын, ууру менен дос болсоң бир балээге каларсын». Биз макал, лакапты тереңирээк карап чыксак, элдин башынан өткөн турмуштарынын бардык издерин, үрп-адаттарын, турмуштун бардык тармагы боюнча жүргөн идеологиялык келишпес тап күрөшүн көрөбүз.

Ал тап күрөштөр элдин психологиясында болбостон, элдин материалдык турмушунун теңсиздигинен, өндүрүш каражаттарынын жеке менчикке негизделгенинен пайда болгону көрүнөт. Адамдардын турмуш шарты кандай болсо алардын аң-сезими да ошонун негизинде өнүгүп, эзүүчү таптын алдоо, чүмбөттөө идеялары жеке кызыкчылыгын сактоодон келип чыкса, эмгекчи-букаралардын алардын айбын ачышы, жалган жоболорун аныкташы элдин кызыкчылыгын көздөөдөн келип чыккан. Макал, лакаптарды идеологиялык күрөштүн жүрүшү башка оозеки чыгармалардагы күрөшкө караганда алда канча күчтүү жана көп кырдуу болгон. Бийлөөчү таптардын диндин негизинде түзүлгөн идеологиясын жокко чыгарып, жалгандыгын далилдөөгө эмгекчи массанын стихийный материалисттик көз караштары негизги ролду ойногон.

Бийлөөчү таптар эмгекчилерге каршы күрөшүн эң кылдат чүмбөттөө менен, диндик схоластиканы, догманы тартуу кылып, «бардыгын кудайдан көргүлө» «кудайдан буйруксуз кумурсканын буту сынбайт» деп чыга беришкен. Эмгекчи-букаралар «Байдын түбү-уурулук», «Молдонун, соодагердин түбү-алдамчылык», «Бий экөө болсо, доо төртөө» болуп кетерин көрүшкөн. Ошондуктан идеологиялык күрөштү жалпы эзүүчүлөрдүн бетин, оюн, мүдөөсүн ачууга колдонушкан. Динге каршы күрөштү диндин идеологдорунан, —кожо-молдо, эшен-калпаларга тике жүргүзгөн, анткени, диндин эмне себептен пайда болгонун, кандай себептерден өнүккөнүн чечүүгө алар алсыз болушкан. Диндин тарыхый тамырларын илимий марксисттик-материалисттик окуу гана туура чечүүгө жетише алды. Макал, лакаптагы идеологиялык күрөштүн жүрүшүнүн ачык көрүнүшү, марксизм-ленинизм классиктеринин таптык коомдо маданият таптык карама-каршылыктардын негизинде өнүгүп, тигил же бул таптын кызыгын көздөй деген жобосунун тууралыгын далилдейт. Макал, лакаптын таптык мүнөзүн текшерүүдө көпчүлүк макал, лакаптын көп функционалдуулугу көп кыйындык туудурат. Кээ бир макал же лакап ошол учурдагы шартта тике мааниде турса, турмуштун өзгөрүлүшү менен кыйыр мааниге өтүп мааниси өзгөрүп кеткен. Мисалы, «жаман жарманын кызуусу меңен черүүгө аттанат», «жаманды мактаса каман чалып өлтүрөт» — деген макалдар да мурунку убакта бийлөөчүлөр тарабынан кедей-букараларды шылдындап, кордоо үчүн айтылса, азыр адамдагы жаман сапатты көрсөтөт. Макал, лакаптын маанисинин өзгөрүшүнө контекст дагы күчтүү таасир берет. Бир эле макал же лакап контекстке карата эки түрдүү маани берип калышы мүмкүн. Мисалы, «жаш чырпыктын ийилгени сынганы, жаш жигиттин уялганы өлгөнү», деген макал аркылуу контекстке карата «сен үчүн өлүм» деп уялган

адамга түшүндүрүүгө болсо, экинчи контекске кайрат катары айтып: «ийилбей тур, уят болбо» деген маанини берүүгө да болот. Ошондуктан макал, лакапты тарыхый жана семантикалык жактан текшерүүдө диалектикалык принцип негизги ролду ойнош керек.

Көп убактарда турмуштун көп тармагы боюнча үй-бүлө турмушу, ата-баланын мамилеси, сөздүн күчү, сүйүү, жаштык, карылык, өлүм, өмүр, эмгек, ичи тардык, күнүчүлдүк ж. б. жөнүндө эки таптын тең көз караштары бирдей болуп калышы мүмкүн. Анткени адамдарда жалпы сезүү, угуу, көрүү, жыт алуу, даам татуу органдары бирдей болот да турмушта жолуккан ачууну ачуу деп, таттууну таттуу деп аятууга аргасыз болот. Бул жөнүндө экинчи разделде тереңирээк токтолобуз.

МАКАЛ, ЛАКАПТАРДЫН КЭЭ БИР ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Элдин духтук байлыгынын бир түрү болгон макал, лакаптар ошол коомдогу көз караштарды, түшүнүктү көрсөтүү менен, карама-каршы эки таптын бирине кызмат кыла турганын байкадык. Бирок макал, лакаптар аркылуу берилип жаткан идеялар элдик оозеки чыгармалардын башка жанрларына салыштырганда кээ бир өзгөчөлүктөргө ээ боло турганы көрүнөт. Элдик оозеки чыгармалардын лирикалык же эпикалык жанрларынын түрлөрүндө берилген идеялар тике же кыйыр түрдө түшүндүрүлсө да бир гана мааниге ээ болот. Ал эми макал, лакаптар сүйлөмдүн контекстине жараша маанисин өзгөртүп кетет. Ошондуктан макал, лакаптарды колдонуу шартында да айрым өзгөчөлүктөр жолугат. Буларды классификациялаганда карама-каршы маанидеги эки чоң топко бөлүнө турганы маалим. Биринчи топ — бул дүйнөгө, турмушка, жаратылышка, чарбага, моралга, этикага, жана башка көрүнүштөргө элдин пикирин, көз карашын көрсөтүүчү макал, лакаптар. Бул топтогу макал, лакаптарды изилдеп келгенде өз ара эки башка мүнөзгө ээ экендиги көрүнөт. Мисалы, «Байдын уулу айраның айраның ашык болбосо, чыгат, эле ойронун», «Бай экөө болсо, доо төртөө болот», «Адалсынган молдонун үйүнөн алты камандын башы чыгыптыр», «Сопу соогон жебейт, жесе кабыгын да койбойт», ж. б. Мында макал, лакаптар элдин эзүүчүлөргө каршы таптык идеяларын кыйыр жана тике түрүндө да ачык баяндайт. Анткени мындай макал, лакаптар коомдогу эзүүчү таптардын адамкерчиликти сапаттарын көрүүдөн келип чыккан.

Элдик макалдардын экинчи түрүнө көз жүгүртсөк коомдогу саясы, таптык маселелерге тике аралашпастан турмуштагы чындыктарга так, элестүү аныктама берүү менен чектелген. Бирок элдик макал, лакаптардын мындай түрүндө таптык көз караштар ачык берилбеген менен, элдин дүйнөгө, айлана-чөйрөгө болгон көз карашы менен терең таанышууга болот. Ошондуктан мындай макал, лакаптар кылымдан-кылымга элдик бай казна катары жашап келе берет.

Мисалы, мал чарбасына байланыштуу көп жылдык тажрыйба, байкоолордон төмөндөгү макал, лакаптар пайда болгон.

1. Айгыр болор кулундун, жаак эти чоң болот.
Кочкор болор козунун, мандай жагы дөн болот.
2. Төөнүн эки өркөчүнүн бирин кессе, биринин күчү жок,
эки эмчегинин бирин кессе, биринин сүтү жок.
3. Ташка салып айдаса, тулпардан туяк кетилет.
Саяпкери жарашса, тулпарга туяк жетилет.
4. Эсиң кетсе эчки бак,
Эчки тууйт төрт улак.
5. Байтал минсе кулун жок,
Самал ичсе кымыз жок.

Дыйканчылыкка байланыштуу пайда болгон макал, лакаптар

1. Эмне сепсен, ошону оросун.
2. Казанга эмне салсаң, сузганда да ошол болот.
3. Күз күрөш, жаз жарыш.
4. Кетмен менен иштебей,
Нанды кайдан табасың.
5. Эмгектен арыктасаз, түшөмүнө семиресин.
6. Эр эмгегин жер жебейт.

Өнөргө байланыштуу макал, лакаптар:

1. Акыл айга жеткизет,
Өнөр көккө жеткизет.
2. Артык өнөр баш жарбайт.
3. Жигитке жетимиш түрдүү өнөр аз.

Эл жөнүндө

1. Ат артуу-арзан,
Журт арымтак кымбат.
2. Адашсаң, элиң менен адаш.
3. Ата баласы болбосоң да,
Эл баласы бол.
4. Жер бай болсо, эл да бай.
5. Элдүү түлкү ачка өлбөйт.
6. Эрден ашмак бар,
Элден ашмак жок.

Эрдик жөнүндө

1. Жаздыктан өлгөн жаманат,
Жоодон өлгөн талтанат.

2. Жигит өлөр жерине күлүп барат.
3. Жоого жанынды берсең да,
Сырыңды бербе.
4. Арыстан катуу качырат,
жумшак алат.

Коркктор жөнүндө

1. Акмак эл ичинде колго түшөт.
2. Коркок мактанса колдон өлөт.
3. Коркконго кош көрүнөт,
Кошогу менен беш көрүнөт.

Достук жөнүндө

1. Жабыр тарткан элиңден.
Мал аяган жигитпи,
Жакшы көргөн досунан
Жан аяган жигитпи.
2. Дос сыртыңдан мактайт,
Душман көзүңчө мактайт.
3. Досундун тамагын касыңдай ич.

Душмандык жөнүндө

1. Айлың ала болсо, атың шала болот.
2. Душман сыртынан жылмайт,
ичинен кубанат.
3. Душман эмне дебейт,
Түшкө эмне кирбейт.

Акыл, билим жөнүндө

1. Акыл тозбогон тон,
билим — түгөнбөгөн кен.
2. Алтын — чирибейт,
Асыл — азбайт.
3. Билим оошот,
Ырыс жугушат.
4. Билими толук минди жыгат,
Билеги жоон бирди жыгат.

Өткүр сөздүн мааниси жөнүндө

1. Жакшы сөз жан эритет,
Жаман сөз жан кейитет.
2. Жигиттин өзүнө караба, сөзүнө кара.
3. Жылуу, жылуу сүйлөсө жылан ийинден чыгат.
Катуу, катуу сүйлөсө мусулман динден чыгат.
4. Өнөр алды — кызыл тил.
5. Сөз сөөктөн өтөт, таяк эттен өтөт.
6. Тилден бал да тамат, уу да тамат.
7. Тил кылычтан өткүр.

Үй-бүлөдөгү мамиле, турмуш жөнүндө

1. Аскар, аскар, аскар тоо, аягы келип чап белет,
атадаң алтоо туулса, сыйлашпаса жат болот.
2. Ата-энеңди сыйласаң, өз балаңдан ыракат көрөрсүн.
3. Уясында эмнени көрсө, учканда ошону алат.

4. Баккан ээси жарашса, күйпүл күчүк сак болот,
Алган эри жарашса, кара катын ак болот.
5. Жаман катын, чобур ат, өтпөс кынырак—эркекти тез
картайтат.
6. Кайгысы жок кара сууга семирет,
Катыны жок кыздуу үйгө теминет.

Өмүр, өлүм жөнүндө

1. Дени соонун—жаны соо.
2. Дүлөй болбос үчүн, кулагыңды сакта.
3. Боор ооруса, киндик толгойт.
4. Ит күлүгүн түлкү сүйбөйт,
Ич ооруган күлкү сүйбөйт.
5. Карылык коркунуч эмес, өлүм коркунуч.
6. Өлгөндүн артынан өлмөк жок.
7. Өлөр карга бүркүт менен ойнойт,
Бийлаар бала атасынын сакалы менен ойнойт.
8. Өткөн кайра келбейт, өлгөн тирилбейт.

Адамдык сапат жөнүндө

1. Адам болор кишинин адам менен иши бар,
адам болбос кишинин адам менен неси бар.
2. Акылы бар азамат, канча коркөк болсо да
сыр алдырбас кишиге, мактанарга көөнү жок,
сөз батырар ичине.
3. Акылдуу отту карайт, акмак казанды карайт.
4. Аргымактын жакшысы, азыраак оттоп, көп жуушайт.
Азаматтын жакшысы азыраак сүйлөп, көп тындайт.
5. Жакшы болсоң — жатык бол,
Улук болсоң—кичик бол.
6. Жакшылыкка жакшылык—ар кишинин иши,
Жамандыкка жакшылык—эр кишинин иши.

Дидактикалык мүнөздөгү макал, лакаптар

1. Калп айтып пайда тап акырында каласың уятка.
Чын айтып зыян тап, акырында жетээрсин муратка.
2. Жанылбас жаак, мүдүрүлбөс туяк болбойт.
3. Адам курсагынан арыктабайт, кулатынан арыктайт.
4. Адам жүргөн жол менен адам жүрөт,
Бирөө билбегенди бирөө билет.
5. Атасы өлгөн уктаптыр,
Ачка уктабаптыр.
6. Балыктын өмүрү сууда.
7. Дөөлөтүңө ишенбе, мээнетиңе ишен.
8. Жаз сайга конбо,
Кыш кырга конбо.

Биз бул жерге турмуштагы ар түрдүү көрүнүшкө аныкта-
ма катары берилген макал, лакаптардын бардыгын келтирбес-
тен, ар кайсысынан белгилүү өлчөмдө гана алдык. Жогору
жакта келтирилген «Балыктын өмүрү сууда» же «Жаз сайга
конбо, кыш кырга конбо» деген макалдар адамдардын жашоо
тиричилигинде көргөн жана башынан өткөн турмуштук таж-
рыйбаларынан жыйынтыкталып айтылып калган. Ким гана

болбосун суудан ажыраган балыктын өлүп каларын көргөн. Демек, адамга аба кандай керек болсо, балыкка суу ошондой керектигин түшүнгөн да «Балыктын өмүрү сууда» деген корутундуга келишкен.

Адамдар жашоо шарттарында коомдогу турмушка, жаратылыштын сырларына жөн гана пассивдүү мамиле кылбайт, тескерисинче, жашоо зарылдыгы ал буюмду, кубулушту билүүгө жана активдүү күрөшүүчү болууга тартат. Анын үстүнө таптык коомдо эзүүчүлөр менен эзилүүчүлөрдүн ортосунда ар дайым келишпөөчүлүк өкүм сүрүп турат. Эзүүчү таптар эл массасын өмүр боюнча караңгылыкта, кулдукта кармап турууга аракет кылышат. Ал үчүн алар коомдогу саясы мекемелерди гана пайдаланбастан, элдик оозеки чыгармалардын бардык түрүн өздөрүнүн таламдарына, идеяларына баш ийдирүүгө киришет. Мындан улам макал, лакаптардын экинчи тобу келип чыгат. Макал, лакаптардын экинчи тобу эзүүчү таптардын тар, идеалисттик ойлорун иш жүзүнө ашырууга негизделген. Бул жөнүндө эмгектин «Идеялык күрөштүн макал, лакапта чагылышы» деген разделинде тереңирээк токтолуп өткөн элек. Эзүүчү таптар өз идеяларын ачык айткан макал, лакаптарды колдонуу менен гана чектелип калбайт. Алар элдик макал, лакаптарды өз пикирин, көз карашын тактоо үчүн пайдаланууга аракет кылышат. Мисалы, биз жогор жакта келтирген элдик макал, лакаптардын экинчи мүнөзүндөгү «жакшы болсоң — жактык бол, улук болсоң — кичик бол» деген элдик татынакай көз карашты эзүүчү таптын өкүлдөрү да акыл-насаат айтканда колдону алышат. Бирок бул макалды эзүүчү таптардын чыныгы мүнөзүн ачуучу макал катары кароого болбойт. Марксизм-ленинизм классиктери элдик оозеки чыгарманын пайда болушун жөнөкөй гана көңүл ачуудан келип чыккандай карабастан адамдардын турмушундагы ой-пикирин түшүндүрүү зарылчылыгынан чыкканын жана ал ошол айтуучу адамдын турмуш шартына тикеден-тике көз каранды боло турганын көрсөткөн. Макал, лакаптар адамдын акыл эси сыяктуу коомдук көрүнүш. Ал улам жаңы шартка жараша өнүгүү абалында болот. Адамдын оюн, идеясын белгилеүү нерсе анын турмушу. Ошондуктан эзүүчү жана эзилүүчү таптардын сезим органдарынын — көрүү, угуу, жыт алуу, тери сезими, даам татуу сезимдеринин бирдей болгонуна карабастан коомдогу көрүнүшкө, мроалга, этикага ар түрдүү баа беришет.

Адамга берилген табигый сезимдер турмуш шартына, тарбияга, шартына жараша турмуш чындыгын ар түрдүү кабыл алары белгилүү. Бул жөнүндө Платон, Кант жана Гегелдик идеалисттик теориясына карата берген сынында В. И. Ленин

кеңири токтолуп өткөн¹. Бул көз караш К. Маркстин саясий экономия жөнүндөгү окуусунда биринчи жолу өнүктүрүлгөн болуучу.

Ал 1869-жылы «Саясий экономиканы сыноого карата» деген атактуу китебинде мындай деп жазган: «Өз турмушунун коомдук өндүрүшүндө адамдар өздөрүнүн эркине көз каранды болбогон, белгилүү бир, зарыл мамилелерге — өздөрүнүн материалдык өндүргүч күчтөрүнүн өнүгүшүнүн белгилүү бир баскычына ылайык келе турган өндүрүштүк мамилелерге киришет. Бул өндүрүштүк мамилелердин жыйындысы коомдун экономикалык курулушунун, чыныгы базисин түзөт да, бул чыныгы базистин үстүндө юридический жана саясий надстройка турат жана ага коомдук эстин белгилүү бир формалары ылайык келет... Экономикалык негиз өзгөргөн соң эбегейсиз зор бүткүл надстройкада бүт эле же эң ылдам, же акырыныраак түрдө көңтөрүш болот».²

Демек ошол коомдун экономикалык структурасына жараша адамдардын аң-сезими өзгөрөт жана коомду идеологиялык жактан жамдап туруучу надстройкадан—юридикалык, саясий, философиялык, көркөмдүк, саясий мекемелерден орун алат.

Коомдук аң-сезимдин формалары катары макал, лакаптар да тигил же бул таптын кызыкчылыгын көздөп кызмат кылат. Бирок коомдун надстройкасы менен адабияттын таптык мүнөзүнүн ортосунда мүнөздүү айырмачылыктар бар, булар өзүнчө спецификага ээ. Бир коомдо канча тап жашабасын бир гана базис жана ага туура келүүчү бир гана надстройка болушун марксизм-ленинизм классиктеринин көрсөтмөлөрүнөн билебиз. Экинчиден, мисалы, кулчулук, феодализм же капитализм коомун алсак, ал коомдун базисине ылайык келүүчү надстройкасы коомдо жашап турган эки карама-каршы таптын кызыгын сактап кызмат кылбастан, үстөмдүк кылып турган таптын гана идеясын бекитип, бардык тараптан жамдап турганын көрөбүз. Ал эми көркөм адабиятта таптык мүнөз бир гана таптын кызыгын көздөбөстөн, үстөмдүк кылуучу эзүүчүлөрдүн идеясын көрсөткөн жана «элемент» түрүндө болсо да эзүүчүлөрдүн ырын ырдап, муңун муңдаган маданияттын бар экенин белгилүү. Бирок, биз надстройканын таптык мүнөзү менен адабияттын таптык мүнөзүн салыштырып көрсөткөндө адабиятты надстройкага кирбейт деген корутундуга желбейбиз. Мындан антогонисттик коомдо «элемент» түрүндө болсо да эзүүчүлөрдүн тилегин көрсөткөн, ошол коомдун базисине кызмат кыл-

¹ В. И. Ленин, Соч., т. 14, стр. 184—185.

² К. Маркс, Тандалган чыгармалар, I том, 266-бет.

бастан, аны бошондотууга күрөшкөн адабияттагы идеянын капиталисттик коомдун надстройкасына жатпасын айтмакпыз. В. И. Ленин таптык антогонисттик коомдогу эмгекчилердин мүдөөсүн көздөгөн, үстөмдүк кылуучу таптардын идеясына каршы күрөшкөн элдик идеяларды ошол коомдун надстройкасына жатпасын ачык көрсөткөн.¹ Кыргыз элинин оозеки көркөм чыгармаларында эксплуатациялоочу таптардын — бай, манап, бийлердин жана анын идеологдору кожо-молдо, эшен-калпалардын ач көздүгүн, алдамчылыгын, питирдигин кордогон жана мыскылган курч сатиралар, таамай айтылган макал, лакаптар көп кезигет.

Мындай идеялар өндүрүш каражаттарынын жеке менчикке негизделген коомдогу базиске кызмат кылбастан, тескерисинче, бошондоткону ишенимдүү.

Мисалы, «Байдын түбү уурулук», «Байдын уулу назары ач, ыймандуу пенде андан кач».

«Бай союуга козу таппай,
Жардынын жалгыз улагын сураптыр».
«Күн караган суукка тоңот,
Бай караган ачкадан өлөт».
«Бий экөө болсо, доо төртөө болот».
«Туура бийде тууган жок,
Туугандуу бийде ыйман жок».
«Адалсынган молдонун үйүнөн.
Алты камандын башы чыгыптыр».
«Акырын баскан молдодон сакта,
Ала чапан кожодон сакта».
«Малды көрүп пайгамбар жолдон чыгыптыр».
Өлөндүү жерде өгүз семирет,
Өлүмдүү жерде молдо семирет».
«Тентек молдо—темирген өгүз».
«Түркүктү түртпөй билбейт,
Акы төлөбөсөң молдо үйүнө кирбейт» ж. б.

Толгон макал, лакаптар антогонисттик коомдогу эзилүүчү эл массасынын бир ууч төбөлдөргө каршы ой-пикирин көрсөтөт. Мындай идеялар өндүрүш каражаттары жеке менчиктердин колунда турганда аларга кызмат кылбастан, тескерисинче, элдин кызыкчылыгын көздөп ал коомдун базисине терс таасир көрсөткөн.

Марксизм-ленинизм классиктери ар кандай эзүүгө каршы идеялар—социализмдин идеялары экенин көрсөтүшөт жана жаңы коомдун идеялары айрым, өзүнчө пайда болбостон эски коомдун ичинде эле пайда боло турганын тааныйт.

Оозеки көркөм чыгармалардын ичинде макал, лакаптар турмушту чагылтышы жагынан көрүнүктүү орунга ээ. Коом-

¹ В. И. Ленин, Соч., т. VIII, стр. 192.

дук эстин формаларынын биринен болгон макал, лакаптардын спецификалык касиетин түшүнүү үчүн, реалдуу тышкы (объективдүү) дүйнөдөн айрым кароого болбойт. Анын үстүнө макал, лакаптардын көпчүлүгү түпкү натурасы боюнча бир гана мааниде болбостон, контекске карата бир канча функциялуу болуп кетет. Макал, лакаптардын айрым өзгөчөлүгү ушундан да көрүнөт. Мисалы, «Эмне сепсең, ошону оросуң», «Казанга эмне салсаң, сузганда ошол болот» деген макалдар тике маанисинде так, туура түшүнүктү буудай сепсе—буудай, арпа сепсе — арпа оро турганын же казанга эмне салса, сузганда да ошол чыга турганын түшүндүрсө, кыйыр мааниде колдонулушунда «Алма сабагынан алыс түшпөйт» дегендей эле маани берип, контекстке карата эки таптын биринин тикеден-тике максатын, мүдөсүн, оюн ачат. Ушул эле сыяктуу «Ат арытуу арзан, журт арытуу кымбат», «Адашсаң элиң менен адаш», «Ата баласы болбосоң да, эл баласы бол», «Уясында эмне көрсө, учканда ошону алат», «Өлөр карга бүркүт менен ойнойт», ж. б. макал, лакаптар тике маанисинде объективдүү чындыкты көрсөтсө да колдонуу шартына жараша мааниси өзгөрүп кетет. Макал, лакаптар оозеки көркөм чыгармалардын ичинде турмуш көрүнүштөрүн өзүнчө формада, ыкта көрсөтүшү менен да айырмаланып турат.

Макал, лакаптарда турмуш корутундулары көбүнчө түшүнүктүн генетикалык¹ же номинатикалык² аныктама жолу менен берилет. Мисалы,

«Кетмен менен иштебей,
нанды кайдан табасың».
«Мээнетин катуу болсо,
тапканың таттуу болот».
«Таш койгон—ташын,
кыш койгон — кышын алат».
«Мал баксаң кой бак—каймак
кетпейт чараңдан».

«Ит баксаң сыртан бак—кой алдырбайт короодон» ж. б. макалдарда турмуш корутундулары бир нерсенин чыгышына экинчи нерсе шарт, себеп болуп турарын—түшүнүктүн генетикалык жолу аркылуу берилгенин көрдүк. Түшүнүктүн номинатикалык аныктама аркылуу берилишине төмөндөгү макал лакаптарды мисалга келтирүүгө болот.

«Уят» — өлүмдөн катуу»
«Эрдin куну — нардын пулу эмес».

¹ Аныктоонун бир түрү—аныкталып жаткан нерсенин чыгышынын себебин көрсөтөт.

² Бул аныктоонун экинчи түрү—ошол айтылып жаткан сөздүн маанисине аныктама берүү.

«Алыш, бериш—туугандыктын белгиси.
Уруш-кериш душмандыктын белгиси».
«Акыл—алтын, ой—күмүш».
«Акыл—тозбогон тон, билим—түгөнбөгөн кен».
«Илим—окуу булагы,
Билим—өмүр чырагы».
Ой—сөздүн булагы».
«Сиз — деген сылык сөз,
«Сен» — деген сенек сөз» ж. б. у. с.

Бирок, мындан макал, лакаптар түшүнүктүн генетикалык аныктама же номинатикалык аныктама жолу менен берилиши таптык түшүнүктү — маанисин, идеясын жоёт деген корутундуга алып келбейт. Мындагы негизги максат башка оозеки чыгармаларга караганда макал, лакаптар түшүнүктүн башка ыкмалары менен бериле турганын жана турмуштун практикалык корутундусун көрсөтүүдө бул жолдор ыктуу жол экенин белгилөөдө турат.

Башка жазмасы жок элдер сыяктуу кыргыз элинин практикадан алган илимдери да, билимдери да, философиялык ой жоруулары, турмуштун көп кырдуу көрүнүшүнө карата көз караштары макал, лакаптардан орун алып, укумдан—тукумга өтүп атадан—балага калып отурган.

Турмуш корутундусунун аныктамалары — макал, лакаптар турмуштун түрдүү жагынан кабар берип, ошол элдин тарыхын, эмне кесип кылган, кандай жолдорду басып өткөн, үрп-адаттары, салт санаасын толук сактап калган. Элдик чыгармалардын өлбөс-өчпөс болушу чындык турмушка тикеден-тике айкалышканында турат. Ал эми коомдун тарыхы таптардын күрөшүнүн тарыхы экени бизге маалим. Демек элдин идеясы, ою, мүдөөсү катары пайда болгон макал, лакаптар ал күрөштөн четте калган эмес. Элдик макал, лакаптын кайсынысын албагын адамдын турмушунда жолугуучу нерселерге нукура аныктама катары же жүрүш-туруш эрежелерин, адептүүлүктү; баатырдык, эл-жерин сүйүүгө арналганын көрөбүз. Бирок дал ушул идеялар сүйлөө речинин бир бөлүгү катары жөнөкөй сүйлөмдүк формада эле ооздон-оозго өтүп, сүйлөнүп жаткан сөздүн ортосунда адамдардын көз карашынын тууралгына күбө катары кызмат кылып келди. Ошентип, элдик көз карашты баяндаган макал, лакаптар акырындап өнүгүп отуруп, элдин башынан өткөн тарыхын баяндаган көркөм тарыхка айланды. Ал көркөм тарых бир доордун, бир формациянын гана тарыхы эмес. Ал бир канча кылымдын бир канча формациянын тарыхы болуп калды. Макал, лакаптардын бир канча доордун продукциясы катары өркүндөп келиши да коомдун надстройкасынан мүнөздүү өзгөчөлүк менен айырмалана турганын көрсөтөт.

Макал, лакаптардын форма бөтөнчөлүгү жөнүндө сөз болгондо айрым мүчөлөрдүн жалганышы менен карама-каршы мааниге өтүп кетишин айтпай өтүүгө болбойт. Мисалы, биз жогору жакта айтып өткөн «Карга карганын көзүн чукубайт», «Алма сабагынан алыс түшпөйт», «Аккан арыктан суу агат» — деген макал, лакаптар кыйыр мааниде эзүүчү таптардын тар, идеалисттик түшүнүктөрүн турмушка ашыруу үчүн колдонулуп келгенин билебиз. Бирок ушул макал, лакаптардын аягындагы мүчөлөрдү өзгөртүп айтуу менен таптакыр тескери мааниге өткөрүүгө болот. Ошентип макал, лакаптарды контекске карата колдонууда көп функциялдуулугу ачылат. Элдик оозеки чыгармалардын башка түрлөрүнө салыштырганда макал, лакаптардын дагы бир спецификалык өзгөчөлүгү мына ушунда турат. Бирок бул айрым өзгөчөлүктөр макал, лакаптардын жанрдык өзгөчөлүгүн түзгөн менен жалпы бир идеяда элдик оозеки чыгарманын башка жанрлары менен тыгыз байланышып турат. Ал айрыкча макал, лакаптардын чыккан булагын изилдегенде ачык көрүнөт. Элдик макал, лакаптар элдин алдынкы өкүлдөрү тарабынан пайда болуп, өркүндөп отуруу менен оозеки чыгарманын башка жанрларынын элестүү, көркөм айтылган жерлеринен да байып отура турганы маалым. Өзгөчө элдин санат, насият ырлары форма жана мазмун тараптан макал, лакаптарга жакын келишет. Ошондуктан айрым адабиятчылар буларды дидактикалык чыгармалардын тобуна кошуп, өз ара тектештиктерин туура белгилеп жүрүшөт.

Макал, лакаптар элдик оозеки чыгармалардын башка түрлөрүнө алдына койгон идеясы менен да үндөшүп, тутумдашып турат. Эл элдик оозеки чыгарманын баардык түрлөрүндө өзүлөрүн эзип жаткан бай, манаптарга, эшен, калпаларга, сүткорлорго, ууру-кесептерге каршы айтылган ойлорун ар түрдүү формада ишке ашырган. Мисалы, эпостук чыгармаларда бир чоң окуяны сүрөттөө менен мыкаачы кандардын, алдамчы молдолордун бетин ачкан. Тамсилде ала көөдөн арстандын, куу түлкүнүн, мыкаачы карышкырдын, сопу мышыктын образдары менен эл жегичтерди көрсөткөн.

Макал, лакаптарда элестүү салыштыруулар нукура чындык сатиралуу келеке менен айтылган.

«Бай союуга козу таппай, жардынын жалгыз улагын сураптыр», «Тентек молдо — телмирген өгүз», «Бай караган ачкадан өлөт, күн караган суукка тоңот», «Бий экөө болсо, доо төртөө болот» — деп ачык эле шылдыңдашкан. Ал эми эзүүчү таптар элдин идеалына каршы диндик жоболорду жалган жомокторду, «бейиш» жөнүндөгү «лирикаларын» тартуу кылышкан. Ошентип, коомдогу жашоо шарттарынын өзгөчөлүгүнө

жараша элдешпес эки адабият, эки маданият келип чыккан. Бул жогорудагы айтылгандардан биз мындай деген корутундуга келе алабыз:

а) Элдик оозеки адабияттын пайда болушун анын ичиндеги макал, лакаптар — ошол адабиятты жаратуучу элдин турмушуна тикеден-тике көз каранды болуп турат. Ошондуктан коомдук эстин башка формалары сыяктуу макал, лакаптар тигил же бул таптын кызыгын сактап кызмат кылат.

б) Макал, лакаптардын идеялык багытын, форма бөтөнчөлүктөрүнө көз жүгүрткөндө өзүлөрүнүн мүнөзү жагынан бири-бирине коошпой турган эки карама-каршы идеядагы — эзүүчүлөрдүн жана эзилүүчүлөрдүн макал, лакаптары бар экени ачылат.

в) Элдик макал, лакаптардын ичинде эзүүчүлөргө каршы тике ачык айтылгандары жаңа каймана, кыйыр мааниде айтылгандары жолугат. Дал ушул кыйыр мааниде айтылгандардын эзүүчү таптар өз идеясын ишке ашырууга пайдаланууга аракет кылышат. Бирок аларды эзүүчү таптардын чыгарганы катары кароого болбойт.

г) Элдик макал, лакаптарды эзүүчү таптардын өкүлдөрүнүн колдоно коюшуна макал, лакаптардын форма бөтөнчөлүктөрү, көп функциялдуулугу шарт түзгөн. Айрым элдик макалдардын аяккы мүчөсүн өзгөртүү менен өз оюн ишке ашырышкан. Мисалы, «Бай караган ачкадан өлөт, күн караган суукка тоңот» — деген элдик макалды эзүүчүлөр — «Бай караган ачкадан өлбөйт, күн караган суукка тоңбойт» — деп карама-каршы мааниде өзгөртүп колдонушкан.

Макал, лакаптар коомдогу таптардын күрөшүн көрсөтүп тургандыктан сөзсүз коомдун базисине кызмат кылуучу надстройкалык мүнөзгө ээ. Бирок өзүнчө спецификалык өзгөчөлүктөрү да бар. Биз бул жерде таптык коомдогу оозеки чыгарманын ролу жөнүндө сөз кылып жатканыбызды унутпообуз керек.

Ал эми көркөм адабияттын надстройкалык мүнөзү жөнүндө козгогон илимий монографияларда көбүнчө, адабияттын таптык мүнөзү менен надстройканын таптык мүнөзү параллел менен коюлат да адабияттагы эки карама-каршы таптын кызыгын көздөгөн идеяларды «элдештирип» бир формациянын надстройкасына баш ийдирип көрсөтөт. Биздин оюбуз боюнча макал, лакаптарда таптык күрөштөрдүн жүрүшүн надстройканын таптык мүнөзү менен абсолюттук түрдө аналогия катары кароого болбойт.

Себеби: а) марксизм-ленинизм классиктери ошол коомдун базиси жана ага ылайык келүүчү надстройкасы жөнүндө сөз козгогондо ажырагыс бирдикте карайт.

Надстройка базистен туулушу менен аны жоготуу үчүн күрөшпөстөн, бардык жактан жамдап, ага тоскоолдук кылуучу идеяларды талкалап, базисти чындоо үчүн кызмат кылат.

Ал эми оозеки көркөм чыгармаларда таптык коомдо эки түрдүү: ошол коомдук үстөмдүк кылуучу табынын оюн көрсөтүүчү жана ага каршы келүүчү эзилүүчү таптын мүдөөсүн көрсөткөн идея орун алган. Эзилүүчү таптын оюн, мүдөөсүн көрсөткөн чыгармалар ал коомдун базисине кызмат кылбайт, тескерисинче каршылык көрсөтөт. Демек, анын надстройкасына жатпайт.

б) Бир формацияда канча тап жашабасын бир базис жана ага ылайык келүүчү бир гана надстройка болот, ал надстройка эки таптын тең мүдөөсүн көздөп кызмат кылбастан, үстөмдүк кылуучу таптын гана кызыгын сактайт. Ал эми таптык коомдо көркөм адабиятта үстөмдүк кылуучу буржуазиялык маданият менен бирге «элемент» түрүндө болсо да эмгекчи элдин өз маданияты, адабияты жашап турат.

МАКАЛ, ЛАКАПТАРДЫ КЛАССИФИКАЦИЯЛОО ПРИНЦИБИ ЖАНА КӨРКӨМДҮК ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ

Макал, лакапты классификациялоонун ролу
жана мааниси

Классификациялоо принциби табияттаанууда, коомдук илимдерде жана философияда кандай актуалдуу маселе болсо, паремиологияда да ошондой негизги роль ойной алат. Анткени, коомдо ар кандай көрүнүштөр аз алдынча бири-биринен ажыраган катары жашап турбастан, биринчисине экинчиси шартташып эң тыгыз бирдикте жашап турат да, алардын чечилиши, орду, анализделиши, синтезделиши теория үчүн гана керек болбостон, адам коомундагы практикалык иштерге багындырылат.

Демек, коомдо болгон фактыларды чогултуп коюу менен алардан белгилүү корутундуга келүүдөн коркуу ар кандай илимдеги классификациядан чегинүү, тактап айтканда, «илим илим үчүн», «теория теория үчүн» дегенди жактоо болот.

Классификациялоо проблемасы фольклористикада мурдатан бери эле келе жаткан негизи талаш маселелерден болуп эсептелет. Себеби, марксисттик-материалисттик окуу үстөмдүк кылганга чейин жаратылышты түшүнүү жана ага баа берүү натурфилософиялык же ага карама-каршы позитивисттик көз карашта болгон. Ошондуктан классификациялоо принциби көбүнчө субъектүү түрдө коюлуп, формалдуу чечилген.

Фридрих Энгельс «Диалектика природы» деген эмгегинде тарыхта биринчи жолу классификациялоонун принциби жөнүндө классикалык аныктама берди.

«Классификация наук,— деп көрсөтөт ал,— из которых каждая анализирует отдельную форму движения или ряд связанных между собою и переходящих друг в друга форм движения, является вместе с тем классификацией, расположением, согласно внутренне присущей им последовательности, самих этих форм движения, и в этом именно заключается ее значение»¹.

¹ Ф. Энгельс. «Диалектика природы», Госполитиздат, 1950, стр. 198.

Ф. Энгельстин классификация жөнүндөгү пикири тикедентике ар кандай субъектизмге, формализмге, ар кандай кыймылдын формаларын текшерүүнү адам өзүнчө тандап албастан, ошол нерсенин ички жана тышкы негизги касиеттеринин негизинен чыгууну — объективдүү түрдө чечүүгө жол көрсөтөт.

«Переходы должны совершаться сами собою,— дейт ал андан ары,— должны быть естественным. Подобно тому как одна форма движения развивается из другой, так и отражения этих форм, различные науки, должны с необходимостью вытекать одна из другой»¹.

Ф. Энгельс табияттаануу илимин текшерип келип механикалык, физикалык, химиялык, биологиялык кыймылдардын өзүнчө айрым пайда болбостон, биринчисинен экинчиси, экинчисинен үчүнчүсү пайда боло турганын, аларда ич ара туташ байланыш бар экендигин байкаган. Ал эми коомдук жаңа философиялык илимдер жөнүндө өз ич ара шартташкан байланыш бар экенин айтууга болот. Коомдук эстин формаларынын ортосунда ар дайым тыгыз бирдик болот: бир жагы надстройканы саясы жана юридикалык жактан жамдаса, экинчи жагы идеологиялык жактан жамдап турат.

Коомдук эстин формаларынан болгон макал, лакаптарды классификациялоодо түрдүү пикирлер: алфавит боюнча, темасына карата, этика же психологиялык мүнөзүнө карата бөлүү керек деген субъективдүү рубрикалар айтылып, макал, лакаптардын жыйнагын ушул принциптер боюнча жайгаштырып келишкен. Макал, лакаптарды алфавит боюнча жайгаштыруу — ар кандай системалуулукка, так ой корутундусуна келүүгө каршы чыгуу, илимдеги объективдүү классификациялоонун ролун тангандык болот.

Көрүнүктүү энциклопедист, паремиолог. В. Даль. 1860—жылдарда эле немецтердин жана француздардын алфавит боюнча түзүлгөн макал, лакабын окуп көрүп: «Обычно сборники эти издаются в азбучном порядке, по начальной букве пословицы. Это способ самый отчаянный, придуманный потому, что не за что более ухватиться»² — деп көрсөтөт да: мындай жыйнакты окуп чыгуу мүмкүн эмес, чачкындуу, ар тарапка негизделген ой корутундуларынан адам тажап кете турганын, баарыдан мурун ошол элдин нравалык, духтук турмушу, дүйнөгө болгон көз караштары жөнүндө белгилүү бир тыянакка, жыйынтыкка келүүгө болбой турганын эскерет.

Жакында эле, тактап айтканда, 1954-жылы жарыкка чык-

¹ Ф. Энгельс. «Диалектика природы», Госполитиздат, 1950, стр. 199.

² В. Даль, «Пословицы русского народа», М., 1957, стр. 26.

кан «Български пословици» деген жыйнак»¹ буга ачык далил боло алат. Бул жыйнакка кирген макал, лакаптар «чогултулган факты» болуп, иштелбеген чийки материалдардын үлгүлүү көрүнүшү болуп калган.

В. Даль макал, лакапты классификациялоодо мындай деген пикирди айтат: «Расположение пословиц по смыслу их, по значению внутреннему, переносному, как притча, кажется, самое верное и толковое»².

Бирок, В. Дальдын мындай көз карашы практикада ишке ашпай калган. Себеби, макал, лакаптын социалдык белгилерин эске албастан, андагы тап күрөшүнүн ачык көрүнүшүн субъективдүү рубрикалар менен чечип, карама-каршы таптын макал, лакаптагы идеологиялык күрөшүнүн жүрүшүн ачык көрсөтө алган эмес. Ал кезектеги тарыхый шарттын тааалдыгы, таптардын күрөшү жөнүндөгү марксисттик-материалисттик окуунун турмушка аша электиги В. Даль үчүн жалпы эле адамдардын турмушу жөнүндө маалымат берүүгө ылайыктуу жайгаштыруусуна алып келген.

Мисалы, ал макал, лакаптарды мындай темаларга систематизациялаган: «бог, болезнь, будущее, беда, бедность, вельможа, вина, война, воля, вера, гадания, год, гость, государство. Макал, лакапты мындай жайгаштыруу ошол элдин социалдык турмушу жөнүндө жана карама-каршы эки таптын күрөшүнүн картинасын көрүүгө тоскоолдук кылат. да, макал, лакаптын тике маанисине гана көңүл буруп, кыйыр маанисин унутуп коюуга алып барат. Мисалы, биз алма жөнүндө тема коюп ага: «Алма сабагынан алыс түшпөйт», «Шак мөмөлөгөн сайын нийилет» — деген мисалды кийрип алманын мааниси, шарты жөнүндө айтылды деп корутунду чыгарсак, терең жаңылган болор элек. Турмушта ар кандай нерсенин бир гана касиети, бир гана жагы болбойт, ошондуктан ал нерсени классификациялаганда анын түрдүү жагынан карап негизги чечүүчү кааиетин эске алабыз.

Чынында жогорку көрсөтүлгөн макалда алма жөнүндө түшүнүк берилет, бирок адам коомунда колдонуу шартына жараша түрдүү мааниге өтүп, негизинен биринчи макал, «Алма сабагынан алыс түшпөйт» деген ойду тике бекитип гана тим болбостон, каймана иретинде «байдын баласы бай, кедейдин баласы кедей», «жакшыдан жакшы, жамандан жаман туулат» деген тукум куучулук идеясын бекитип турат. Ошондуктан, мындай макалдарды социалдык белгисине карата,

¹ Събрани от Петко Р. Славейкова, под ред. проф. М. Арнаурова, «Български пословици», София, 1954.

² В. Д а л ь. «Пословицы русского народа», М., 1957, стр. 28.

негизги маанисин эске алып, классификацияланганда таптардын күрөшүн көрсөтүүчү макал, лакаптардын тобуна кошуу максатка туура келет.

Экинчи макал «Шак мөмөлөгөн сайын ийилет» деген алма жөнүндө айтылбастан, коомдогу моралга карата б. а. адамдын даражасы көтөрүлгөн сайын көтөрүлүп, менменсинип кетпестен, басмырт болууга үндөйт. Демек, мындай макалдарды дидактикалык минөздөгү макал, лакаптардын тобуна жайгаштыруу негиздүү.

И. И. Иллюстров¹ макал, лакаптарды классификациялоодо коомдогу укук, бийлик, үй-бүлөлүк, мамлекеттик иш жөнүндө рубрикалап, алардын негизги маанисин юридикалык жактан чечет. Макал, лакаптарды мындай систематизациялаштыруунун алфавит боюнча же тематика боюнча рубрикаланганга караганда бир кадам алдыда экендигин танууга болбойт. Анткени, мында ошол элдин саясы абалы жөнүндө негиздүү ой корутундусуна келүүгө болот.

Бирок, макал, лакапты мындай системалыштыруу алардын таптын куралы экендигин толук түшүнбөгөндүгүн көрсөтүп, духтук, материалдык турмушун ачууга толук мүмкүнчүлүк бербейт. Булардан башка алфавит-тематикалык, алфавит — предметтик, тематикалык, этнографиялык принцип боюнча классификациялоону жолуктурабыз. Саналган принциптердин ичинен тематикалык жактан классификациялоо бир канча такталган, илимий классификация болуп саналат. Ошондой болсо да идеялык-тематикалык классификацияга караганда бир кадам артта экенин айтуу керек. Кийинки мезгилде советтик паремиилогдордун ортосунда макал, лакаптарды классификациялоонун эки-үч түрү айтылып жүрөт. В. Чичеров, В. Адрианова-Перетц, К. Самородов, В. Анихин жана башкалар тематикалык принципти жактап жүрүшөт. Экинчи бирөөлөр тематикалык-жанрдык принципти туура табышат, Татар элинин макал, лакаптарын изилдеген Р. И. Музафаровдун пикирине караганда советтик паремиилогиядагы негизги кемчилик макал, лакаптарды жанр боюнча бөлүп түрүп, тематикалык принцип менен классификациялабагандыкта турат². Дегеле, макал, лакапты классификациялоо зарылчылыгы барбы? Болсо кандай негиздерге таянууга болот?..

Биз адегенде дал ушул суроолорду чечүүбүз керек. Р. И. Музафаровдун пикири боюнча макал, лакаптар өзүнчө жанрдык касиеттерге ээ, форма жана мазмун жагынан кескин

¹ И. И. Иллюстров. «Жизнь русского народа в его пословицах и поговорках», изд. 3, 1915.

² Р. И. Музафаров, «Татарские народные пословицы», Издательство Казанского Университета, 1959 г. стр. 6.

айырмаланган чыгармалардан. Ал түгүл лакаптардан элдин дүйнөгө карата көз карашын көрүүгө болбойт¹. Мындай аныктама өтө эле аша чабуу экенин элдик оозеки чыгармага анча-мынча таанышы бар адамга белгилүү болуп турат. Элдин дүйнөгө көз карашын көрсөтпөгөн элдик оозеки чыгармалардын түрлөрү жок. Элдик оозеки чыгармалардын кайсы гана түрүн албагын тиги-бул деңгээлде ошол элдин тарыхын, турмушун, дүйнөгө көз карашын, үрп-адатын көрсөтүп турат. Ырас, алар ар түрдүү формада, ар түрдүү мазмунда болушат. Элдин көз карашын, идеясын көрсөтпөгөн чыгармалардын жашашы мүмкүн эмес. Коомдогу элдик көркөм чыгарманын өмүр сүрүшү белгилүү бир идеяны көрсөтүүгө арналган. Бирок мындай элдин дүйнөгө көз карашын көрсөткөн чыгармаларды милдеттүү түрдө бир жанрга кийрүү керек деген идея келип чыкпайт. Элдик оозеки чыгармаларды жанрга бөлүштүрүүдө алардын форма бөтөнчөлүктөрүнө мазмундук өзгөчөлүктөрүнө, көлөмүнө, берүү ыктарына карата карайт. Кайсы гана элдин макал, лакабын албагын форма жана мазмун тараптан бири-бирине өтө жакын келишет. Ал түгүл макал менен лакапты айырбаштап түшүнүүнү бардык жерден жолуктурууга болот. Бул болсо макал, лакаптар мазмун жана форма жагынан өтө окшош дегендикти көрсөтөт. Орус элинде айрым учурларда макал менен лакаптын айырмасы бир эле сөздү кошуп же алып коюудан көрүнөт.

Мисалы: «Чужими руками жар загребать» — лакап, «чужими руками жар загребать легко» — макал. Кыргыз элинде мындай бир сөздү кошуу же алып коюу менен түзүлгөн макал, лакапты табуу кыйын. Ошондой болсо да мазмун, форма жагынан өтө эле окшош экени көрүнүп турат.

Макал, лакаптардын бири-биринен айрымалап туруучу айрым бөтөнчөлүктөр бар, ошого карап бирин макал, экинчисин лакап деп атай алабыз. Бирок булар бири-биринен өтө эле айырмаланып туруучу, өзүнчө жанрлоону зарыл кыла турган чыгармалардан эмес. Булар бар болгону бир жанрдын эки түрү. Дидактикалык чыгармалардын ичинде үгүт-насият ырлары менен терме ырлары кандай өзгөчөлүктөр менен бири-биринен айрымаланып турса, макал, лакаптар деле ошондой өзгөчөлүктөргө ээ. Адабият теориясында үгүт-насият, терме ырлар өзүнчө жанрларга бөлүнбөстөн, бир эле жанрдын түрлөрүнө жатат. Демек макал, лакаптарды жанрдык жактан бөлүү керек деген ой-қорутунду туура болбой чыгат. Бизге белгилүү классификациялоонун белгилүү эрежеси ошол нерсенин негизги, жалпы окшоштугуна карата жыйнаштыруу

¹ Р. И. Музафаров «Татарские народные пословицы», Издательство Казанского Университета, 1959 г. стр. 6.

жана аларды чогуу алганда жалпы, тыянактуу, ой корутундусуна келүү болуп саналат. Ал эми бир элдин макал, лакабын классификациялоодо изилдөөчүнүн башкы милдети — ошол элдин макал, лакабынын тике жана кыйыр (каймана) маанисин эске алып, алардын негизги идеялык багытын ачууда турат.

Кыргыз элинин макал, лакабы биз жогоруда көрсөтүп өткөндөй 1922-жылдардан баштап гана жыйнала башталды. Ошондуктан, жалпы элдин миң жылдар өркүндөп, байып келген казынасы негизинен жыйналып бүттү деп айтууга болбойт. Демек, бардык макал, лакап анализденип жана синтездештирилип белгилүү бир классификацияга келди деп корутунду чыгаруу мүмкүн эмес. Кыргыз элинин макал, лакабын биринчи жыйноочулардан болгон жана жыйнаган макал, лакабын белгилүү классификацияга салууга аракет кылган К. Мифтахов болуп саналат. Ал өзүнүн жыйнагында¹ макала, лакаптын тике маанисин гана эске алып жана башкы маселе катары алардын чыккан булагынын белгисин карап, субъективдүү рубрикалар боюнча жайгаштырган. Мисалы, темалары: Улуу жаратылыш: күн, ай, жер, тоо, суу, булут, жаан, кар; жаныбарлар, үй, айбаны, жылкы, уй, төө, эшек, ит ж. б. Майда жаныбарлар: балык, чычкан, тоок, жылан, кумурска ж. б. жөнүндө.

Мындай классификация ошол элдин бир нерсеге: жаратылышка, кубулушка, дүйнөгө, таптык карама-каршылык, кызыкчылык ж. б. жөнүндө баш аламан түшүнүк берет да, түшүнүктү коомдук мамилелерден четке түртөт.

Мисалы, К. Мифтахов Күн жөнүндө: «Күн кызарып чыкса, айлынды жоо чапкандай күйүн, күн кызарып батса, аялын эркек тапкандай сүйүн».

«Кар» жөнүндө:

«Калбон тапса кар күйөт»,

«Суу» жөнүндө:

«Суунуку сууга, сайдыкы сайга».

«Суу башынан тунат».

Үй айбандары жөнүндө келтирген бир канча макал, лакабын мисалга келтиребиз.

1. Киши сүйлөшкөнчө,
Жылкы кишнешкенче
2. Жылан чакпай,
Жылкы теппей.
3. Сапарбайдын сан жылкысы көрүнбөй,
Кулансарыктын кула байталы көрүнөт.
4. Ат оонаган жерде түк калат.

¹ Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын коомдук илимдер бөлүмүнүн кол жазма фондусу, инв. № 433. 1927-жыл.

5. Ат мүдүрүлбөй жер тааныбайт,
Азамат мүдүрүлбөй эл тааныбайт.
6. Жалы барда чамынган, жаман аттын белгиси,
Жаны барда жалынган, жаман эрдин белгиси ж. б.

Бул көрсөтүлгөн мисалдар сыяктуу көрүнүш жалпы К. Мифтаховдун классификациясынын өзөгүн түзөт. Жогорку мисалдарда көрсөтүлгөндөй темасына карата келтирилген макал, лакаптар мазмун боюнча жооп бере алабы, талдап көрөлү.

«Күн кызарып чыкса, айлынды жоо чапкандай күйүн,
Күн кызарып батса, аялың эркек тапкандай сүйүн» —

— бул макалдын негизги мааниси, идеялык багыты күн жөнүндө болбостон, негизги идеяны ачууга күндүн ар түрдүү: кызарып батышын турмуштук байкоолорунан, стихиялык түрдө эртеңки күндүн («день») темасы «солнце» деген мааниде ачык же бүркөк болушуна себеп катары гана көрсөтүп, элдин табигаттын кубулуштарына карата ой-пикирин каймана мааниде ачат.

«Калоон тапса кар күйөт» — деген макал кыйыр мааниде мазмунга ээ. Тике маанисинде эч кандай корутундусун бербейт. Бул макал аркылуу эбин тапса бардык нерсени иштөөгө болот деген элдин сонун чеберчиликке үндөгөн оюн көрсөтөт.

Суу жөнүндө келтирген макал, лакаптар жөнүндө эле ушундай пикирлерди айтууга болот.

Демек, ошол макалда же лакапта негизинен зат атооч сөздөрдү тема деп карап, ал макал, лакаптын социалдык белгисине карата идеялык багытын айтпастан субъективдүү түрдө рубрикалоо табигый классификация болбойт.

Эл көп убактарда ач көздүктү, сарандыкты, эрдикке үндөөнү каймана мааниде, тамсилдештирип, кооз, так сүйлөмдөр менен жеткире ачып коюшкан: «Сапарбайдын сан жылкысы көрүнбөй, Кулансарыктын кула байталы көрүнөт» — деп эл жегич бийлердин, манаптардын, байдын сансыз малына тийбестен, кедейлердин жалгыз атын жыгып алганын сатиралык түрдө көрсөткөн.

«Жалы барда чамынган жаман аттын белгиси, жаны барда жалынган жаман эрдин белгиси» — бул параллель менен коюлган макалдагы эки түрдүү окшош идеяны «жаман аттын белгиси» менен «жаман эрдин белгиси» жөнүндө көрсөткөн себебине карап, жылкы жөнүндө, эр жөнүндө деп кароо туура келеби? Албетте жок.

Параллель менен коюлган макалдардагы эки түрдүү идея эч убакта (аллегориялык мааниде айтылса) бири-бирин жокко чыгарбай, тескерисинче бирин экинчиси толуктап турат.

Мисалы, биз жогоруда көрсөткөн макалдын экинчи сабында «жаман эрдин белгиси» жөнүндө айтканда аны сөзсүз жаман атка (биринчи сабында айтылат) салыштыруу бар. Бул оюбузду толукташ үчүн экинчи бир макалды мисалга келтиребиз.

«Аргымак аттын куйругу бирде жибек, бирде кыл,
Азаматтын жакшысы, бирде мырза, бирде кул».

Бул макалды аргымакты бекеринен азаматка параллель келтирбестен, айрыкча атты жогору баалаган кыргыз эли жакшы азаматтын ролун аргымактын образына салыштырып көрсөткөн. Мындай макалдарды классификациялоодо макалдардагы айбандардын көбүнчө тамсилдик мааниде турганын эске алып, адам коомундагы кандай мамилелерди, көрүнүштөрдү, сапаттарды көрсөтүп, ачып жаткан идеялык багытын таап, объективдүү түрдө алардын ички, негизги касиеттеринен келип чыгуу керек. К. Мифтахов мындай макалдарды жылкы жөнүндөгү макал, лакаптардын тобуна кошуп койгон. Эгерде тереңирээк караса өзүнүн классификациясын белгилүү даражада жеткире баалабоо да бар. Анткени параллель менен келтирилген макалдарда жылкы жөнүндө гана айтылбастан азамат жөнүндө да айтылат. Демек, чыккан булагына карата классификациялоону жактаса, «жылкы жана азамат жөнүндө» деп койгон болор эле. Макал, лакаптын тарыхый-социалдык мааниси жаратылыштын адамга болгон мамилесин көрсөтпөстөн, адамдын жаратылышка болгон мамилесин көрсөтүп, алардын турмуштагы ордуна, ролуна баа берип, ошону менен бирге таптардын карама-каршылыктарын ачып, идеологиялык курал катары колдонулганында турат. Ошондуктан макал, лакапты классификациялоодо башкы маселе катары анын этикалык же психологиялык жагын же тышкы, композициялык түзүлүш жагына карабастан, ички перифрактикалык мазмунун эске тутуу объективдүү рубрика болуп эсептелет. Макал, лакапты тематикалык принцип боюнча жайгаштыруу кыргыз адабиятында кийинки мезгилге чейин үстөмдүк кылып келген. Буга Д. Ашубаев менен Н. С. Чекменев¹, Н. С. Чекменев², Б. Керимжанова³ түзгөн жыйнактар толук далил болот. Макал, лакаптарды тематикалык принцип боюнча классификациялоо коомдо жашап турган карама-каршы таптардын идеяларын белгилүү бир системада аралаштыруу болуп эсеп-

¹ Д. Ашубаев и Н. Чекменев, «Пословицы киргизского народа», инв. номер 504, фонд. АН Кирг. ССР.

² Н. Чекменев, «Пословицы и поговорки киргизского народа», инв. номер 489, фонд. АН Кирг. ССР.

³ Б. Керимжанова. «Кыргыздын макал менен лакаптары» 1948

телет. Анткени, бир эле темага кандай болбосун эки түрдүү карама-каршы көз караштагы ой-пикирди кийрүүгө туура келет. Мисалы, аялдар жөнүндө айтылган макал, лакаптарды аялдардын ролуна туура баа берген эмгекчи элдин: «Аял жакшы, эр жакшы», «Алганың жакшы болсо, жакан агарар, алганың жаман болсо сакалың агарар»; «Биринчи байлык ден соолук, экинчи байлык ак жоолук», «Жакшы катын жарым ырыс» ж. б. деген макал, лакаптары менен, эзүүчүлөрдүн аялдар жөнүндөгү диндик-схоластикага негиздеген кемсинтүүсү: «Аялдын чачы узун, акылы кыска», «Катын өлсө камчы сап, кайра төшөк жаңырат», «Алган катын, аткан ок кайда калбайт», «Кырк катындын акылы бир тоокчо жок, тоокто акыл болсо жээр беле бок» деген макал, лакаптары бирге жайгаштырууга мажбур болот. Ал эми эмгекчи эл менен эзүүчү таптардын ой-пикири, идеясы жалаң гана аялдар жөнүндө карама-каршы, антогонисттик көз карашта болбостон, турмуштун түрдүү тармагы боюнча, бири-биринен айрымаланып турат.

Демек, тематикалык принцип боюнча макал, лакаптарды классификациялоо да, эки маданиятты: демократтык жана буржуазиялык маданиятты бир рамкага зордук менен кошууга аргасыз болот. Бул жагынан алганда тематикалык принцип «элдештирүүчүлүк» ролду да аткарып калат. Макал, лакаптарды тематикалык принцип боюнча классификациялоону академик М. Ю. Соколов кескин түрдө туура эмес жол экенин көрсөткөн¹.

Кыргыз элинин макал, лакаптарын биринчи изилдеген жана белгилүү бир классификацияны сунуш кылган Коновалов болуп эсептелет. Коноваловдун пикири боюнча макал, лакапты классификациялоодон мурда алардын идеялык багытын ачуу зарыл. Ал үчүн макал, лакаптардын каймана жана тике мааниге бөлүнүшүн негиз кылып алат. Ошондуктан макал, лакапты классификациялоодо эки разделге бөлөт да, дал ошол боюнча жайгаштырууну туура табат. Буларга кошумча тике жана кыйыр маанидеги макал, лакаптарды өзүнчө раздел кылып кийрүүнү сунуш кылат². Биздин оюбуз боюнча К. Коновалов биринчи иретте макал, лакаптардын идеялык багытын ачуу керек деп маселени туура койгон. Бирок классификациялоо принцибинде туура эмес көз караштарды кетирген. Бул каталар мына мында турат: биринчиден, изилдөөчү идеялык принципти жетекчиликке алуу менен темати-

¹ М. Ю. Соколов, «Русский фольклор», М., 1941, стр. 208.

² Ф. К. Коновалов, «Киргизские пословицы и поговорки», Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын коомдук илимдер бөлүмүнүн кол жазма фондусу. Инв. № 798.

калык принципке бүтүндөй каршы чыккан. Советтик паремнологияда идеялык принциптин артыкчылыгы белгиленгенде, тематикалык принциптен бөлөк караган эмес. Анткени, макал, лакапты идеялык-тематикалык принцип менен жайгаштырганда гана ошол элдин турмушу көз карашы жөнүндө белгилүү жыйынтык чыгарууга мүмкүн.

Экинчиден, кайсы гана макал, лакапты албагын контексте карата түрдүү мааниге кыйыр жана тике мааниге өтүп кетет.

Үчүнчүдөн, макал, лакаптарды тике жана кыйыр маанисине карата жайгаштыруунун өзү эле идеялык принципке каршы чыгуу болуп саналат. Себеби, макал, лакаптардын идеялык маанисин изилдегенде таптык багыты биринчи орунга коюлат. Ал эми каймана мааниде айтылган макал, лакаптар бир таптыкы, тике маанидегилер экинчи таптыкы деген корутундуну чыгарууга болбойт да. Демек, каймана мааниде айтылган макал, лакаптарда эзүүчү жана эзилүүчү таптын идеясын көрсөткөндөрүн табууга болот. Ушундай эле тике маанидегилерин айтууга мүмкүн эмеспи. Андай болсо макал, лакаптарды жана кыйыр-каймана маанисине карата классификациялоодо милдеттүү түрдө ар бир разделге идеялык карама-каршылыктагы макал, лакаптарды жайгаштырууга туура келет. Мындай классификациялоонун тематикалык классификациядан айырмасы жок. Кайта бүтүндөй бир элдин турмушунан пайда болгон макал, лакаптарды эки бөлүккө бөлүп коюу, турмуштун ар түрдүү тармагы боюнча так корутунду чыгаруудан алагды кылат. Ошондуктан бирден-бир туура классификациялоо идеялык-тематикалык принцип болуп саналат.

Советтик кыргыз адабиятында макал, лакаптын биринчи чыккан жыйнагын¹ классификациялоодо Бүбүй Керимжанова тематикалык принципти колдонгон. Макал, лакаптарды тематикалык принцип менен классификациялоо алфавиттик классификациядан бир кадам алдыда болсо да ошол элдин макал, лакабында орун алган идеологиялык күрөштү түшүнүүгө анча мүмкүнчүлүктөрдү түзө бербейт. Анткени түзүүчү бир темага идеологиялык жактан карама каршы келген макал, лакапты жайгаштырууга аргасыз болот.

Чынында эле кыргыз элинин миң жылдардан берки басып өткөн тарыхын туура көрсөтүш үчүн, теңсиз замандын оркойгон издерин ачып көрсөтүүгө эки таптын: эзилүүчү менен эзүүчүнүн маданиятынын байлыгын, негизги идеялык багытын

¹ Түзгөн Б. Керимжанова. «Кыргыздын макал менен лакаптары», 1948 ж. Кыргызмамбас.

ачууда тематикалык принцип күчсүздүк кылат жана туура эмес жол болуп эсептелет. Макал, лакапты классификациялоодо алардын социалдык-тарыхый маанисин биринчи орунга коюп, негизги идеясына карата жыйнаштырууну айрым изилдөөчүлөр туура коюп жүрүшөт¹. Биз мындай принципке толугу менен кошулабыз.

Кыргыз элинин макал, лакаптарынын экинчи жыйнагында² бул классификациялык принципти Б. Керимжанова туура кабыл алган. Бул жыйнакты, түзүүчү өзү айткандай, «мурунку жыйнагынын негизинен такталып», бир канча жүздөгөн макал, лакаптар кошулуп, тактап айтканда, биринчи жыйнагында 800 дөй макал, лакап болсо, мында 1573 макал, лакапты окуучуларга тартуу кылды.

Биз бул жыйнактын сапаты жөнүндө ыраттуу пикир айтпастан, козголуп жаткан маселеге байланыштуу—классификация маселеси кандай коюлду дал ошого гана токтолобуз.

Ырас макал, лакапты идеологиялык-тематикалык принцип менен классификациялоодо бир канча кыйынчылыктар болот. Ал болсо макал, лакаптын спецификасына байланыштуу, тактап айтканда, бир эле макалдын контекстке карата бир канча функциялдуу болуп өзгөрүшү жана адамдардагы ойлоо формаларынын бирдейлиги аркасында бир эле макалды эки башка материалдык негизде турган таптын өкүлдөрү өз кызыкчылыгына багындырып колдонууга боло тургандыгында көрүнсө, кээ бир учурда бир эле макалда байдын да, кедейдин да шартын мүнөздөп көрсөткөн учуру кездешет.

Мисалы:

- «Бай барынча, жок алынча»,
- «Байдан май чыкса, кедейдин туз чыгат».
- «Бай мактанса табылат, жок мактанса чабылат».
- «Азуулууга бар заман, бечарага зар заман».
- «Бирөө кечерге кечүү таппай жүрсө, бирөө ичерге суу таппай жүрөт».
- «Бай тойгонуан ыктытат,
- Кедей ачкасынан ыктытат».

Бул макал, лакаптарда бай менен кедейдин турмуш, шарты реалисттик түрдө кыска, так сүрөттөлүп көрсөтүлгөн. Мындай макал, лакаптарды Б. Керимжанова «Тап көз карашындагы макал, лакаптар» деген бөлүмүнүн «Байлар жана кедейлер» деген темасына жайгаштырган³.

¹Идрис Ибрагимов. «Азербайжанские пословицы и поговорки». Баку, 1949.

²«Кыргыз элинин макал жана лакаптары» Кыргызмамбас, 1955 ж. түзгөн Б. Керимжанова.

³«Кыргыз элинин макал жана лакаптары» Кыргызмамбас, 1955, 11 — 12-беттер.

Б. Керимжанова макал, лакапты жалпысынан идеологиялык-тематикалык принцип менен классификациялаган, бирок бул алгачкы тажрыйба болгондуктан айрым кемчиликтердин кетиши да закондуу эле.

Биз жогоруда көрсөткөн «Байлар менен кедейлер» деген темага жайгаштырылган макал, лакаптарды идеялык багытына карап кайсы таптын казанасы катары карайбыз? Мындай макал, лакаптарда таптык көз караштар барбы? Биз бул макал, лакаптарды кылдат карап көрсөк эмгекчи-букаралардын теңсиз заманага нааразы болгону, «Азуулууга бар заман, азуусузга тар заман» деп кыжырланып «бирөө кечерге кечүү таппай жүрсө, бирөө ичерге суу таппай жүргөнүн» көрсөтөт. Эмгекчи элдин таптык көз карашы түрдүү багытта өнүгүп, теңсиз заман—зар заманды көрсөтүү менен май байда гана болгонун ашкерелешет. Мындай макал, эмгекчи элдин таптык көз карашын көрсөтүүчү бай мурастардан болот. Демек, темасына карап, «байлар жана кедейлер» жөнүндө деп гана тыянак чыгарууга болбойт. Эгерде андай болсо закондуу түрдө байлардын кедейлерге карата көз карашыбы же кедейлердин байларга карата көз карашыбы? деген экинчи суроо келип чыгат.

Макал, лакаптарды идеясына карата классификациялоодо темасы менен идеянын, мазмунунун бирдиги сөзсүз сакталат. Ал эми көрсөтүлгөн макал, лакаптын идеясына темасы жооп бербей калган.

Бул жыйнактагы классификациялоодогу экинчи кемчилик макал, лакапты бүт бойдон эмгекчи элдики катары көрсөтүп, андагы сан жагынан аз болгонуна карабастан адамкерчиликтүү адам коомунда жат болуп турган, бир ууч эл жегичтердин жат идеяларын, аялдарга аныктама катары берген вульгардык шылдыңдарын, элдик казанага кошуп жибергенинде турат. Макал, лакапты белгилүү тартип менен жайгаштырууда классификациялоонун башкы ролу элдик идеялар менен элге жат идеяларды ылгоо болуп саналат. Макал, лакапты идеологиялык принцип боюнча классификациялоо кандай гана болбосун ошол элдин бүт макал, лакаптарын эки тең бөлүккө бөлүп коюу деген эмес. Мындагы башкы маселе ар бир макалды же лакапты анализдеп чыгып, анын каймана же тике маанисинин идеялык багытын ачып, бир типтүүлөрүн синтездештирип, белгилүү тартип менен эмгекчи элдики өзүнчө, элге жат эзүүчүлөрдүкүн өзүнчө жайгаштырууда турат.

Бирок, макал, лакапты илимий жактан анализдөөдө анын идеялык багытын табуу менен гана чектелүүгө болбойт. Жаратылыштагы ар кандай предмет же ар кандай кубулуштар

сыяктуу, коомдогу бардык көрүнүштөр, анын ичинде, искусствонун бардык түрлөрүнүн өзүнүн мазмунуна жараша формасы болот. Макал, лакапты да идеялык мазмунун анын формасынан бөлүп кароого болбойт.

Марксизм-ленинизм классиктери форма менен мазмунду ажырагыс бирдикте чечет.

«Отмечая первенство содержания по отношению к форме, диалектический метод в то же время утверждает, что форма не есть нечто безразличное, пассивное по отношению к содержанию. Если без содержания нет формы, то и без формы нет содержания»¹.

Демек, макал, лакапты классификациялоодо идеялык мазмунун текшерүү менен анын экинчи жагын — формасын анализдеп чыгууга туура келет. Эгерде макал, лакаптын идеялык мазмунуна эмнени, кандай ойду, түшүнүктү көрсөткөнү жатса, анын формасына жалпы эле композициялык түзүлүшү: сөздөрүнүн айкалышы, синтаксистик категориясы, ритм, рифмага байланыштуу үндүү, үнсүз тыбыштардын орун алышы, диалектикалык көрүнүштөр, түрдүү троптор ж. б. кирет.

Макал, лакаптын мазмуну менен формасынын өсүшү ошол элдин экономикалык турмушунун тикеден-тике чындыгы болуп; ар түрдүү социалдык чөйрөсүнө карата психикалык өзгөчөлүгү да орун алат. Кыргыз элинде бир эле мазмундагы макал, лакапты географиялык шартына байланыштуу өзгөртүп түрдүү формада колдонгону байкалат. Мисалы, Ысык-Көл тарапта «Ала байтал акылың болсо көлгө тарт» деп айтылса, Чүй боорунда «Ала байтал акылың болсо сууга тарт» деп айтылат. Бул бир эле мазмундагы лакаптын формасынын өзгөрүшүнө географиялык шарты таасир этти.

Макал, лакаптар антогонисттик коомдо ошол коомдогу теңсиздикти туура чагылтып идеялык негизи таптык мүнөздө болсо, алардын формасы улуттук болуп эсептелет. Анткени, бир эле маанидеги нерсени сүйлөш үчүн ар бир улут өзүнүн турмушуна, шарт-абалына байланыштуу образдар менен, сөз айкалыштары менен көрсөтөт. Мисалы, орус элиндеги «Как-ков мастер, такова и работа» деген макалдын маанисин, кыргыз эли «Эшегине жараша чом, төөсүнө жараша ком» деп, башка формада берет. Бул болсо кыргыз элинин мал чарбасына байланыштуу көчмөндүү турмушунун негизинде пайда болгонун көрсөтөт. Ошону менен бирге бул мисалдан ар бир улут бир эле маанидеги нерсени ар түрдүү образдар, ар түрдүү сүйлөмдүк формада бергени да байкалат.

¹ «Краткий философский словарь», Госполитиздат, 1954, стр. 644.

Булардан башка орус элиндеги «Без труда не вытащишь и рыбку из пруда» деген макалдын маанисин кыргыз эли «Аракет кылбай, берекет жок» деген макал менен берет. Бул ар түрдүү формадагы макалдар бир-бирине эквивалент болсо да абсолюттук түрдө кароого болбойт. Биз мында бир эле маанини айтыш үчүн эки улут эки түрдүү формада айта турганын көрсөтмөкчүбүз. Ар бир улуттун өзүнчө боёктору боло турганы жана ал экинчи улуттун улуттук боёкторун жокко чыгарбастан кайта ага форма бере турганы белгилүү эмеспи. Кээ бир учурда эки улутта тең бир эле маанини абсолюттук эквивалент түрүндө берген учурларын жолуктуруга болот — б. а. калык түрүнө жатуучу макал, лакаптар бар. Мындай макал, лакапты биз эки түрдө: жалпы эле адам баласынын турмушунун кээ бир жактарынын окшоштугу аркасында жана ойлоо формаларынын бирдейлиги негизинде ошол улуттун өзү башка улуттукуна абсолюттук түрдө эквивалент катары чыгарышы; экинчиден, бир элден чыккан макал, лакап түрдүү маданий катнаштын негизинде экинчи улутка сөзмө-сөз которулуп кириши катары карайбыз.

Калык түрүндө кирген макал, лакаптар ошол элдин макал-лакаптарынын мазмунун жана формасын байытууга чоң негиз болот. Көп убактарда котормочулар экинчи бир элдин макал, лакабын которууда жалаң гана ошол элдин макал, лакаптарынан эквивалент табуу бирден-бир туура жол деп карап, сөзмө-сөз которууну туура эмес дешет. Сөз эки элде тең бирдей эле мааниде айтылган:

1. «Мышыкка оюн, чыкканга өлүм» —
2. Кошке — игрушка, а мышке — слезки»
1. «Темирди кызуусунда сок» —
2. «Куй железо, пока горячо».
1. «Аз болсо да, саз болсун».
2. «Лучше меньше, да лучше».
1. «Отуз өлчөп, бир кес» —
2. «Трицать (раз) примерь — один раз отрежь».
1. «Ар кимдики өзүнө, ай көрүнөт көзүнө» —
2. «Свое не мыто, да бело» ж. б.

Ушу сыяктуу орус элинде да, кыргыз элинде жалпы бирдей эле маанидеги макал, лакаптар жөнүндө болбостон, бир гана улутка мүнөздүү, мисалы, кыргыз элиндеги: «Ачка жүргөнчө айранга талкан чалып ичкен артык», «Жегениңи көп көрбөйм, аралаштырганда аз болбосо болду», «Аттан айрылсаң айрыл, ээр токумдан айрылба», «Ала койду бөлө кырккан жүнгө жарыбайт», «Тай кунанга жеткизет, кунан атка жеткизет, ат муратка жеткизет» деген ж. б. макал, лакап жөнүндө бара жатат. Мындай макал, лакапты которуудагы негизги милдет кандай болбосун маанисин жоготпостон, сөзмө-сөз

каторуу болуп саналат. Анткени, макал, лакаптар аркылуу да ошол элдин турмуш өзгөчөлүгүн түшүнүүгө болот жана так, кооз которулган макал, лакаптар экинчи элдин макал, лакаптарынын мазмун жана форма жагынан байышына чон түрткү берет. Кээ бир убакта ошол элдин турмуштук негизинде пайда болсо да социалдык шарттын өзгөрүшү менен мааниси түшүнүксүз болуп калган макал, лакаптар кезигет. Мисалы, кыргыз элинде:

1. Атам өлсө өлсүн,
Атамды көргөн өлбөсүн.
2. Бирди баксаң жокко зар.
3. Келген жеринден, кеткен жерин аруу болсун.
4. Кыз жетпеге келгенде, энесин жергеге кошот.
5. Конок аты колдо эки.
6. Ар камалга бир зобол¹

ж. б.

Макал, лакаптардын тике же кыйыр маанисин сүйлөөчүнүн шартка жараша келтирилишинен жана башка контексттеги сүйлөмдөрдүн жардамы менен гана түшүнүүгө болот.

Мындай макал, лакапты башка тилге которууда сөзсүз эквивалентин табууга же кошумча түшүнүк берүү менен гана сөзмө-сөз которууга туура келет.

Макал; лакаптарга көп убактарда каймана мааниде формасынын түзүлүшү таандык болот. Бирок буга карап формасы менен мазмунун бөлүп кароого болбойт. Ал макал же лакап кандай формада түзүлбөсүн, сөздүк аксессуарларын текшергенден кийин, негизги семантикасын табууга туура келет. Анткени, формасыз мазмун болбойт. Макал, лакаптардын формасынын түзүлүшү түрдүүчө болот. Бирок, козголуп жаткан маселе макал, лакаптын классификациялоо принциби жөнүндө гана болгондуктан, алардын көркөмдүк өзгөчөлүгүн жана эстетикалык баалуулугун өзүнчө разделде тереңирээк токтолобуз. Корутундулаганда, макал, лакаптарды классификациялоо маселесинин коюлушу закондуу түрдө ички жана тышкы зарылдыктан келип чыгат. Бирок, паремиологиядагы классификациялоо принцибин макал, лакапты жыйноочулар жана изилдөөчүлөр түрдүү мааниде коюп, түрдүүчө түшүнүп келгншен. Макал, лакаптарды классификациялоонун жолун марксизм-ленинизм методологиясы гана туура көрсөттү. Анткени, коомдо жашап турган ар кандай нерселер өзүнчө, чачкындуу жашап турбастан, бир-бирине шартташып, белгилүү закон ченемдүүлүктө жашап, белгилүү ой корутундусун берип, адам коомуна кызмат кыла турганын марксизм-лени-

¹ «Кыргыздын макал, лакаптары», түзгөн: Абдырахманов, инв. номер 219, 1954 ж. фонд. АН Кирг. ССР.

низм классиктери тарыхта биринчи жолу далилдеди. Коомдун эстик формаларынан болгон макал, лакаптар да жок жерден пайда болбостон, адам коомундагы татаал көрүнүштөрдүн, турмуштун картинасы болот.

Демек, макал, лакапты классификациялоо жалаң гана бир мүнөздүүлөрүн типтештирүү деген болбостон, ошол элдин турмушу жөнүндө белгилүү бир ой корутундусун чыгаруу болуп саналат. Ал эми антагонисттик коомдо коомдук эстин формалары таптык мүнөздө болуп, таптын кызыкчылыгын көздөп кызмат кылгандыктан, классификациядагы башкы маселе кайсы темада тургандыгы эмес, кайсы идеяда тургандыгысы негизги ролду ойнойт. Ошондуктан макал, лакаптарды тематикалык, этикалык, психологиялык мүнөзүнө карата, алфавит боюнча жайгаштырууга караганда идеясына карата системалаштыруу туура жол болуп эсептелет. Анткени, классификациялоодогу башкы маселе эки маданиятты: демократтык маданият менен буржуазиялык маданиятты «элдештирүү» болуп саналбастан, эки таптын дүйнөгө болгон көз караштары, ой-пикирлерин айрым көрсөтүүдө турат.

Макал, лакаптарды идеологиялык-тематикалык принцип боюнча классификациялоодо, алардын идеялык багытын табууда формасынан мазмунун бөлүп кароого болбойт. Турмуштагы ар кандай көрүнүштөрдүн формасыз мазмуну, мазмунсуз форма болбогон сыяктуу эле, макал, лакаптардын да формасыз мазмуну болбойт. Башка элдердики сыяктуу эле кыргыз элинин макал, лакаптары да мазмуну боюнча социалисттик, формасы боюнча улуттук болуп саналат.

Макал, лакаптардын көркөмдүк өзгөчөлүгү жана эстетикалык баалуулугу

Коомдогу ар кандай көрүнүштөрдө — формасыз мазмун, мазмунсуз форма болбойт. Мазмун — ошол нерсени негизги элементтеринин ички мааниси болсо, форма ошол эле элементтердин куралыш жолдору, ыктары, ички жана сырткы структурасы болот. Көркөм чыгармаларда чыгарманын мазмундук жагын жаңа форма бөтөнчөлүктөрүн изилдегенде шарттуу түрдө гана бөлүп алабыз. Мында бир негизги нерсе эске алынат: форма мазмунсуз, мазмун формасыз жашабаган күндө да булар бир нерсе эмес. Башкача айтканда, форма жана мазмун өздөрүнө таандык спецификалык бөтөнчөлүктөргө ээ. Ошондуктан бирин мазмун, экинчисин форма деп атайбыз. Дал ошол өздөрүнө таандык спецификалык бөтөнчөлүктөрүн ачык көрсөтүү үчүн айрым убактарда, шарттуу түрдө форма мазмундан бөлүнүп изилденет. Ошондо да мазмун ме-

нен форманын тыгыз бирдиги ар дайым сакталууга тийиш. Биз көркөм чыгарманын формасы жөнүндө сөз кылганда милдеттүү түрдө «көркөмдүк өзгөчөлүгү» деген түшүнүктү эске тутуубуз. Ал эми чыгарманын көркөмдүк өзгөчөлүгүнө болсо жалпы эле композициялык курулушу, синтаксистик категориясы, ритм, рифмага байланыштуу үндүү, үнсүз тыбыштардын орун алышы, диалектикалык көрүнүштөр, көркөм каражаттары, стилистикалык фигуралары кирет эмеспи. Бирок бул форма бөтөнчөлүктөр көркөм чыгарманын ар түрдүү жанрында ар башка орун ала турганын, ал түгүл ар бир чыгармада өзүнчө өзгөчөлүктөргө ээ боло турганын көрүүгө болот. Ошондуктан изилденип жаткан чыгарманын идеялык багытын, көркөмдүк бөтөнчөлүгүн көрсөтүүдө, ошол чыгарманын өзгөчөлүгүнө карата мамиле кылуу шарттуу.

Элдик оозеки көркөм чыгармалардын ичинде макал, лакаптар диалектикалык чыгармалардын тобуна кирет. Бирок бул топко кирүүчү санат, насыят, терме ырларына караганда макал, лакаптар белгилүү форма бөтөнчөлүктөргө ээ. Айрым окумуштуулар макал, лакаптардын ритмикалык түзүлүшүн изилдегенде ыр системаларынын законуна багындырып көрсөтүүгө аракет кылышат¹. Мындай изилдөөдө бир негизги нерсе эске алынбай калган, — кандай гана чыгарманын көркөмдүк өзгөчөлүгүн, мейли көркөм каражаттарын, мейли рифма, ритмдик түзүлүшүн, мейли композициялык бирдигин белгилөөдө ошол чыгарманын структуралык бөтөнчөлүктөрүн биринчи иретте эске алууга туура келет. Ал эми макал, лакаптардын структуралык бөтөнчөлүктөрүн теренирээк карап келсек, эки чоң топко бөлүнө турганын байкоого болот.

1. Прозалык структурага ээ болгон макал, лакаптар.

2. Поэзиялык, ыр системасына негизделген структурага ээ болгон макал, лакаптар.

Макал, лакаптардын мындай структуралык бөтөнчөлүктөргө ээ боло турганын макал, лакаптардын синтаксистик өзгөчөлүгүн изилдеген айрым окумуштуулар туура көрсөтөт². Макал, лакаптардын мындай эки башка структурага ээ болушун алардын чыккан булактарын изилдегенде ачык көрүнөт. Анткени макал, лакаптар жалаң поэзиялык чыгармалардан пайда болбостон, башка оозеки чыгармалардын түрүнөн эң элестүү айтылган жерлеринен да жаралат. Ал эми көркөм чыгармалардын башка түрлөрү ыр түрүндө жана кара сөз түрүндө да болот.

¹ Журнал «Ала-Тоо», № 7, 1959-жыл, 120-бет. «Макал жана лакаптардын ритмикалык түзүлүшүнө карата». К. Рысалдиев.

² Ата Аннануров. «Синтаксические особенности туркменских пословиц и поговорок», автореферат, Ашхабад, 1960.

Мисалы: «Эт таттуулугун койсо, мен уурулугумду коёт элем», «Апендинин коёунун сорпосундай», «Дос башка карайт, душман бутка карайт», «Берген жоомарт эмес, алган жоомарт», «Ээси теңдикке көнсө да, ууру теңдикке көнбөйт», «Мурун чыккан кулактан, кийин чыккан мүйүз озуптур», «Тамак үчүн асмандагы куш торго түшүптүр» ж. б. толгон макал, лакаптар кара сөздүн структурасында турганын, жана булар обонго негизделбестен, адамдардын сүйлөө речинен сүйлөмдүк түзүлүштөрүнө ылайык келе турганын ким түшүнбөйт. Ошондуктан айрым гана фактыларга таянуу менен экинчи жагын унутуп коюуга болбойт. Ар кандай чыгарманын спецификалык өзгөчөлүгүн көрсөтүүдө, айрым гана үзүндүлөрүнө таянбастан, жалпы, мүнөздүү жактарын бирдикте кароо негиздүү болуп саналат.

Ошентип, макал, лакаптар поэзиялык гана структурага ээ деген түшүнүк туура болбой чыгат. Биз мында макал, лакаптарда поэзиялык структура жок деп жаткан жерибиз жок. Тескерисинче, макал, лакаптагы поэзиялык структура менен кошо прозалык структурага ээ болгондору да жашап турат деп айтмакчыбыз. Демек, макал, лакаптардын көркөмдүк өзгөчөлүгү, ритмдик рифмалык түзүлүштөрүн изилдөөдө бул өзгөчөлүктөрүн эске алынышы зарыл. Макал, лакаптардын көркөмдүк өзгөчөлүгүн изилдөөдө алардын фразеологиялык айкалышуулардагы ордун жана дал ушул фразеологиялык бирдиктин составына кирген идиомалардан кандай айырмалар менен өзгөчөлөнө турганын бир аз айтып өтүүгө туура келет. Бизге белгилүү фразеологиялык бирдиктин составына кирген сөз тизмектери ар дайым туруктуу формага ээ болушат. Алар баардык адамдарга бирдей алгылыктуу жана сүйлөө речинде бирдей эле ролду аткарышат. Булардын мындай туруктуу формага өтүшүнө алардын мазмуну менен формасынын кыналып айкалышы жана турмуштагы татаал көрүнүштү кыска, так, элестүү берүүгө жөндөмдүүлүгү шарт түзгөн. Ошондуктан булар кайсы гана тилдин болбосун көркөмдүгүн, байлыгын күчөтүп эл тарабынан жогору бааланат. Бирок кээ бир тил илимин изилдөөчүлөр батыш европалык традицияга таянышып, макал, лакаптарды идиомалык бирдиктерге кошуп текшерийшет. Мындай көз карашты С. И. Абакунова өтө эле ырааттуу айтып отурат¹. Ошонун негизинде макал, лакаптарга жана идиомага таандык спецификалык өзгөчөлүктөр көздүн далдаасында калып калат. Бул спецификалык өзгөчөлүк алардын семантикалык маанисинен жана грамматикалык тү-

¹ С. И. Абакунова, «Современный русский литературный язык», 1942.

зүлүшүнөн ачык эле көрүнүп турат. Ушундай эле идиома менен макал, лакаптарды белгилүү бөтөнчөлүктөрү менен классификациялоодон качуу, фразеологиялык айкашууларды терең үйрөнүүгө тоскоолдук келтирет. Демек, булардын спецификасын белгилөө закондуу зарылдыктардан келип чыгат. Бул спецификалык бөтөнчөлүктөр кайсылар? Мында бул суроого жооп берүүдөн мурда бир нерсени эскертип өтүү зарыл. «Макал, лакаптардын айырмасы» деген разделде макал, лакаптар кандай негизги мүнөздөргө ээ боло тургандыгы жөнүндө кенири айтып өткөн элек. Ошол өзгөчөлүктөрдү идиоманын спецификасын көрсөтүүдө эске тутууга туура келет. Анткени, макалдар идиомадан кескин түрдө ажыраган менен лакаптар кээ бир касиеттери жактан макалга да, идиомага да окшоп кетет. Эгерде муну орой айтууга туура келсе, лакаптар макал менен идиоманын ортосундагы көрүнүш сыяктуу. Бирок негизги касиеттери жагынан лакаптар макалдарга оодук болгондуктан, ар дайым макалдарга кошулуп изилденип жүрөт. Ошондуктан макал, лакаптар менен идиоманын ортосундагы өзгөчөлүктөрдү көрсөтүүдө, айрым жалпылыктарды түзүп турган майда фактыларга таянбастан, бардыгын чогуу, бирдиктүү алгандагы негизги касиеттерин эске алабыз. Бул негизги касиеттер мына мында турат: макал, лакаптар идиомалык обороттордон мазмуну жана грамматикалык түзүлүшү жагынан айырмалуу. Алар булар: макал, лакаптар грамматикалык функциясы жактан сүйлөмдүк ролду аткаруу менен өз алдынча айрым мүчөлөргө ажыратууга толук мүмкүн. Макал, лакаптарга бир жана бир канча мүчөлүү түзүлүш мүнөздүү. Ал эми идиомалык обороттор лексикалык составы жактан бир бүтүн бөлүктү түзөт, аларды семантикалык жактан да, синтаксистик жактан да бөлүгө болбойт. Экинчиден, макал, лакаптардын көпчүлүгүнүн семантикалык мүнөзү дидактикалык мазмунда болот. Идиомада мындай дидактикалык мүнөз болбойт, бар болгону фактыларды образдуу түрдө баяндап турат. Үчүнчүдөн, макал, лакаптарда тике жана кыйыр түрдө болсо да айтыла турган ой толук ачылат. Идиомада айтылуучу ой контекстке карата гана толук берилиши мүмкүн. Анткени идиомаларда сүйлөмдүн мүчөлөрү ар убактарда толук болбойт. Ошондой эле сүйлөм мүчөлөрүнө ажыратууга мүмкүн эмес. Буга кошумча составдык жагынан да айырмаланышын айтууга болот. Идиомалардын мааниси көп учурларда бир эле сөз менен берилиши мүмкүн. Макал, лакаптын түзүлүшүндө мындай бир сөз менен берилген жок.

Макал, лакал менен идиоманын ортосундагы негизги өзгө-

чөлүктөр ушулар. Бул өзгөчөлүктөр төмөнкү фактылардан ачык эле көрүнүп турат.

Идиомалар:

1. Кырсык деген каш менен кабактын ортосунда. (Кырсыкка бат эле туушар болот деген мааниде).
2. Бармагын тиштеп калды. (өкүндү).
3. Эки колун мурдуна катып келди (куру келди).
4. Тизгин учу менен кетти. (Бат кетти).
5. Камырдан кыл суругандай (оңой).
6. Жылдыздуу — (жагымдуу).
7. Ачык кол — (март, берешен).
8. Мандайы жарыла күлдү (кубануу) ж. б.

Макалдар:

1. Эл менен эрегиште, эр менен жоолашпа.
2. Эл ичи — алтын бешик.
3. Жамандан жазган, иттен иймен, элинди сүй.
4. Адам аласы ичинде, кой аласы тышында.
5. Киши болор жигиттин — киши менен иши бар. Киши болбос жигиттин — киши менен неси бар.
6. Эңкейгенге эңкейгин, атаңдан калган кул эмес. Какайганга какайгын, падышанын уулу эмес.
7. Бөдөнөнүн жатагын көрүп этине таарынба.
8. Укпайт деп ушак айтпа, көрбөйт деп ууру кылба.

Лакаптар:

1. Арстан айга минем деп аягын мерт кылыптыр.
2. Бай союуга козу таппай, жардынын жалгыз улагын сураптыр.
3. Этиң түгүл табагыңды таап ал.
4. Тойгонго токтунун эти топурак татыйт.
5. Ала байтал акылын болсо сууга тарт.
6. Чубактын кунундай чубалжып.
7. Апендинин коёнунун сорпосундай.
8. Өлгөн аттын такасын издеп алты ай жер казган байча ж. б.

Бул фактылардан көрүнгөндөй мазмун жана форма жактан идиомадан макал, лакаптар айырмаланып турат. Ошондой эле макал, лакаптар да бир-биринен айырмалан турганы байкалат. Ошондуктан, макал, лакаптардын көркөмдүк өзгөчөлүгүн көрсөтүүдө мүмкүн болушунча ар бирөөнүн структуралык өзгөчөлүгүн эске тутууга аракет кылабыз.

Элдик дозеки чыгармаларды жанр боюнча классификациялаштырганда алардын жалаң мазмунуна, көлөмүнө, берүү приемдоруна гана карабастан, белгилүү даражада форма түзүлүштөрү да эске алынат. Биз жогоруда көрсөтүп өткөндөй кыргыз элинин макал; лакаптарын изилдөө иштери социалдык-тарыхый планда каралбастан, тематикалык планда каралып темир канат боюнча гана калганын, ал эми алардын

көркөмдүк түзүлүшү, форма бөтөнчөлүктөрү, эстетикалык баалуулугу жөнүндө бир дагы илимий макал жок экенин эске алсак, изилденүүчү тема ырааттуу түрдө толук чечилиши мүмкүн эмес экендиги түшүнүктүү. Теманын чечилишинин кыйындашына жалаң гана кыргыз элинде эмес, боордош элдердин жана орус элдеринин макал, лакаптарынын көркөмдүк түзүлүшүн, эстетикалык баалуулугуна арналган айрым монографиялардын жоктугу да белгилүү таасирин берет.

Макал, лакаптын көркөмдүк өзгөчөлүгүн караган айрым окуу китептеринде, көбүнчө тилдин-синтаксистик түзүлүшүнө көңүл бурулган¹. Ошондуктан, макал, лакаптын көркөмдүк өзгөчөлүгүн ачуу зор талаптарды коёт.

Биз макал, лакаптардын көркөмдүк түзүлүш жөнүндө сөз кылганда анын негизги өзгөчөлүгү болгон «склад жана мерасы» жөнүндө, тактап айтканда, алардын композициялык түзүлүшүнө токтолобуз. Ошондой эле көркөм каражаттарынын колдонулушу, лексикалык байлыгына, эстетикалык татыгына токтолуп өтөбүз.

Макал, лакаптын формасы туруктуу форма болот, ошондуктан тилчилер буларды фразеологиялык айкашууларга кошуп текшеришет. Эл макал, лакаптын формасын интерпретация кылбайт, бар болгону сүйлөө учурунда сүйлөөчүнүн стилдик өзгөчөлүгүнө байланыштуу контексте аяккы мүчөсү өзгөрөт. Бул болсо табигый формасынын бузулушуна алып барбайт. Бирок кээ бир шарттарда адамдардын материалдык турмушуна байланыштуу алардын ички сезимин, дүйнөгө болгон көз карашын көрсөтүүдө макал, лакаптардын айрым аяккы мүчөлөрүнүн өзгөрүлүп колдонулушу карама-каршы мааниге өтүп кеткен учурлары болот.

Мисалы:

Бай караган ачкадан өлөт,
Күн караган суукка тоңот, буга тескерисинче:
Бай караган ачкадан өлбөйт,
Күн караган суукка тонбойт.

Мындай макал, лакаптын варианты формага гана таандык болуп калат. Анткени, адетте, бир эле мазмундун ар түрдүү болуп айтылышы анын варианттарын түзөт².

Макал, лакаптардын формасы туруктуу болуу менен ар түрдүү: эки мүчөлүү формадан бир канча мүчөлүү формага

¹ Ю. М. Соколов. «Русский фольклор», М., 1941, стр. 212—217. А. А. Каплев, «Русская литература», М., 1953, стр. 96—98. «Русское народное поэтическое творчество» под ред. проф. П. Г. Богатырева, М., 1954, стр. 197—199.

² Бул жөнүндө аз болсо да «макал, лакаптын ролу жана колдонуу шарттары» деген бөлүмдө айтылды.

чейин таандык. Дал ошол көп мүчөлүгүнө байланыштуу форма түзүлүшү түрдүүчө болот.

Макал, лакаптардын муундук түзүлүшүн ыр формасынын ченеми боюнча, башкача айтканда, обонго негизделген форма боюнча каралбастан, куюлушкан ыргактуу кара сөз сүйлөмү катары — элдин сүйлөө речине багындырылган өзгөчө түрү катарында карайбыз. Ал эми анын поэтикалык жагы муундун ченемдүү болушуна терс таасир кылбайт. Эл кээ бир убактарда лакап катары бүтүндөй бир окуяны көрсөткөн аңгемени айтышат. Бирок, биз макал, лакаптын формасы, көркөмдүк түзүлүшү жөнүндө сөз кылганда ошол эл тарабынан айтылган лакаптын тарыхы жөнүндөгү формага токтолбостон, жалпыга сиңген корутундусуна, анын бардык мазмунунан сыгылып алынган сентенциясына көңүл бурабыз.

Мисалы:

«Ала байтал акылын болсо сууга тарт»,
«Мен го Маанаке, Маанеке болсом сакалым канаке,
Маанаке эмесмин десем кызыл агүзүм мынаке»,
«Апендинин коёнунун сорпосундай»,
«Чубактын кунундай чубалжып» ж. б.

лакаптардын тарыхын чечмелей келсек бүтүндөй бир аңгеме келип чыгат. Эл кээде бул лакаптардын мазмунун түшүнбөй калган учурда окуянын өзүнөн баштайт да, дал ушул окуядан кийин мындай деген лакап айтылып калыптыр деп жыйынтыкташат. Мындай чечмелөө учурдагы сөздүн жүрүшүнө байланыштуу болот. «Анын сыңарындай», «ошол сыяктуу» деген жардамчы сөздөр аркылуу экинчи окуяга же ишке байланыштуулугу көрсөтүлөт.

Макал, лакаптар ички мазмуну боюнча экиге бөлүнөт: тике маанилүү жана кыйыр маанилүү. Бул ички мазмун тарабынан бөлүнүшү макал, лакаптардын тышкы формасына белгилүү таасирин берет. Анткени, форма мазмундан бөлөк жашай албайт.

Макал, лакаптардан ыр түзүлүштөрүнүн (элдик оозеки адабияттагы) бардык формасын табууга болот. Анда уйкаштыктын бардык түрү: аттама, кайчы, туташ уйкаштыктар орун алган. Себеби, курч айтылган үгүт-насият, терме, үгүт ырлары макал, лакапка айланып кеткен.

Бирок, макал, лакаптарга өткөн ыр саптары обонго негизделген 7—8 муундук системасын бузуп, макал, лакаптардын жөнөкөй кара сөз формасына багындырылат.

Мисалы:

«Аскар, аскар, аскар тоо,
Аягы келип чат болот.
Атадан алтоо туулса,

Сыйлашпаса жат болот»
 «Жалгыз болсон чоогол бол,
 Көп жанынан түнүлсүн.
 Жарды болсон кооз бол,
 Бай малынан түнүлсүн»—

деген ыр саптары куплеттик формасын сактабастан, интонациянын жардамы аркылуу тыныгуу менен эки строкко бөлүнүп айтылат. Макал, лакаптардагы мындай «кара сөздүү» форма анын мазмунунун тике маанилүүлүгүнөн келип чыгат. Макалдардын тике мааниси белгилүү даражада — анын поэтикалык жагын төмөндөтөт.

Мисалы:

«Элиң жарды болгон соң,
 Жалгыз байлык курусун»,
 «Көп издесе жок табылат»
 «Ашың калса калсын, ишң калбасын».
 «Билбеген уу ичет» ж. б.

Бул учурда рифма, ритм биринчи орунда турбастан чындыкты жайынча гана корутундулайт да, таамай айтылган мазмун биринчи ролду аткарат. Бирок, башка элдердики сыяктуу эле кыргыз элинин макал, лакаптарынын басымдуу көпчүлүгү каймана мааниде образдуу айтылат. Ошондуктан, кыргыз элинин макал, лакаптарынан поэтикалык тилдин көркөм каражаттарынын бардыгын: метонимия, метафора, синекдоха, салыштыруу, апыртуу ж. б. табууга болот. Башка оозеки чыгармалардагы көркөм каражаттар сыяктуу макал, лакаптардагы көркөм каражаттар ошол элдин турмушуна байланыштуу алынган б. а. өзүнчө улуттук спецификага ээ.

Кыргыз элинин макал, лакаптарынын синтаксистик түзүлүшү ар түрдүү: эки мүчөлүү (ээ, баяндооч) жана бир канча мүчөлүү болуп кетет. Макал, лакаптардын көп мүчөлүү болушуна, ал көрүнүштү конкреттүү кылуу, ачык, айрым, так көрсөтүү үчүн синтаксистик параллелизмди колдонуу жана эки карама-каршы маанидеги көрүнүштү антитеза кылуу таасир эткен. Бирок, алардын синтаксистик параллелизм, жана антитезага келтирүүдө алардын ритмдүү, реформалуу болушу күчтүү орунда турган. Мисалы, синтаксистик параллелизм боюнча түзүлгөн макал, лакаптарга:

«Байдын иши барман менен,
 Кедейдин иши арман менен»,
 «Бай тойгонунан ык тутат,
 Кедей ачкасынан ык тутат».
 «Жардынын жаны ардактуу,
 Байдын малы ардактуу».
 «Бай мактанса, табылат,
 Жок мактанса, чабылат».

«Байлык не делирбейт,
Жоктук не жедирбейт»

ж. б. көрсөтүүгө болот.

Бул синтаксистик параллизм менен түзүлгөн макал, лакаптарды текшерүүдө мааниси жагынан бардыгы бирдей болот деп кароого болбойт, анткени, алар бирдей формада түзүлсө да түрдүү ыктар менен кошмо сүйлөмдүн ар түрдүү бөлүнүштөрү менен берилет жана жыйынтыкты да ар түрдүү мааниде түшүнүүгө болот. Мисалы, жогорку көрсөтүлгөн:

«Жардынын жаны ардактуу,
Байдын малы ардактуу»

деген макалда бай менен кедейге, бирине мал керектигин, бирине жан керектигин салыштырып көрсөтүп, жөнөкөй кошмо сүйлөмдүк түзүлүштө берилсе,

«Бай мактанса, табылат,
Жок мактанса, чабылат»

деген макалда «са» мүчөсүнүн жардамы менен шарттуу багыныңкы сүйлөмдүн түзүлүшү менен берилди.

Макал, лакаптагы шарттуу багыныңкы сүйлөмдүк түзүлүш жалаң гана синтаксистик параллелизм формасында берилбестен, татаал кошмо сүйлөмдүн түрү аркылуу да берилет.

Мисалы:

«Жатып ичер аш болсо,
Жардылык жанга тынч экен»
«Токмок күчтүү болсо,
Кийиз казык жерге кирет»
«Бир жолу калпың билинсе,
Сөзгө алгысыз болорсуң» ж. б.

Мындай татаал кошмо сүйлөмдүк түзүлүш менен берилген макал, лакаптарда ички уйкаштык жана образдуулук, интонация негизги орунда турат. Макал, лакаптардын ритмдик түзүлүшү жөнүндө сөз кылганда, анын тыбыштарынын музыкалык жагы, башкача айтканда, интонациянын өзгөрүп турушу чечүүчү мааниге ээ болб турганын академик Ю. М. Соколов мындай деп көрсөтөт: «Как и в других видах фольклора, пословица требует не только фонетической, но и музыкальной записи. Только тогда и возможно будет делать строгие выводы о ритмическом строе пословицы»¹.

Макал, лакаптардагы рифма айрым сөздөрдүн уйкашы менен гана чектелип калбастан, ассонанс, аллитерациянын

¹ Ю. М. Соколов. «Русский фольклор», М., 1941, стр. 213.

күчтүү орун алышы аркасында өзүнчө ыргак менен куюлушуп айтылат.

Мисалы:

«Жакшы кушка жаман куш, бабы менен тенелет,
Жакшы кызга жаман кыз, багы менен тенелет».
«Төөнүн эки өркөчүнүн бирин кессе, биринин күчү жок,
Эки эмчегинин бирин кессе, биринин сүтү жок».

Бул макалдарда үнсүз тыбыштардан «ж», «к», үндүү тыбыштардан «а», «е», тыбыштарынын белгилүү шартта кайталанышы жана биринчи сабы менен экинчи сабы жалпы уйкаштыкты түзүп турушу макалдын поэтикалык жагын күчөтүп жатат. Мында бирдей сөздөрдүн рифмалык ролду аткарышы жана ал рифма макалдын башында, ортосунда, аягында бирдей келиши өтө эле куюлушкан ыргакты түзүп, айтууга элпек, угууга жагымдуу. Жогорудагы макалдын структуралык түзүлүшү ыр системасынан келип чыккандыктан, ырлардагы уйкаштык жана аллитерация маселесине аз токтолуп өтөбүз. Анткени үгүт, насият ырларынын эң алгачкы формасы жана булагы макал, лакаптардан келди деген көз караш да айтылып жүрөт¹. Мындай пикир бир жагынан туура болсо, экинчи жагынан туура болбой чыгат. Туура болгон себеби, көпчүлүк учурларда санат, насыят, терме ырларын ырдаган акындар дидактиканын башкы элементи катары эл тарабынан кабыл алынган жана жактырылган макал, лакаптардын мазмунун эске тутары белгилүү. Бирок, алар муну менен гана чектелип калбайт. Алар өздөрү байкаган, турмуштагы типтүү, мүнөздүү көрүнүштөрдү, образдуу түрдө баяндоо менен ырааттуу түрдө улантып отурат. Дал ушул образдуу так, элестүү айтылган жаңы көрүнүштөр бара-бара макал, лакапка айланып кетиши мүмкүн. Ошентип, санат, насыят, терме ырларынын чыгышына башкы элемент макал, лакаптар болсо анын тескерисинче, макал, лакаптардын байышынын негизги булактарынан болуп, насыят, терме ырлары саналат. Булардын мындай байланышын айтууда бир жагын айтып, экинчи жагын унутуп коюуга болбойт. Ал эми макал, лакаптагы уйкаштык жана аллитерация маселеси боюнча мындай пикирди айтууга туура келет. Макал, лакаптарда уйкаштыктарга караганда аллитерация, ассонанс күчтүү өнүккөн. Мунун себеби, биздин оюбузча, мына мында турат: макал, лакапта башкы элемент образдуу, курч айтылган чындык. Ал эми чындыкты уйкашсыз эле айтууга болот.

¹ Труды ИЯЛИ: выпуск 1, 1944 г. Ст. М. Богдановой. К вопросу происхождения жанров киргизского фольклора», стр. 93.

Экинчиден, макал, лакаптардын формасы обонго негизделбестен, жөнөкөй эле адамдардын сүйлөө речине негизделген. Сүйлөө речи уйкаштыкты талап кылбайт.

Мисалы:

1. Кыныр иш кырк жылдан кийин билинет.
2. Кылганын киши үчүн болсо да, үйрөнгөнүн өзүн үчүн.
3. Көздүү ийне жерде калбайт.
4. Көп жашаган билбейт, көптү көргөн билет.
5. Мурун чыккан кулактан, кийин чыккан мүйүз озуптур.
6. Суудан алып сууга куйду, бозочунун неси кетти.
7. Тамактан өткөндүн баары — тамак.

Бул сыяктуу макал, лакаптардын тобу өтө эле көп. Бирок бул айтылгандардан уйкаштыкка караганда аллитерация, ассонанс алгачкы болуу керек деген ой корутундусу келип чыкпайт. Биз макал, лакапта уйкаштыкка караганда аллитерация, ассонанстын мүнөздүү экендигин гана айттык. Элдик поэзияда булар башка көрүнүштө, башка мүнөздө экенин моюнга алууга аргасыз болобуз. Түрк урууларынын жана башка элдердин поэзиясында уйкаштык жана аллитерация ар түрдүүчө экендиги — биринде уйкаштык, экинчисинде аллитерация башкы ролду ойной тургандыгын көрүүгө болот. Бул жөнүндө айрым окумуштуулар туура пикирди айтып отурушат¹. Биздин оюбуз боюнча кыргыз поэзиясында уйкаштык — ырдын башкы элементи болуп саналат. Анткени, кыргыз элдик ырларында болсун, жазма адабиятында болсун уйкашпаган ырлар чанда гана кездешет. Бул фактылар ошол элдик ырдын негизги касиети деп уйкаштыкты тааныгандыгынан келип чыгат. Кыргыздар өзү табигый түрдө уйкаш сүйлөшкөндү жакшы көрүшөт. Кыргыздын элдик поэзиясы жөнүндө Ю. Домбровскийдин «Ала-Тоодо ыр желден жаралып, желге кетет... Аш-тойлордо ыр кара сөз сыяктуу» деген таамай сөзү эриксизден ойго түшөт². «Поэзиянын океаны» деген наамга татыктуу болгон «Манас» эпосунун ыр түзүлүшүндө да уйкаштык негизги ролду ойноп турат. Ал эми бул болсо кыргыз поэзиясында аллитерация, ассонанс жок деген кеп эмес. Булардын ролу жана жыш келиши кыргыз поэзиясында да негизги орунда турат. Айрыкча элдик оозеки чыгармаларда анафоралык уйкаштыктар аллитерация, ассонанс менен көрктөлүп турат. Көп убактарда аллитерация, ассонанс, уйкаштыкты бөлүп кароого туура келбей калат.

Мисалы:

¹ А. С. Тогуй-оол, «Опыт исследования тувинского стихосложения», 1954 жыл, 193-бет.

² Журнал «Дружба народов», № 10, 1957.

Эки жакшы жайлоого бир чыкса, кудалашып түшөт.
Эки жаман жайлоого бир чыкса, кубалашып түшөт.

Бул макалдагы ритм, аллитерация, ассонанс, анафора уйкаштыктардын шайма-шай келиши адамды таң калтырат. Макал, лакаптардын структуралык түзүлүшүндө поэзияга жана прозага таандык касиеттер бар экенин айткан элек. Бул болсо прозалык структурадагы макал, лакаптарга уйкаштык мүнөздүү эмес деген кеп эмес. Элдик поэзияда уйкаштыктын түрдүү көрүнүштөрү бар, ал түгүл муундук рифмалардын ар түрдүү айкалыштары жолугат. Мындай муундук рифмаларды аллитерация, ассонанстардын айкалыша келиши катары карап жүрөбүз. Көп учурларда аллитерация, ассонанстар ар түрдүү ыр жолдорунда кезиккендей карап жүрүшөт. Чындыгында мындай көрүнүштөр да бар, бирок көпчүлүк учурларда бирге келишет. Буга муундук рифмалар мисал боло алат. Муундук рифмалар ар түрдүү болушу мүмкүн — бир жолдо кезигүүчү жана ар түрдүү жолдордо орун алгандары бар. Бир жолдо кезигүүчүлөр көбүнчө макал, лакаптарда орун алган. Ошондуктан интонация аркылуу тутумдашкан ички уйкаштыктар макал, лакаптарда өтө эле кеңири кездешет. Ички уйкаштыктар муундук рифма аркылуу жана сөздөрдүн кайталанышы же сөздөрдүн сөздөргө рифма менен түзүлгөндүктөн, ар бирин өзүнчө көрсөтүүгө аракет кылабыз.

Мисалы:

«Койчу көп болсо, кой арам өлөт».
«Канжыганын катканын каптал билбейт, ат билет»
«Ашын болсо, казан табылат» ж. б.

Кээ бир убакта бул ички уйкаштыктар бир сөздүн улам кайталанышы менен да түзүлөт. Мисалы:

«Аттан айрылсан айрыл,
Ээр токумдан айрылба» (айрыл).

Макал, лакаптагы кээ бир уйкаштыктар иштин кыймылын туура көрсөтүү менен ишке берилген аныктаманын өз ара рифмалашып тушушу менен түзүлөт.

Мисалы:

«Кош айдамак-бармак, келмек
Кетмен чапмак-алмак, салмак

Бул макалды обон менен айтууга болбойт. Бирок уйкаштыктын жыш келиши, аллитерация, ассонанстын шайма-шай келиши жагынан ар кандай ырлардан кем калышпайт. Ал эми муун түзүлүшү жагынан да сегиз муундуу ыр түзүлүшүнөн айырмасы жок. Андай болсо эмне үчүн обон менен айтылбайт? Мында башкы нерсе обонго негизделген ритмдин

жоктугунда. Ритмдин ар түрдүү болушу ырдын жана кара сөздүн ар түрдүү угулушуна алып барат. Биз, макал, лакаптагы уйкаштыктарды: аяккы, ортоңку, башкы сөзүнүн уйкашы жана синтаксистик параллелизм менен түзүлгөн макал, лакаптын бүтүндөй уйкаштыкка ээ болушу — деп төрт түрү боюнча карайбыз. Булардан башка макал, лакапта аллитерация, ассонанстар күчтүү ролду ойной турганын жана уйкашсыз эле нукура аныктамалар, таамай ой корутундулар, курч салыштыруулар жалпы макал, лакаптын басымдуу көпчүлүгүн түзө турганын көрсөтүүгө болот.

Мисалы:

- а) «Күч атасын тааныбайт».
- «Чапкан сайын көз чыкпайт».
- «Жарактуу күнү жоо келбейт».
- «Эсептешкен дос болбойт».
- «Күлүк чапкан сайын арбытат».
- «Атты сыйлаган жигит жөө калбайт».
- б) «Акыл—алтын, ой—күмүш».
- «Көз—коркок, кол—баатыр».
- «Ачуу—таяк, акыл—дос» ж. б.

Мындай уйкаштыкка ээ болбогон макал, лакаптарды жогоруда көрсөтүлгөндөй эки түрдө карайбыз. Анткени, биринчи түрүндөгү (а) макал, лакаптарда көпчүлүк учурда каймана мааниде айтылат да, аныктама эч салыштыруусуз берилет. Ал эми экинчи түрүндөгү (б) макал, лакаптарда көбүнчө сүйлөө речте тике колдонулат да, анын негизги касиети салыштыруу менен көрсөтүлөт жана анда күчтүү болбосо да аллитерация, ассонанстар орун алат. Булар форма түзүлүшү жагынан да бир-биринен айрымаланып турат. Биринчи түрүндөгү (а) макал, лакаптардын баш мүчөлөрү (ээ, баяндооч) көпчүлүк учурда болот, эгерде ээ түшүп калса, баяндоочу ар убакта катышат жана жак мүчөсүнүн жардамы менен толук сүйлөмдүк милдетти аткара алат. Экинчи түрүндөгү (б) макал, лакаптарда баш мүчөнүн баяндооч мүчөсү түшүп калат да, ал ойдун кырдаалынан билинип турат. Ошондуктан, бул экинчи түрүнүн формасы кескин болот да, сүйлөө речинде «дегендей», «дейт» деген жардамчы сөздүн жардамы менен айтылат. Уйкаштыкка ээ болбогон макал, лакаптардын биринчи түрү (а) бир сүйлөмдөн б. а. жөнөкөй сүйлөмдөн турса, экинчи түрү (б) эки же андан ашык сүйлөмдөрдөн турушу мүмкүн. Кээ бир убакта макал, лакаптарда мааниси уйкаштары кезигет да, алар тыбыш өзгөчөлүгү боюнча да уйкаш болот, ошондуктан угуучуга куюлушуп угулат.

Мисалы:

- «Сууну синген жерге куй,
- Сөздү уккан жерге айт»,

«Күбөлүү сөз, никелүү зайыптай»,
«Далил жок сөз—чала күйгөн чычала» ж. б.

Адамдар сүйлөө речинде экинчи нерсеге карата оюн, көз карашын билдириш үчүн ар убакта эле сөздөрдүн тике маанисин колдоно бербейт, ошондуктан ойдун объектиси болуп турган нерсенин негизги өзгөчөлүгүн конкреттештирүү үчүн ага аналогия болгон (форма же мазмун жактан) экинчи нерсени өтмө мааниде салыштырып көрсөтөт. Ал нерсеге карата айтуучунун оң же терс көз карашта турганын салыштырууга карата угуучу өзүнчө корутундуга келет. Мисалы, кыргыз элинде адамдын жаман касиетин көрсөтүш жана аны кемсинтүү көбүнчө иттин, эшектин, карганын образдары аркылуу берилген.

«Жаман ит бороондо кычайт»,

«Ит иттигин кылат».

«Ит менен дос болсоң, сөөк талашасын».

«Ит менен куда болсоң, бок менен той бересин».

«Эшек сайда зынкылдайт, маалим болсун баткакта».

«Эшек эртенкисине кайгырбайт».

«Эшектин жүгү жеңил болсо, жаталак болот».

«Карганын «как» эткени, өзүнө кубаныч».

«Казга тегелип, карганын буту сынат» ж. б.

Мындай адамдык жаман касиеттерди көрсөтүүчү макал, лакаптар каймана мааниси контекске карата ачылат же ошол көз алдыда өтүп жаткан окуяга байланыштуу түшүнүүгө болот. Элдик оозеки чыгармалардын бардык түрлөрүндө, айрыкча жомоктордо, тамсилдерде образдардын аллегориялык түрү күчтүү өнүккөн. Адамдар атайылап карганы, итти, эшекти жаман образга тандап албастан, алардын кээ бир негизги жаман касиеттеринин негизинде келип чыккан. Кээ бир убактарда кыргыздын элдик поэзиясында жаман сапатты, аттын образы аркылуу да көрсөтүү мүнөздүү. Бирок, кыргыз элинин көчмөндүү турмушунда, жоокерчилик заманында ат эрдин канаты катары сүрөттөлүп, элдин сыймыктуу данкы менен таламдаш симпатияга ээ болгон. Ошондуктан жакшы ат элдик оозеки чыгармаларда ынак дос катары көрсөтүлүп, адамдык сапатка дейре көтөрүлүп сүрөттөлгөн. Эл сүйгөн, баатыр жигиттин башына мүшкүл түшкөндө ээн талаада, эрме чөлдө, күн бүткөндө түн бүтүп, алдындагы тулпарга, көз жумганча тил бүтүп, оор кайгыдан, чексиз азаптан алып чыкканы жалпы кыргыздын элдик эпосторунда салтанаттуу ыр, сүйгөн ык менен айтылат. Апыртуу, жандандыруу элдик оозеки чыгарманын башка түрлөрүндө кандай орун алса, макал, лакаптарда да ошондой эле орунду ээлейт. Ар нерсенин эки жагы бар. Эл аттын жакшы сапаттарын гана көрбөстөн, жаман сапаттары да бар экенин көргөн. Ал жаман сапаттар

ды адамдардын турмушун, мүнөзүн, форма көрүнүшүн ачууга багыттаган. Мисалы, сүйлөөк, кишинин ыксыз иштерине кийлигишип, тийишип турган кишилерди атка бүткөн оорунун аты менен «кырчангыга» салыштырып же «эки кырчангы бир токойдон кезигишет» деп шылдыңдап көрсөтсө, калың чачтуу, чорт мүнөздүү кыздарды «жаман атты жал басат» дешкен. Ушул эле сыяктуу, «жаман атка жал бүтсө, жанына торсук байлатпайт, жаман адам мал күтсө, жанына аштык айдатпайт» деген макалды терс кыялдуу адамдардын мүнөзүн ачуу үчүн колдонушкан. Бул сыяктуу макалдардын параллель менен келтирген экинчи строфасы кошулуп да, түшүп да айтылат. Эгерде экинчи строфасы түшүп айтылса, биринчи строфасынын аллегориялык мааниси күчтүү түрдө коюлат. Бул аттын образы аркылуу берилген макалдарга, лакаптарга ар убакта «жаман», «жакшы» деген сын атоочтор жалганып айтылганын, эске алсак карама-каршы касиетти көрүнүштү конкреттештирүү үчүн колдонгонун түшүнүүгө болот. Жаман аттын образы аркылуу берилген макал, лакаптар өтө аз, ал эми аттын өзү жөнүндөгү элдик баа өтө жогорку баскычта турат. Бирок, ат же үй айбандарынын башка түрлөрү жөнүндө айтылган макал, лакаптардын бардыгы эле каймана мааниде айтылып, адам коомундагы мамилелерге пайдаланылат деш да туура эмес. Көп убактарга макал, лакаптар ал колдонулуп жаткан макалдын же лакаптын мааниси контексте карата тике айтылышы толук ыктымал.

Мисалы:

«Аргымактын жакшысы азырак оттоп көп жуушайт,
Азаматтын жакшысы — көбүрөөк тындап, аз сүйлөйт» —

деген макалдын биринчи жана экинчи бөлүгү макалдын биринчи жана экинчи бөлүгү маани жагынан тутамдашып турган менен эки башка нерсенин негизги касиеттерин ачат. Бул негизги касиеттер макалдын айрым тургандагы тике маанисинен көрүнүп турат. Ушул эле макалды сүйлөшүү убагында биринчи бөлүгүн өзүнчө, экинчи бөлүгүн өзүнчө колдонууга болот. Бирок мындан макалдын туруктуу формасы бузулуп калбайт. Ошондой болсо да булардын бирге айтылышы форма жана мазмун жагынан бирин-бири толуктап, кооздоп турушуна негизги ролдорду ойнойт. Элдик түшүнүктө аттын жакшысы аргымак менен, жигиттин жакшысы азаматтын негизги касиеттерин салыштырып көрсөтүүгө татыктуу. Ушундай эле ит жөнүндө берилген чыныгы баа, нукура аныктама да бар.

Мисалы:

«Ит — адамдын кулагы».

Бирок, иттин аты аркылуу ар убакта жаман касиетти ачуу макал, лакаптын жалпы өзөгүн түзөт.

Макал, лакаптагы көркөм куралдар ошол элдин лексикалык байлыгынын негизинде айлана жаратылышка; чарбага экономикалык шартына байланыштуу өнүгөт.

Мисалы:

«Ит—адамдын кулагы,
Мал—адамдын шам чырагы»

деген макал, өзүнүн мазмуну боюнча мал чарбачылыгына арналган да, биз бул жерден ит менен малга аныктама, баа берди деп гана түшүнбөйбүз. Бул троптуу сөз тизмеги идиомалык касиетке да ээ болуп турат. Бул тең байланыштуу эки мүчөнү орун алмаштырсак бирдей эле мааниге өзгөргөн болор эле.

Мисалы:

«Адамдын кулагы—ит,
Адамдын шам чырагы—мал».

Ошондуктан, булардын маанисин туура түшүнүү үчүн троптун метонимия түрүн эске алабыз. Бул жерде метонимиянын татаал түрү, адамдын сүйлөө речинде кошумча маани менен түшүндүрүлөт же макалдын өзүндө көрсөтүлгөндөй аныкталуучу нерсе кошо айтылат. Эгерде, биз бир пияла ичтим, эки тарелка жедим деген болсок, белгилүү даражада бир пияла бир нерсе ичкендиги же эки тарелка бир нерсе жегендигин түшүнгөн болор элек. Сүйлөмдүн ээси ачык болбосо да бул жерде мүчө логикалык жактан каралып жатат (болжол менен, күнүрт түшүнүк болот). Ал эми жогорку макалдагы аныкталуучу нерсени алып таштап, «Адамдын кулагы», «Адамдын чырагы» деп гана койсок эмне жөнүндө айтылганы таптакыр белгисиз болот эле, же тике маанисин алсак айталык деген ойдон башка түшүнүк келип чыгат. Ошондуктан метонимия, метафора оозеки чыгармалардын башка түрүнө караганда макал, лакаптарда башкача орун алганы, так айтканда, аныкталуучу ойдун ээси менен кошо айтылганы байкалат. Бул сыяктуу макал, лакаптарга:

«Ат — эрдин канаты»
«Күз — күрөң, жаз жарыш»
«Ооз — эгиз, душман — сегиз»

ж. б. кирет.

Макал, лакаптарда троптун жөнөкөй түрүнөн болгон салыштыруу өтө күчтүү өнүккөн. Макал, лакаптагы салыштыруу нерсенин сырткы түрүн ачык, образдуу көрсөтүш үчүн гана болбостон, ички кагылыштардын ачык өнүгүшүнүн кар-

тинасын көрсөтүүгө жол ачат. Башка оозеки элдик поэзиядагы салыштыруу сыяктуу макал, лакапта салыштыруунун эки түрү: эки карама-каршы нерсени салыштыруу жана жалпы сырткы же ички окшоштугу бар нерсени салыштыруу орун алган.

Биз жогоруда көрсөтүп өткөндөй салыштыруунун биринчи түрү көпчүлүк учурда синтаксистик параллелизм формасында түзүлөт¹ да, карама-каршы нерсенин ички негизги мазмунун, абалын салыштыруу жолу менен ачат.

Мисалы:

«Бай тойгонунан ык тутат,
Кедей ачкасынан ык тутат»,
«Күчтүү күркүрөйт,
Күчсүз зыркырайт»,
«Күчтүү күчөнсө күчүнө келет,
Күчү жок күчөнсө бели мертнет»,
«Азылууга бар заман,
Бечарага тар заман»

ж. б.

Мындай макал, лакаптарда салыштыруу тике мааниге ээ болот жана салыштырылып жаткан нерсенин перифрактикасы конкреттүү көрсөтүлөт. Бул жагынан алганда салыштыруу ар убакта эле аллегориялык мааниге ээ боло бербей турганы байкалат.

Салыштыруунун экинчи түрүнө — бир нерсеге экинчи нерсенин сырткы же ички окшоштугун салыштырып, өтмө мааниде ал нерсеге образдуулукту күчөтүү кирет.

Мисалы:

«Адеби жок жигит, жүгөнү жок атка окшош»,
«Тентек молдо — телмирген өгүз»,
«Ой-күмүш, акыл-алтын».

Бул көрсөтүлгөн макал, лакаптарда адамдык терс сапаты — тарбиядан четте калган, адепсиз жигитти көздөгөн жагы жок, башы ооган жакка кете берген жүгөнсүз атка теңеп көрсөтүп, молдону телмирген өгүзгө салыштыруу бар. Ойдун кымбатчылыгын күмүшкө, акылды — алтынга баалап, адамдагы негизги сонун касиет катары ачат.

Макал, лакаптарда айтыла турган ойдун тактыгы, идеалдуулугу гана болбостон, биринчи иретте көркөм, кооз формада образдуу айтылышында турат. Адамдагы эстетикалык сезим да, кумар да, шык да турмуштагы жөнөкөй көрүнүштөрдүн чыныгы көркөм берилишинде козголот. Макал, лакапта-

¹ Биз жогоруда синтаксистик параллелизм жөнүндө сөз кылганда макал, лакаптын форма бөтөнчөлүгү жөнүндө токтолдук, азыр көркөм куралы жөнүндө сөз болуп жатат.

гы таамай салыштыруулар канчалык жөнөкөй айтылса да, ошол салыштырылып жаткан нерсенин ички мазмунун дап-даана, колго сала койгондой көрсөтөт. Мазмун менен форманын бирдиги макал, лакаптарда идиомалар сыяктуу эң акыркы чегине жеткен. Алардын бир сөзүнө кол тийгизүүгө болбойт, — бир сөздүн которулушу бүтүндөй мазмундун жана форманын өзгөрөшүнө алып барат.

Макал, лакаптардын көркөмдүк өзгөчөлүгүнө токтогондо милдеттүү түрдө тиги бул деңгээлде эстетикалык маанисине токтолуп өтүүгө туура келет. Көп убактарда искусствонун жана адабияттын эстетикалык негиздерин изилдөөдө алардын чындыкты чагылдыруудагы көркөмдүк өзгөчөлүктөрүн көрсөтүү менен гана чектелип калышат. Мындай учурларда чыгарманын идеясындагы эстетикалык касиет алардын тарбиялык ролу, адамды толкундата турган күчтөрү жашырын, ачылбастан калып калган болор эле. Кантсе да чыгарманын эстетикалык касиети көркөмдүк жагы менен идеясын бирдикте алганда гана бардык маңыздары менен көрүнө алат.

Адамды таң калтыруучу жаратылыштын кооздуктарын, турмуштун жыргалын идеалисттер куру элес, иллюзия катары түшүндүрүүгө аракет кылышат. Эстетиканын негиздерин мындай түшүндүрүү марксисттик-лениндик жобого тикедентике карама-каршы келет. Идеалисттер мындай «түшүндүрүүлөрдү» колдонуу менен эмгекчи элди күрөштөн алаксытып, «тиги» дүйнө жөнүндө кыялданууга түртөт. Марксизмге мындай көз караш жат. Адамдардын кабыл алууларын, сезимдери чыныгы турмуштук дүйнөдө гана жандуу. Адамдарга таасир эткен искусство, адабият турмуш чындыгынын көркөм чагылышы болот. Ал түгүл сыйкырдуу жомоктордогу укмуштуу көрүнүштөр чындык турмуштагы нерселердин апыртылган сүрөттөрү болуп саналат. Ар бир элдин элдик оозеки адабияты болсун, архитектурасы, живописи, музыкасы — бардыгы ошол элдин турмуш жолу менен терең байланышкан. Ошондуктан ар бир элдин көркөм чыгармасынан анын тарыхын көрөбүз. Ар бир элдин эстетикалык көз карашы да өздөрү түзгөн бай мурастардан байкалат. Бирок мында бир нерсени эске алууга туура келет. Ар кандай көркөмдүк, саясы көз караштын негизи материалдык негизге байланыштуу болот. Марксисттик-материалисттик жобого таянсак адамдын аң-сезими анын бытиесин, турмушун белгилебестен, тескерисинче алардын бытиеси, турмушу аң-сезимин белгилейт, аныктайт. Ошондуктан кооздукту, сулуулукту түшүнүү да турмуш-шартка, басып өткөн жолуна жараша болот. Дал ушундан эстетиканын таптык мүнөзү келип чыгат. Бул жөнүндө Карл Маркс классикалык аныктама берет «...торговец мине-

ралами видит только меркантильную стоимость, а не красоту и не своеобразную природу минерала, у него нет минералогического чувства»¹.

Сулуулуку кабыл алууда элдик түшүнүк бир четинен субъективдүүлүктөн алыс кете алган эмес «Кимге эмне жакса, ал сулуу көрүнөт». Кыргыз элинин «Сулуу сулуу эмес, сүйгөн сулуу», «Ар кимдики өзүнө, ай көрүнөт көзүнө» деген макалында жогорку эле түшүнүктү кайталаган. Орус элинде: «Сүйгөн кишиге карга шумкардан жакшы көрүнөт» деген макал бар. Бир караганда мындай макал, лакаптар ишенимдүү, туура. Мунун тууралыгы айрым адамдардын жеке көз карашына, көркөмдүк татыгына шайкеш келгендигинде турат. Кандай гана адам болбосун өзүнүн басып өткөн турмуш жолуна карата бир белгилүү турмуш корутундуларына ээ болот. Ошондой эле турмушка, сулууулукка, ар түрдүү көрүнүшкө карата өзүнчө көз карашы пайда боло баштайт. Бирок бул турмушка, сулууулукка болгон көз караштары өзгөрүлбөстөн тура бербейт. Адамдын турмуштук тажрыйбасына жараша өзгөрөт жана такталат. Бул айтылгандардан белгилүү даражада ар бир адамдын сулуулуку, кооздукту кабыл алышына өзгөчөлүк бар деген идея келип чыгат. Ошондой болсо да сулуулуктун, кооздуктун, турмуш көрүнүштөрүндөгү ар түрдүү касиеттердин объективдүүлүгүн моюнга алуу жана бирдей кабыл алуу да бар. Бардык адамдар бир эле нерсени жакшы, сулуу деп айтышы мүмкүн. Ошондуктан эпосту угуучулар он каармандардын иштерине, көрүнүштөрүнө суктанып, терс каармандардан жийиркенип турушат. Эпостордо сулуулардын айрым көрүнүштөрүн:

«Кара жерге кар жааса,
Кардан аппак эти бар.
Кар үстүнө кан тамса,
Кандан кызыл бети бар»,—

деп сүрөттөйт.

Сулуулуку кабыл алуу ар бир улуттун өзгөчөлүгүнө жараша да болот. Анткени кайсы гана улут болбосун басып өткөн тарыхына, турмуш шартына жараша көркөмдүктү кабыл алуу сезимдери иштелип чыгат.

Кыргыздардын аялдарын сырткы көрүнүшүнө карата кандайын сулуу деп атай турганын Чокан Валиханов мындай деп көрсөтөт: «Красота женщин у киргизов состоит: в окружности и степени полноты тела, в лунообразном шаровидном

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Из ранних произведений. Госполитиздат, 1956, стр. 594.

овале лица и в красоте щек, которые поэты их сравнивают с кровью, упавший на белый снег»¹.

Адамдардын кооздук жөнүндөгү көз карашы сырткы көрүнүшкө гана негизделбейт. Айрыкча элдик көз караш ички касиетке — мазмунга чоң маани берет. «Сырты жалтырак, ичи калтырактар» жөнүндө далай анекдоттор айтылып сындалышы да бекеринен эмес.

Буржуазиянын доорундагы классикалык адабияттар капиталисттик коомдун элге жат көрүнүштөрүн ачуу менен ал коомдогу акчанын, алтындын бийлигин ашкерелеген. Ошондуктан капиталисттик коомдо адамды баалоо, сулуулукту түшүнүү байлыкка карата болот. Элде болсо «колунда наны бар бала сүйгүнчүктүү көрүнөт» деп мүнөздөмө берилген. Мындай түшүнүк бардык таптык коомго мүнөздүү. Ал түгүл «оозу кыйшык болсо да, байдын уулу сүйлөсүн» деген кер какшык теңсиздиктен келип чыккан.

Искусствонун, адабияттын өнүгүшү жалаң гана эриккен адамдардын көңүл сезимдерин алаксытуу үчүн пайда болбостон, адамдардын духтук турмушундагы зарылдыктан келип чыккан.

Искусствону, адабиятты адам жараткан менен тескерисинче, алар адамдардын эстетикалык сезиминин өсүшүнө, тарбияланышына күчтүү таасир этет. Адамдагы сезим органдары табигый, биологиялык көрүнүш болгон менен, алардын касиеттеринин өнүгүшү, чындыкты кабыл алышы тарыхый процессте болот. Ошондуктан адамдардын турмушка улам терең таанышышы менен көз карашы, вкусу, эстетикалык сезимдери өзгөрүп турат. Эстетикалык сезимдин тигил же бул багытта өнүгүшүнө коомдук турмуш шарты, үйрө негизги шарттардан бодуп саналат. Кыргыз элинде адептүү тарбияны түшүнүү да өзүнчө мүнөздө болгон. «Адеби жок жигит, жүгөнү жок атка окшойт», «Акылдууга айткан сөз, көлгө конгон куш менен тең», «Аргымактын жакшысы, азыраак оттоп, көп жуушайт, азаматтын жакшысы азыраак сүйлөп, көп тыншайт», «Аргымактын куйругу, бирде жибек, бирде кыл, азаматтын жакшысы бирде мырза, бирде кул», «Ат жакшысы боз болот, эр жакшысы айткан сөзгө бек болот». Бул келтирилген макал, лакаптарда адептүү же адепсиз, жакшы же жаман сапаттар жөнүндө элдик көз карашты түшүндүк. Бирок булар жөнөкөй гана чындыкты көрсөтпөстөн, элестүү салыштыруулар менен образдуу айтылды.

Кыргыз элинин көчмөндүү турмушунда мал чарбачылыгы

¹ Чокан Валиханов, «Избранные произведения», Алма-Ата, 1958, стр. 265.

негизги ролду ойногон. XIX кылымдын экинчи жарымында болгон Чокан Валиханов ошол кездеги кыргыз элинин турмушуна терең таанышкандан кийин мындай деген жыйынтыкка келген: Көчмөн элдерде мал ичкен-жегени, кийгени кыскасы бүт турмушу, ал түгүл өзүлөрүнүн саламаттыгы сыяктуу эле тынчсызданган, бул кыргыздын «мал-жаныңыз аманбы?» деген саламынан ачык көрүнүп турат¹. Кыргыз элинин турмушунда мал чарбачылыгы оокатынын негизги бөлүгүн түзүү менен лексикасынын, тил байлыгынын, көркөм кабыл алууларынын, көркөм каражаттарынын да орчундуу бөлүгүн ээлеп калды. Турмуштагы көрүнүштөрдү, адамдардагы жакшы, жаман сапаттарды көрсөтүүдө төрт түлүк малдын ар түрдүү сапаттарына салыштырып берүүгө аракет кылышат.

Макал, лакаптарда мындай салыштыруулар өтө эле көп. Жогорку эле макал, лакаптагы аргымактын сапатына салыштыруу менен азаматтагы негизги касиеттерге баа бергени көрүнүп турат. Ошондой эле акылдуу, жакшы жигиттер сөзгө бек, айткан сөздү көңүлүнө түйүп жүргөн, эмгектен жалкоолукту билбеген кайраткер экенин түшүнөбүз.

Элдин эстетикадагы негизги көз карашы чынчыл жана эмгекти сүйүү, тайманбаган баатыр болуу. Элдин сөз искусствосундагы негизги чакырыктар, адептүүлүккө үндөө дал ушуларга арналат. Эстетиканын элдиктүүлүгү, идеялуулугу элдик көркөм чыгарманын бүт маңызын түзөт. Элдик түшүнүктө сулуулук да, жакшы сапаттар да эч убакта байлыкка карата чечилбейт. «Байлык мурас эмес, жоктук — уят эмес», «Жабыгып жүрсө жигитти, жакырсың деп кордобо, ташыркаса бууданды, баса албайт деп болжобо», «Кан үйүнүн тардыгынан, кара алачыгымдын кендиги», «Тогуз катар торкодон, токтучагымдын териси жакшы». Элдик оозеки чыгармадагы сакталып калган сонун мурастар маанисинин эскербегендиги менен айырмаланып турат. Чындыкты элестете айткан макал, лакаптарды укканда адамдын сезимдери козголот, биздин мүнөзүбүздө эмоция пайда болот — ал көркөм айтылган чындыкка карата өзүбүздүн мамилебизди көрсөтөбүз. Тактап айтканда, биздин мүнөзүбүздүн тарбияланышына таасир этет, бизди турмуш менен күрөшүүгө чакырат. Макал, лакаптардагы «Эл менен эрегишпе, эр менен жоолашпа», «Эл-мазар, элден чыккан азар», «Эл ичи — алтын бешик», «Көп түкүрсө, көл болот, көл толкуса сел болот», «Эл четине жоо келсе жан аяган жигитпи, жакшы көргөн досунан, мал аяган жигитпи», «Эл менен эр көгөрөт, суу менен жер көгөрөт» де-

¹ Чокан Валиханов, «Избранные произведения», Алма-Ата, 1958, стр. 331.

ген макал, лакаптардан адамдагы эң башкы жакшы касиет эл үчүн жанын аябоо, элдин камына, турмушуна жан дилинен берилүүгө чакырат. Адамдын жанынын, дүхтүк байлыгынын кендиги дал ушунда турат. Мындай макал, лакаптар жөнөкөй гана субъективдүү идеялардын көрүнүшү эмес. Мунун негизинде элдин объективдүү көз карашы жатат. Эл жашаган бардык коомдо бул макалдар өздөрүнүн актуалдуулугун жоготпойт. Элдик оозеки чыгармалардын башка түрлөрүнө караганда макал, лакаптар өзүнчө спецификалык белгилер менен айырмаланып турат. Макал, лакаптардын түпкү мааниси көбүнчө турмушта далилденген нерселерге барып такалат. Ошондуктан кайсы гана адам укпасын «бул туура» деп айтууга аргасыз болот. Дал ушул объективдүүлүк ар түрдүү элдердин макал, лакаптарын салыштырганда ого бетер ачык көрүнө түшөт. Территориялык жактан чектеш турбаган элдердин фольклорунда, макал, лакаптарында көп окшоштуктар бар. Бул болсо ар кандай элдердин улуттук өзгөчөлүгүнө турмуш шартына карабастан, белгилүү бир жалпы турмуштук окшоштуктарда экенин көрсөтөт. Буга Алты шаар, Кулжа тарапта жашаган таранчылар менен Енисей боюндагы Абакандык татарлардын фольклорундагы бир канча макал, лакаптардын окшоштугу далил болот. Турмуштун, дүйнөнүн объективдүүлүгү жалпы адамдардын ортосунда сулуулукту, адамдык сапатты, жакшы, жаман көрүнүштү бирдей түшүнүүгө жол ачат. Элдин күчүнө, элесине баа берүү бардык элдердин фольклорунда бирдей. Бар болгону ар бир эл өзүнчө көркөм каражаттар менен беришет. Адамдагы сонун касиет да ушундай эле элдин камын ойлогондон, анын ишине жандили менен берилгендиги менен белгиленет.

Макал, лакаптагы эстетикалык көз караш көбүнчө таптык мүнөздө орун алган. «Таш менен урганды аш менен ур», «Атанды өлтүргөнгө энеңди бер», «Аккан арыктан суу агат», «Алма сабагынан алыс түшпөйт» деген макал, лакаптарда кыйыр мааниде эзүүчү таптардын көз карашы айтылган. Адамдык жакшы сапатты (эзүүчү таптар) «кыңк» этпес кул болуудан көргөн. Биринчи эки макалда ушул эле идея берилген. Эзүүчү таптар мындай идея менен өздөрүнүн моралын белгилөө менен аларды эзилүүчү таптарга гана колдонгон. Бул эрежени эзилүүчү таптар гана аныкталган аксиомадай түшүнүшү керек эле. Анткени, элди өмүр боюнча кулдукта кармоого бул зарыл болучу.

Таптык көз караштагы макал, лакаптар эң эле көп. Аларды турмуштун бардык тармагы боюнча табууга болот. Биз алар жөнүндө бул эмгектин «макал, лакаптардагы идеялык

күрөштүн көрүнүшү» деген бөлүмдө айтып өтүүгө аракеттендик. Макал, лакапта жалпы алганда эки чоң идея, эки негизги эстетикалык көз караш бар экени көрүнөт. Ал баарыдан мурда ошол элдин коомдук турмушундагы бөлүнүүдөн келип чыгат. Экинчи жагынан алганда ар кандай элдердин коомдук түзүлүшүнө, турмуш шарттарына карабастан жалпы түшүнүк өкүм сүрөрү байкалат. Ошондуктан бир эле идеядагы макал, лакаптарды көп элдердин фольклорунан жолуктурууга болот. Бул болсо дүйнөнүн объективдүүлүгүнөн, адамдардагы сезим органдарынын бирдейлигинен көрүнөт. Ушундай эле жалпылык менен кошо турмуш өзгөчөлүгүнөн келип чыккан өзгөчөлүктөр да макал, лакаптарда кеңири чагылтылган. Кыргыз элинин чарбасы көбүнчө мал чарбасы менен байланышып келгендиктен, тилинин лексикалык составында өтө көп түшүнүктөр мал чарбасына байланыштуу пайда болгон, ошондой эле кооздукту, сулуулукту түшүнүүдө да белгилүү образдар ошол чарбасына байланыштуу берилген.

Макал, лакаптар бир гана доордун продукциясы болбостон, байыркы уруу коомунан азыркы гүлдөгөн социалисттик мамлекет болгонго чейинки бир канча доорду кучагына алат. Ошондуктан, ар түрдүү мораль, ар түрдүү эстетикалык көз караштар өтө көп кездешет. Бирок жалпысынан эки карамакаршы көз караш ачык көрүнүп турат. Анткени таптык коомдордун материалдык өндүрүү фазалары, өндүрүш каражаттары ар түрдүү болгон менен эзүүчү эзүүчүнүн, эзилүүчү эзилүүчүнүн идеясын жактап кала берген. Бул жөнүндө марксизм-ленинизм таптык коомдордун алмашы менен эзүү жоголбойт, бар болгону эзүүнүн формасы гана өзгөрөт деп окутат. Демек, эзүү идеясы жана эзүүгө каршы идеянын күрөшү таптык коомдо токтошу мүмкүн эмес.

Биздин өлкөдө эзүүчү таптар жоюлду, ошондуктан, алардын моралы, эстетикасы, түшүнүктөрү да жоюлду. Макал, лакаптарда чагылтылган эзүүчү таптардын идеясы өзүнүн күчүн жоготту, же башка мааниге өттү. Эзүүчү таптардын идеясы сиңген макал, лакаптардын башка мааниге өтүшүнө макал, лакаптардын көп функционалдуулугу, контекстке карата маанисин өзгөртүүгө жөндөмдүүлүгү негиз болду. Макал, лакаптардагы элдик идеялар өзүнүн күрдөөлдүү өнүгүшүн улантты. Элдик идея өлбөйт: «казына-казына эмес, эл казына» — деп бекеринен айтылбайт. Бул айтылгандардан мындай корутундуга келүүгө болот. Коомдогу ар кандай көрүнүштөр сыяктуу эле макал лакаптардын да өзүнө таандык формасы бар. Ал форма макал, лакаптардын ички мазмуну менен бирдикте жашап турат. Макал, лакаптардын көркөмдүк өзгөчө-

лүгү жөнүндө сөз кылганда алардагы айрым майда көрүнүштөргө гана кайрылбастан, мүмкүн болушунча чогуу карап, мүнөздүү өзгөчөлүгүн табууга аракет кылуу шарттуу. Бул маселени чечүүдө биринчи иретте ал чыгарманын жанрдык өзгөчөлүгүн белгилеп алып, структуралык бөтөнчөлүктөрүн ажыратуу зарыл. Макал, лакаптарды структуралык түзүлүшү боюнча карасак эки чоң топко бөлүнө турганы байкалат.

1. Прозалык структурага ээ болгон макал, лакаптар.

2. Поэзиялык, ыр системасына ээ болгон макал, лакаптар.

Макал, лакаптардын мындай бөлүнүшү алардын чыккан булактарын изилдегенде да ачык көрүнөт. Ошондуктан алардын көркөмдүк өзгөчөлүгүн белгилөөдө эки түрдүү мамиле кылууга туура келет. Поэзиялык структурадагы макал, лакаптарда көбүнчө уйкаштык системасы, салыштыруу басымдуу орунду ээлейт.

Мисалы:

Аскар, аскар, аскар тоо.
Аягы барып чат болот.
Атадан алтоо туулса,
Сыйлашпаса жат болот.

Бирок, поэзиядан макал, лакапка өткөндө ырдын куплеттик формасын сактабастан, сүйлөө речине негизделген кара сөз формасына баш ийдирилип эки жолго бөлүнүп айтылат.

Прозалык структурадагы макал, лакаптарда таамай айтылган ой, аллитерация, ассонанстардын күчтүү орун алышы мүнөздүү. Мисалы: «Эшек сайда зыңкылдаса, баткак берсин жазасын», «Сулуу, сулуу эмес, сүйгөн сулуу», «Аттан айрылсаң айрыл, ээр токумундан айрылба» ж. б.

Синтаксистик түзүлүшү жагынан да макал, лакаптар ар түрдүү формада. Мында эки мүчөлүү (ээ, баяндооч) жана бир канча мүчөлүү түзүлүш мүнөздүү. Ошондуктан макал, лакаптарда синтаксисттик параллелизм формасында түзүлгөн кошмо сүйлөмдөрдү көп учуратабыз. Макал, лакаптарда колдонулган көркөм каражаттар кыргыз элинин өткөндөгү тарыхый турмушу менен тыгыз бирдикте чечилет. Дал ошого карата элдин эстетикалык сезими да, сулуулукту түшүнүү, кабыл алуу көз карашы да байланыштуу экени көрүнөт. Макал, лакаптагы эстетикалык көз караштар субъективдүү жана объективдүү факторлордун негизинде түзүлгөнү, ошондуктан, бир элдин турмуш өзгөчөлүгүнө жараша кооздукту, сулуулукту, моралдык түшүнгөнү, аны менен бирге ар кандай элдер сыяктуу эле адамдагы жакшы, жаман касиети, оң, терс көрүнүштөрдү бирдей эле кабыл алганы байкалат. Коомдук

эстин башка формаларындай эле макал, лакаптарда да коомдогу ар түрдүү көрүнүштү, мамилени эки тап өздөрүнчө кабыл алганы, байлар адамдык касиетти байлыкка карата бааласа, эл массасы адамдык сапатына, адамкерчилигине карата сындаганын жолуктурабыз. Сулуулук, мораль жөнүндө деле ушундай көз карашты айтууга болот. Муну менен катар айрым турмуштук көрүнүштөр жөнүндө жалпы көз караштар да жашап турганы көрүнөт. Бул болсо дүйнөнүн, турмуштун объективдүү мүнөзү менен түшүндүрүлөт.

Макал, лакаптардын көркөмдүк өзгөчөлүгүн, эстетикалык касиетин карап көрсөк да коомдогу таптардын күрөшүн, көз карашын чагылдырганы ачык көрүнөт. Ошондой эле айрым жалпы көз караштар бар экени да далилденет.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР

1. МАРКСИЗМ-ЛЕНИНИЗМ КЛАССИКТЕРИНИН ЭМГЕКТЕРИ

1. К. Маркс. Избранные произведения, т. 1, М. 269 стр.
2. К. Маркс. «Критика политической экономии» М. Госиздат, 1930 г. 86 стр.
3. К. Маркс; Ф. Энгельс; сочинения т. VХ, стр. 262.
4. К. Маркс, Ф. Энгельс, сочинения т. I. 46 стр.
5. К. Маркс, Ф. Энгельс, сочинения т. XII, часть I.
6. Ф. Энгельс. «Анти-Дюринг», I, общие замечания, 1948 г. 286—287 стр.
7. Ф. Энгельс, «Диалектика природы». Госполитиздат, 1950 г. 198 стр.
8. В. И. Ленин, соч. том 20, 1952 г. 8 стр.
9. В. И. Ленин, «Материализм и эмпириокритицизм» 1939 г. 79 стр.
10. В. И. Ленин, «О литературе» Москва, 1941 г. 212 стр.
11. В. И. Ленин, соч. т. 5, 319—470 стр. 4-изд.
12. В. И. Ленин, соч. т. 13, 266—267 стр. 4-изд.
13. В. И. Ленин, соч. т. 21, 41 стр. 4-изд.
14. В. И. Ленин, «Философские тетради», Госполитиздат, 1947 г. 66—185 стр.
15. В. И. Ленин, соч. т. 14, 184—185 стр. 4-изд.
16. В. И. Ленин, соч. т. 8, 192 стр. 4-изд.

2. Адабий изилдөөлөр жана теориялык адабияттар

1. Абакунов С. И. «Современный русский литературный язык», 1942 г.
2. Аннануров А. «Синтаксические особенности туркменских пословиц и поговорок», автореферат, Ашхабад, 1960 г.
3. Баскин М. Т. «Материализм и религия», Госполитиздат, 1955 г. 13-стр.
4. Буслаев Ф. И. Исторические очерки», т. 1, 1861, 1—7 стр.
5. Бюхер К. «Работа и ритм», перевод с немецкого Заяницкого С. С. изд. «Новая Москва», 1933 г.

6. Миллер В. С. «Очерки русской народной словесности». Былны. г. изд. Сытина, 1897 г. 23—24 стр.
7. Горький А. М. «О литературе», Москва, 1953 г. 329 стр.
8. Горький А. М. «Об искусстве», журнал «Наши достижения», 1935 г. № 5, 3 стр.
9. Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений, т. 8, изд. АН СССР, Т.—Л., 1952 г. 369 стр.
10. Добролюбов Н. А. Полное собрание сочинений, том I, изд. 1934 г. 493 стр.
11. Жигулев А. Т. «Пословицы и поговорки в произведениях В. И. Ленина», Москва 1951 г.
12. Ибрагимов И. «Азербайджанские пословицы и поговорки», Баку 1949 г.
13. Иллюстров И. И. Жизнь русского народа в его пословицах и поговорках», М. 1915 г.
14. Калинин М. И. «О литературе», изд. 1949 г. 194 стр.
15. Кайев А. А. «Русская литература», Москва, 1958 г. 97 стр.
16. «Краткий философский словарь», 1954 г. 336 стр.
17. Коновалов Ф. К. «Киргизские пословицы и поговорки», Кыргыз Илимдер Академиясынын коомдук илимдер бөлүмүнүн кол жазма фондусу, инв. № 798.
18. Материалы научной сессии, посвященной истории Средней Азии и Казахстана в дооктябрьский период, изд. АН Узбекской ССР. Ташкент—1955 г. 452 стр.
19. Музафаров Р. И. «Татарские народные пословицы», изд. Казанского Университета, 1959 г.
20. Мусаев С., Таштемиров Ж. «Кыргыз адабияты», 1958 ж. Орто мектептин 8 классы үчүн окуу китеби.
21. Пирогов Г. Л. «Многофункциональность пословицы», Москва—1946 г.
22. «Русско-киргизский словарь», под ред. проф. Юдахина К. К. Москва—1944 г.
23. «Русское народное поэтическое творчество» т. 2, М.—Л., 1955 г. под ред. член корр. АН СССР Лихачева Д. С. 508 стр.
24. «Русское народное поэтическое творчество», М. 1954 г. под ред. проф. Богатырева П. Г., 194 стр.
25. Сакулин П. Н. «Первобытная поэзия», М., 1905 г.
26. Соколов Ю. М. «Русский фольклор» М., 1941 г.
27. Тогул-Оол А. С. «Опыт исследования Тувинского стихосложения» 1954 г. 103 стр.
28. Ушинский К. Д. «Избранные педагогические сочинения», Учпедгиз, 1945 г. 392 стр.
29. Хрущев Н. С. «За прочный мир и прочное сосуществование». М., 1958 г.
30. Хрущев Н. С. «Мир без оружия — мир без войны». М., 1960 г. т. 1.
31. Чичеров В. И. «Русское народное творчество», изд. Московского Университета, 1956 г. 310 стр.

3. Журналдар

1. «Ала-Тоо», 1959 ж. 120 стр.
2. «Вопросы философии», 1948 г. 82 стр.
4. «Вопросы философии», 1951 г. 210 стр.
4. «Вопросы философии», 1952 г. 220 стр.
5. «Дружба народов», 1957 г. № 10.

6. «Литературный современник», 1940 г. № 1, 10 стр.
7. «Русский язык в школе», 1939 г. № 1.
8. «Советтик Кыргызстан», 1946 г. № 7, 95 стр.
9. «Советтик Кыргызстан», 1949 г. № 10, 51 стр.
10. «Советский фольклор», 1936 г. № 4—5, 354 стр.

4. Макал, лакаптар боюнча чыккан жыйнактар жана фондулук

материалдар Чыккан жыйнактар.

1. «Български притчи или пословицы и характерные думы». София, 1954 г.
2. Казактын макалдары менен метелдерин», Алматы 1954 г. жинап-курастырган — Өтенбай Турманжанов
3. «Кыргыздын макал менен лакаптары», Кыргызмамбас, Фрунзе, 1948 г. түзүүчү Керимжанова Б.
4. «Кыргыз элинин макал жаңа лакаптары», Кыргызмамбас, Фрунзе, 1955 г. түзүүчү Керимжанова Б.
5. «Пословицы русского народа», М. 1957 г. составитель Даль В.
6. «Пословицы, поговорки и загадки русского народа», под ред. проф. Розанова, М., 1948 г.
7. «Пословицы, поговорки и загадки в рукописных сборниках XVIII и XX в М.—Л., 1961 г.
8. «Узбек халк маколлари», Ташкент, 1958 г.

Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын коомдук илимдер бөлүмүнүн көп жазма фондусунда жыйналган макал, лакаптар

1. «Макал жана лакаптар», жыйноочулар: А. Убукеев, И. Абдрахманов. инв. № 828, мында 415 макал, лакап бар.
2. «Макалдар», элден жыйналган, түзгөн И. Абдрахманов, инв. № 1837, мында 1212 макал, лакап бар.
3. «Макал лакаптар», жыйнаган И. Абдрахманов, инв. № 1741, мында 3222 макал, лакап бар.
4. «Макал, лакап», жыйнаган Ашубаев жана Чекменов, инв. № 504, мында 682 макал, лакап бар.
5. «Кыргыз элинин макал, лакаптары», жыйнаган А. Джумабаев, инв. № 1934, мында 1320 макал, лакап бар.
6. «Киргизские пословицы и поговорки», сбор. 70, Н. Цылев, инв. № 1917, мында 1000 макал, лакап бар.
7. «Пословицы и поговорки киргизского народа», собр. Ю. Н. Цылев, инв. № 5089, мында 6000 макал, лакап бар.

МАЗМУНУ

Бети.

Кириш сөз	3
Глава I. Макал, лакаптардын чыгышы жана турмушту билүүдөгү (таануудагы) баалуулугу	8
Макал, лакаптын чыккан булактары	8
Макал менен лакаптын айырмасы	28
Макал, лакаптын ролу жана аларды колдонуу шарттары	41
Глава II. Макал, лакаптардагы идеологиялык күрөш жана анын кээ бир өзгөчөлүктөрү	56
Идеологиялык күрөштүн макал, лакапта чагылышы	56
Макал, лакаптардын кээ бир өзгөчөлүктөрү	73
Глава III. Макал, лакаптарды классификациялоо принциби жана көркөмдүк өзгөчөлүгү	85
Макал, лакапты классификациялоонун ролу жана мааниси	85
Макал, лакаптардын көркөмдүк өзгөчөлүгү жана эстетикалык баалуулугу	100
Библиография	128

Сапарбек Закиров
ПОСЛОВИЦЫ, ПОГОВОРКИ КИРГИЗСКОГО НАРОДА
(на киргизском языке)

Технический редактор *М. Г. Анохина*

Басууга 18/IX 1962-ж. кол коюлду. Көлөмү 8 басма табак. 8,25 учеттук
басма табак.
Кагаздын форматы 60×90¹/₁₆. Заказ 1545/1. Тиражи 500 экз.
Д—05119.
Баасы 74. тыйын.

Фрунзе шаары. Кыргыз ССР
Илимдер Академиясынын басмаканасы